

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

BULLETIN

of history

№4 (115)

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ №4 (115) желтоқсан

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16495-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Телефон: +727-377 33 38 (1288)
e-mail: tarihhabarshy@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байғунаков Д.С., т.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., ҚРҰҒА академигі – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Мырзабекова Р.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жұматаев Р.С., PhD, доцент (Қазақстан)
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Миша Майер (Misha Meyer), профессор, Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры (Германия)
Уямо Томохико (Uyamo Tomohiko), профессор, Хоккайдо университеті Славян-Еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері (Жапония)

Ожал Огуз (Ozhal Oguz), академик, Түркия ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті (Түркия)
Мехмет Шахингоз (Mehmet Shahingoz), профессор, Гази университеті (Түркия)
Гзавье Аллез (Xavier Hallez), Әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)
Аманжолова Д.А., т.ғ.д., профессор (Ресей)
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)
Петер Финке (Peter Finke), профессор, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дюсембекова Ж.К., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гүлмира Шаккозова
Телефон: +7 747 125 6790
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Пішімі 60x84/8. Көлемі 13,9 б.т. Тапсырыс № 12751.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

Баспа журналдың ішкі мазмұнына жауап бермейді.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

1-бөлім
ОТАН ТАРИХЫ

Section 1
DOMESTIC HISTORY

Раздел 1
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

И.Т. Шакирбаева Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: indira.81-81@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҰҒЫМДАР МЕН КАТЕГОРИЯЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСЕРІ

Мақалада қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымының ерекшелігі мен әлеуметтік қарым-қатынастардың сипатын көрсететін әлеуметтік ұғымдар мен категориялардың зерттелуі мен мағынасы талданады. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуы, әлеуметтік топтардың қызметі, олардың өзара қарым-қатынастарын көрсететін сауын, сауға, аманат, жылу, қызыл көтеру және т.б. әлеуметтік ұғымдарға баса назар аударалады.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде салыстырмалы тарихи зерттеу әдістері мен әлеуметтік қарым-қатынастар француз әлеуметтанушысы Эмиль Дюркгеймнің тұжырымдамасына сәйкес талданады. Сонымен қатар қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуының этно және социомәдени ерекшеліктері мен қазақ қоғамының ұйымдасуының өркениеттік ерекшеліктері туралы жаңашыл тұжырымдар басшылыққа алынды. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастардың өзіндік ерекшеліктерін көрсететін әлеуметтік ұғымдардың бірқатары кеңестік тарихнамада қазақ қоғамын «көшпелі феодализм» теориясы шеңберінде зерттеген еңбектерде «үстем таптың» «езілген халықты» қанауының нақты механизмдері ретінде талданды, ал кей ұғымдар тек дәстүр ретінде ғана аталып өтті. Мақалада көтеріліп отырған мәселе ауыз әдебиеті үлгілерінің мәліметтері мен соңғы зерттеулерді тарихнамалық талдау негізінде сарапталды. Нәтижесінде дәстүрлі қазақ қоғамындағы жекелеген адамдар мен әлеуметтік топтар әлеуметтік қатынастарға түсе отырып, оның әрібір мүшесі сол қауымдастыққа тән ортақ ережелерді орындағаны, олар өз мүдделеріне сәйкес бір-біріне тәуелді бола отырып жеке адам социумның біртұтас бөлігі ретінде әрекет жасағаны тұжырымдалады. Осы тұрғыдан алғанда дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастар сипатын ашып көрсететін ұғымдар индивидтер арасындағы қарым-қатынастардың белгілі бір таптың немес топтардың экономикалық тұрғыдан пайда табу мақсатында емес, керісінде көшпелі қауымның (рудың) ортақ игілігі үшін жеке адамды әлеуметтік тұрғыдан қолдау мен оның кепілі ретінде көрініс бергені айқындалды. Бұл ұғымдар әлеуметтік қатынастар механизмдері қоғамда қалыптасқан моральдық-этикалық принциптер негізінде жүзеге асырылғаны көрсетеді.

Түйін сөздер: әлеуметтік ұйымдасу, әлеуметтік қарым-қатынастар, дәстүрлі қазақ қоғамы, сауын, сауға, аманат, жылу, рулық құрылым.

I.T. Shakirbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: indira.81-81@mail.ru

Problems of research of social concepts and categories in traditional Kazakh society

This article examines the study and significance of social concepts and categories that reflect the distinctive features of the social structure in Kazakh society and the nature of its social relations. Special emphasis is placed on social concepts such as sauyn, sauga, amanat, zhylu, and kyzyl koteru, and others, which illuminate the social organization of traditional Kazakh society, the activities of its social groups, and their interrelations.

The methodological framework for this study employs comparative historical research methods and draws upon Émile Durkheim's sociological theories to analyze social relations. The article also presents innovative conclusions regarding the ethno- and socio-cultural characteristics of Kazakh society's social organization, as well as the civilizational features unique to its development. Some of these social concepts, which reveal the specific nature of social relations in traditional Kazakh society, were previously analyzed in Soviet historiography within the framework of "nomadic feudalism," where they were interpreted as mechanisms of exploitation by the "ruling class" over the "oppressed people." Other concepts were merely noted as traditions. The study addresses this issue by utilizing data from oral literature and historiographical analysis of recent research. As a result, it is concluded that individuals and social groups

in traditional Kazakh society adhered to communal norms when entering into social relations, with each individual functioning as an integral part of society and being interdependent on others in accordance with shared interests. From this perspective, the concepts that reveal the character of social relations in traditional Kazakh society were not formed with the aim of gaining economic benefits for a specific class or group. Rather, they manifested as social support and a guarantee of personal well-being for the common good of the nomadic community (clan). These concepts demonstrate that the mechanisms of social relations were implemented based on the established moral and ethical principles in society.

Key words: social organization, social relations, traditional Kazakh society, sauyn, sauga, amanat, zhylu, clan structure.

И.Т. Шакирбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: indira.81-81@mail.ru

Проблемы исследования социальных понятий и категорий в традиционном казахском обществе

В статье анализируется изучение и значение социальных понятий и категорий, отражающих особенности социальной структуры казахского общества и характер общественных отношений. Особое внимание уделяется социальным понятиям как сауын, сауға, аманат, жылу, қызыл көтеру и т. д., которые показывают социальную организацию традиционного казахского общества, деятельность социальных групп и их взаимоотношения.

Методологической основой исследования являются понятие социальных отношений согласно концепции французского социолога Эмиля Дюркгейма. Также мы руководствовались новыми концепциями об этно- и социокультурных особенностях социальной организации казахского общества и цивилизационных особенностях организации казахского общества. Некоторые из этих социальных понятий, показывающих специфику общественных отношений в традиционном казахском обществе, анализировались в советской историографии в рамках теории «кочевого феодализма» как специфические механизмы эксплуатации «угнетенного народа» «господствующим классом», а некоторые понятия упоминались лишь как традиции. Рассматриваемая в статье проблема проанализирована на основе данных образцов устной литературы и историографического анализа новейших исследований. В результате формулируется, что отдельные лица и социальные группы в традиционном казахском обществе, вступая в социальные отношения, выполняли общие правила, присущие одному и тому же сообществу, что индивид действовал как единая часть социума, будучи зависимым друг от друга в соответствии со своими интересами. Соответственно, понятия, раскрывающие характер социальных отношений в традиционном казахском обществе, выстраивались не для получения экономической выгоды определенным классом или группой, а скорее как механизм социальной поддержки и гарантии личности для общего блага кочевой общины (рода), реализуемые на основе установившихся морально-этических принципов.

Характер социальных отношений в традиционном казахском обществе показывает, что они строились основным не с целью получения экономической выгоды определенного класса или групп, а скорее проявлялись как социальная поддержка и гарант личности на общее благо кочевой общины (рода.). Эти понятия демонстрируют и то что, социальные отношения в основном базировались на принципы установившихся в обществе морально-этических норм.

Ключевые слова: общественная организация, общественные отношения, традиционное казахское общество, сауын, сауға, аманат, жылу, родовая структура.

Кіріспе

Қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымының ерекшелігі мен әлеуметтік қарым-қатынастардың сипатын ашып көрсетуде әлеуметтік ұғымдар мен категорияларды анықтау, олардың мағынасын талдау маңызды. Себебі дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуы, әлеуметтік топтардың қызметі, олардың өзара қарым қатынастарын көрсететін ұғымдар қалыптасқан. Олардың бірқатары тек әлеуметтік қарым қа-

тынастардың ғана емес, жалпы қоғамдық-саяси құрылыммен оның сипатын, рухани-этикалық нормаларын айқындайтын ұғымдар деңгейінде көрініс береді.

Қоғамдағы жекелеген адамдар мен әлеуметтік топтарың әлеуметтік қатынастарының үш белгісі анықталған. Біріншісі, қоғамның әрбір мүшесі сол қауымдастыққа тән ортақ ережелерді орындайды және оны құрметтейді. Екіншіден, қоғам мүшелері өз мүдделеріне сәйкес бір-біріне тәуелді. Үшіншіден, жеке адам өзін сол

қауымдастықтың біртұтас бөлігі ретінде санай және соған орай әрекет етеді. Осы тұжырымға, біз орай қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастардың сипатын анықтайтын, дегенмен осы күнге дейін жеткілікті дәрежеде тарихи тұрғыдан талданбай келе жатқан бірқатар ұғымдардың зерттелуі мен маңызына тоқталамыз.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде салыстырмалы тарихи зерттеу әдістері мен әлеуметтік қарым-қатынастар ұғымына сүйендік. Зерттеуде әлеуметтік қарым-қатынастар француз әлеуметтанушысы Эмиль Дюркгеймнің тұжырымдамасына сәйкес талданды (Дюркгейм, 1995). Сондықтан, әлеуметтік қарым-қатынастарды қоғамдағы жеке адамдардың немесе әлеуметтік топтардың бір бірімен қарым-қатынасы ретінде қарастыра отырып, осы қарым қатынастардың қазақ қоғамындағы сипатын анықтайтын төл ұғымдар мен олардың мәнін сарапқа саламыз. Сонымен қатар, Н. Әлімбаевтың қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуының этно және социомәдени ерекшеліктері (Алимов, 2009. Қараңыз: Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2011.11-34) және А. Оразбаеваның қазақ қоғамының ұйымдасуының өркениеттік ерекшеліктері туралы жаңашыл тұжырымдары (Оразбаева, 2017) зерттеудің методологиялық ұстанымын айқындайды.

Материалдар мен әдістер

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастардың өзіндік ерекшеліктерін көрсететін «сауын», «асар» ұғымдары кеңестік тарихнамада ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап жартысынан басап қазақ қоғамын «көшпелі феодализм» теориясы шеңберінде зерттеуге ұмтылған ғалымдардың зерттеулерінде үстем таптың езілген халықты қанауының нақты механизмдері ретінде талданғаны мәлім. Мәселенің кең көлемді тарихнамасы Н. Масановтың «Кочевая цивилизация казахов» атты іргелі зерттеуінің тисті тарауында берілген (Масанов, 2011: 461-42). «Көшпелі феодализм» тұрғысынан алғанда «сауын», «асар», «олжа», «сауға», «сыбаға», «аманат» және т.б. әлеуметтік қарым-қатынастарды айғақтайтын ұғымдар мен категориялардың мәні кеңестік тарихнамада бұрмаланып көрсетілді. Мәселен, «олжа» егінші-отырықшы аймақтарды қирату, талан-таражға түсіру кезіндегі басты мақсат ретіне талданды. Ал, «барымта» ұғымының мәні толық бұрмаланып, оның екінші тарапты өзінің заңды құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін өз талаптарын орындауға мәж-

бүр ету құралы ретінде әрекет етуші мазмұны бұрмаланып, орыс отаршылдығы кезіндегі теріс сипаты ғана: атап айтқанда тек ұрлау, тонау мен күш көрсету, зорлық пен қанау құралы ретінде сипатталды (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2011: 412). Дегенмен, соңғы жылдары ғылыми ізденістерде, жекелеген зерттеулерде қазақ қоғамына тән әлеуметтік институттар тарихы жеке жеке зерттелуімен (Оразбаева, 2004; Телеуова, 2007; Дауытбекова, 2016; Исенов, 2017; Қазақ Хандығы құрылымындағы, 2020; және т.б.) әрібір әлеуметтік топтарға, институттарға (батырлар, билер, тархандар, аталықтар және т.б.) әлеуметтік, қоғамдық, саяси функцияларын көрсететін ұғымдар мен категориялар да қоса зерттелгенін атап көрсетуге болады. Нәтижесінде бұл еңбектерде әрбір әлеуметтік институттарға тән ұғымдар жаңаша көзқарастар тұрғысынан қарастырылды. Мәселен, М. Дауытбекованың қазақ қоғамындағы батырлар институтына арналған еңбегінде қазақ батырларының ар-намыс кодексі, батыр институтына тән ұғымдар мен терминдер халық ауыз әдебиеті үлгілерін, әсіресе батырлар жырын нақты талдау негізінде сараланған (Дауытбекова, 2016.). ХІХ ғасырдағы ортаршылдық жүйеге байланысты дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастардың өзгеруі Ж. Артықбаевтың зерттеулерінде көрініс тапты. Бірақ, еңбекте біз қарастырып отырған әлеуметтік ұғымдар мен категориялар жеке талқыланып, басты мәселе қазақ қоғамының әлеуметтік тұрғыдан (материалдық – авт.) жіктелуінің тереңдей түсуі тұрғысынан қарастырылады (Артықбаев, 1993: 187-245). Мәселенің зерттелуін қарастырғанда 2011-2014 жылдары жылдары жарық көрген іргелі еңбек «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты 5 томдық энциклопедиялық еңбекті атап өтуге тиіспіз. Дегенмен, жалпы қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуының ерекшеліктерін ашып көрсететін мұндай ұғымдар толық зерттеліп, зерделенді деуге ертерек.

Осы орайда мақалада қазақ қоғамындағы әлеуметтік ұғымдардың мағыналық мәнін ашып көрсету мақсатында классикалық жазба деректермен қатар халық фольклорын, ауыз әдебиет үлгілерін дерек ретінде пайдаландық. Себебі көшпелі халықтардың дүниетанымында ауыз әдебиеті ерекше рөл атқарып, халықтың жадында сақталып, оның дүниетанымдық құндылықтарын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізді. Салыстырмалы түрде халық ауыз әдебиеті жазба деректер

жеткізе алмайтын қоғамның ішкі процесстерінен тереңірек мәлімет береді. Қоғамдық құрылым ішкі байланыстардан, сырт көзге байқалмайтын қоғамдық қатынастардан тұратындықтан, халықтың дүниетанымы, арман мақсаты, қоршаған ортаға қатысты түсінігі, руханияты турасындағы мәліметті сыртқы деректерден таба алмаймыз, оларды тек ұлттық деректерден, халықтың төлтума тарихи шығармаларынан ғана алуға болады. Мақаланы жазу барысында қазақ фольклорының үлгілері «Бабалар сөзі» атты 100 томдық жинаққа еңген басылымдары бойынша пайдаланылды.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастардың сипатын ашып көрсететін әлеуметтік ұғымдар мен категориялардың зерттелуі, мәні мен мағынасы, орны негізінен ауыз әдебиеті үлгілерін дерек ретінде талдау мен мәселеге қатысты соңғы зерттеулерді тарихнамалық талдау негізінде қарастырылады.

Нәтижелер мен талдаулар

Қазақ қоғамын әлеуметтік топтасу тұрғысынан жабық «ақсүйектер» және ашық «қарасүйектер» тобы ретінде топтастыру орын алған. «Ақсүйектер» Шыңғыс ұрпақтары ретінде ерекше топты құраса, жалпы халық немесе «қара сүйектерге» мүліктік жағдайына қарамастан барлық әлеуметтік топтар кіреді. Ал, таптық принцип бойынша қазақ қоғамы мүліктік теңсіздік негізінде жіктелді. Сондықтан, қазақ қоғамын құраған әлеуметтік топтар арасында өзіндік қарым-қатынастарды айқындайтын және реттейтін әлеуметтік механизмдер қалыптасты. Олар түптеп келгенде әлеуметтік құрылымды ғана емес, қоғамдық қарым-қатынастар сипатын анықтап, саяси құрылымының ерекшелігін айқындады. Сондықтан қазақ қоғамының әлеуметтік-қоғамдық ұйымдасуының өзіндік сипаты мен ерекшеліктерін көрсететін әлеуметтік ұғымдардың мәні мен зерттелу мәселелерін жеке-жеке тақылауға көшсек.

Тарихнамада кең көлемде қарастырылған «Сауын» институтын кеңестік тарихнамада шаруаларды феодалдық топ өкілдерінің қанауының бір формасы ретінде санады. Дегенмен кезінде С.З.Зиманов «сауын әмбебап сипатқа ие болмағанын, тәуелділік пен үстемдік қатынастарының негізі болмағанын атап өте отырып, бірақ, сауын шаруалардың тәуелділігін күшейту құралдарының бірі, феодалдық қанаудың бір түрі болды» (Зиманов, 1958: 124) деп сипаттама берді. В.Ф.Шахматов тек қана сауынды ғана емес,

оның түрлерін, мәселен жүн беру, ат майын беру, т.б., сондай-ақ, мүліктің жағынан әртүрлі деңгейдегі жеке адамдардың малды бірлесіп бағуын, адам жалдау, рулық өзара көмек көрсетуді де қанаудың бір түрі ретінде көрсеткен (Шахматов, 1962: 30-32).

Н.Масанов сауынға мал беруді «көшпелі феодализм» немесе «патриархалды-феодалдық» қарым-қатынастардың барлық жүйесінің бастамасы ретінде көрсету, атап айтқанда «бай мал иеленушілер экономикалық тұрғыдан тиімсіз шарттармен кедей шаруаларға малды, мәселен феодал шаруаға жерді пайдалануға бергені тәрізді беру арқылы қанауға ұшыратты» деген тұжырымды жоққа шығарды. Ол қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымының мүліктік жағдайын талдай отырып, сауын институтының байдың кедейді қанау тетігі болғанын жоққа шығарады. Н. Масанов өмір сүруге қажетті минимумды қамтамасыз ету үшін 5-6 адамнан тұратын көшпелі қазақ отбасының шаруашылығында кем дегенде 100-150 қой болуы шарт екендігін алға тартады. Одан әрі зерттеуші XIX ғасырдағы статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, көшпелілерің 60-90 пайызы өмір сүруге қажетті минимум рестурсарға қолы жетпегенін атап өтеді (Масанов, 2011: 463-470). Сонымен қатар, зерттеуші көшпелі бұқараның жеке меншігіндегі малдың өндірісін ұдайы қамтамасыз ету мүмкін болмағандықтан, олар жеке ауқатты адамдардың шаруашылықтарымен біртұтас қауымдық ұйымға бірігулеріне тура келгенін, шын мәнінде, еңбек адамдарының массасы шаруашылық циклінің барлық мәселелерінде, атап айтқанда, жем-шөп ресурстарын пайдалану, табынның қалыптасуы, оның құрылымы, малды бағу, әсіресе қыста, бай мал иелерінің табына тәуелді болғанын атап өтеді. Ал, статистикалық мәліметтер бойынша сауын беруге қабілетті шаруашылық иелерінің (яғни байлардың – авт.) де көп болмағанын көрсетіп, сауынға негізінен төр түлік мал ішінде көбінесе ірі қара немесе сиыр малы көп алынғанын айқындаған (Масанов, 2011: 468). Осылайша автор сауын қанау түрі емес, керісінше кедейлерге берілетін садақа түрі болған болуы керек деп тұжырымдайды (Масанов, 2011: 470). Бірақ, зерттеуші «қанаушы» таптың мұндай «қайырымдылық» әрекеттерінің себебін көшпелі шаруашылықты ұйымдастыру талаптарынан келіп туындаған қажеттілік ретінде бағалайды.

«Көшпелі феодализм» бойынша кедей индивидтерді қанаудың тағы бір түрі ретінде қарастырылған әлеуметтік ұғымдардың бірі «асар» дәстүрі. Зерттеушілер «асар» жариялаған жеке

тұлғаға көмек көрсету тәртібін, яғни олардың көмек сұрауын қосымша жұмыс күшін қажет ететін шаруашылықтар иелері пайдаланғанына назар аударды. Олар асар өндіріс саласына, әсіресе жылдың қыс мезгілінде, сондай-ақ материалдық мәдениет объектілерін жасауда, қыстауларды салуда, түрлі салт-дәстүрлерді, рәсімдерді өткізуде «көмек көрсету» емес, бір қауым ішіндегі тәуелді адамдарды қанау формасы деп айқындаған (Масанов, 2011: 472). С. Броневский асардың сипаты туралы «Бай адамдар үшін қой қырку, ешкіден жүн тарау, жүнді сұрыптау, киіз басу көмекпен жүзеге асырылады. Үй иесі өзі білетін барлық әйелдер мен қыздарды шақырады, олар қажет нәрсені жасап, өздерінің әдет-ғұрыптары бойынша шаттық пен әнмен шай ішеді. Мұндай шақыртулар үнемі болып тұрады» (Броневский, 1830. 232) деп жазғаны белгілі. Кеңестік тарихнамада асар ұғымы да таптық тұрғыдан түсіндіріліп, бай шаруашылық тәуелді адамдардың еңбегін тегін пайдалануы арқылы жүзеге асырылатын қанау түрінің бірі деп бағаланды.

Қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатыстардың ерекшеліктерін көрсететін ерекше ұғымдардың бірі – сауға. Көшпелі қазақ қоғамында «сауға сұрау», «сауға беру» дәстүрі міндетті түрде орындалуға тиісті әлеуметтік нормалардың бірі ретінде белгілі. Қазіргі ғылыми этникдопедиялық жинақтарда «сауға – көшпелі қоғамдағы дәстүрлі әлеуметтік нормалардың бір түрі. Көшпелі халықтарда ертеден қалыптасқан рәсім бойынша, соғыста түскен әскери олжаның бестен бір бөлігі «сауға» деп аталып, ханға тиесілі болды, қалғаны соғысқа қатысқан жауынгерлердің атақ-дәрежесіне, көрсеткен ерлігіне, жеңіске қосқан үлесіне сәкес әскери олжа ретінде таратылды. Сонымен бірге сауға ұғымы әрбір кәсіби жауынгердің өзінің әскери олжасынан соғысқа қатыса алмағандарға бөлісуге тиісті бөлігін де қамтыды. Сауға институты Монғол империясында, Алтын Орда мемлекетінде, Ноғай Ордасында, Дешті-Қыпшақ мемлекетінде заңды түрде бекітілген қоғамдық міндеттердің бірі болған. Қалыптасқан салт бойынша, соғысқа қатыса алмаған кез келген адам «сауға» сөзін айтып, әскери олжаға ие болған жауынгерден өзіне қалаған үлесін сұрап алуға құқылы болды деген анықтама берілген (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2014: 172). Сонымен қатар, біздің зерттеуіміз үшін сауға ұғымының маңызды әлеуметтік функциясын Қ. Ахметжанов ел ішіндегі асыраушысы жоқ жарлы мен жетімдердің әскери олжадан үлес алу (Ахметжанов, 1996: 19]

салтымен байланысты болғанын атап көрсеткен. Көріп отырғанымыздай «сауға» батырлардың маңызды әлеуметтік қызметінің бірі ретінде соғыста қаза тапқан жауынгерлердің, батырлардың отбасыларына материалдық тұрғыдан қолдау түрі болған. Осылайша «сауға» институты қоғамның әлеуметтік тұрғыдан аз қамтылған топтарын қолдаудың бір түрі ретінде көрініс береді. Бірақ, өкінішке орай қазіргі кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуы мен оның ерекшеліктері туралы зерттеулерде сауға институтының орны, трансформациясы туралы нақты зерттеулер жоқ. Себебі сауғаның соғыстан түскен олжадан үлес сұрау тәрізді материалдық тұрғыдан қолдау көрсету функциясымен бірге, соғыс кезінде тұтқынға түскен адамның бас бостандығын сұрап алуға, жанын өлімнен сақтап қалу, сондай-ақ жалпы бейбіт заманда да белгілі бір дау-дамайға ұшыраған адамға рақымшылық жасау, оған қорған болу құқығын сұруды да білдірген. Қоғамдық қарым-қатыстармен бірге дәстүрлі әлеуметтік институттардың қызметі де өзгерген сайын «сауғада» мағынасынан біраз өзгеріске ұшыраған әлеуметтік ұғымға айналды. Ол әлеуметтік қарым қатынастардың төменгі сатысында тұрған индивидтерді материалдық тұрғыдан қолдаудан гөрі, оларды әлеуметтік-құқықтық тұрғыдан қолдау құралына айналғаны туралы тұжырым жасай аламыз. Бұған ауыз әдебиеті үлгілеріндегі «сауға сұрау» дәстүрінің мәні туралы материалдар да куә бола алады. Мысалы: Кетбұға (XIII ғ.) күйші шығарғады делінетін «Ақсақ құлан» күйінің 3-ші нұсқасына қатысты айтылатын күй аңызында Шыңғыс ханның «сауғасы» яғни, кешірімін жеткізушілер келіп үлгермей Жошының қастандықпен қаза тапқаны туралы айтылады (Бабалар сөзі, 2012. 157). Бұл жерде «сауға» мағынасы жағынан материалдық олжа түрінде емес, жанын аман алып қалу, өмір сүру мүмкіндігін беру тұрғысынан қолданылып отырғанын көреміз. Ел ішінде орын алған түрлі дау-дамайлар мен оқиғалар барысында басы дауға қалған, әлеуметтік тұрғыдан аз қамтылған топтардан шыққан, жоқ-жітік не жетім-жесірлер және т.б. үшін жақын туыстары кепіл болып сауға сұрау дәстүрі кең тарады. Бұл дәстүрді қазіргі кезеңдегі ұғымдар тұрғысынан қарасақ әрекетті қылмыстық емес деп тану, яғни декриминализация үдерісінің бір көрінісі деп бағалауға болады деп санаймыз.

Әлеуметтік қарым-қатынастардың сипатын, соның ішінде әлеуметтік жауапкершілік ұғымын ашын көрсететін категория – аманат ұғымы. Жалпы аманат сөзі біздің халымыздың жадымен

астасып кеткен сөз. Аманат туралы «дәстүрлі ортадағы бір адамның екінші біреуге ақысыз сақтап, кері қайтарып беруі немесе басқа біреуге табыс етуі үшін берген малы, дүние-мүлкі, тұрмыстық заттарының жиынтық аттауы. Моральдық-этикалық іргелі ұғымдарының бірі. Аманаттың саны мен мөлшері шектелмейді және сақтау уақыты нақты көрсетіле бермейді. Бұл жерде екі тарап бар: аманаттаушы және аманатқа алушы. Осы екі тарап арасындағы үлкен сенім мен зор жауапкершілікті жүктейтін жосын» деген анықтама берілген (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2011. Т.1.: 218.). Көріп отырғанымыздай аманат сөзінің мағынасы да тереңде жатыр. Дегенмен, аманат ұғымы қазақ қоғамынағы әлеуметтік қарым-қатыстар тұрғысынан алғанда өзіндік мәні мен мағынасы толық зерттелмеген деп санаймыз. Біз бұл тұжырымымызды мақаланың басында атап өткеніміздей әлеуметтік қарым-қатынастарды қоғамдағы жеке адамдардың немесе әлеуметтік топтардың бір бірімен қарым-қатынасы ретінде қарастыру арқылы негіздей отырып, осы қарым-қатынастардың қазақ қоғамындағы сипатын анықтайтын төл ұғымдардың бірі ретінде «аманат» ұғымын ұсынамыз. Мәселен, ауыз әдебиет үлгілерінде аманаттың әлеуметтік қарым-қатынастар мен әлеуметтік жауапкершілік ретіндегі мағынасын нақты көруге болады. «Ер Бегіс» жырында батыр өлім аузында жатқан досынан аманатын сұрайды. Сонда досы:

Ай, құрдасым, құрдасым,
Жүрген бірге қосылып,
Арманда болып барамын.
Артымда менін, сұрасаң,
Кәрі атам мен анам бар.
Мен өткен сон дүниеден,
Сол атам менен анамды
Өзімдей қылып кім бағар,
Көңілін оның кім табар?!
Бағатұғын кісі жоқ,
Жұрттын онымен ісі жоқ.
Күрайды онын сүйегі,
Қарға-күзғынға жем болар,
Тірі болсаң, барасың,
Атам, анам бар болса,
Қабатына аларсың,
Өзімдей қылып бағарсың –

деп, одан әрі Ер Бегіске жары мен оның ішінде қалған баласын аманаттайды (Бабалар сөзі, 2008: 355.). Ер Бегіс елге оралғанда жолдасының қарына:

Ата менен анасын,
Іште қалған баласын,
Жар жолдасын – сені де,
Тапсырып маған кеткен-ді.
Мен алармын қолыма,
Құдай жазса оңына.
Іште қалған нәресте
Дүниеге келген соң,
Оңын-солын білген соң,
Тұмсықтыға шоқытпай,
Қанаттыға қақтырмай,
Оны да әкеп қосармын
Ноғайлынын тобына –

деп амантты қабылап, уәдесін береді (Бабалар сөзі, 2008. 358).

Аманатқа адал болу, оны толық орындау немесе оны орындамаған жағдайда адамға қандай да болмасын бір шара қолданудың нақты шарттары қарастырылмағанын атап өтуге болады. Аманат әлеуметтік қарым-қатыстар тұрғысынан алғанда әлеуметтік сақтаныру, кепілдік беру (мысалы, асыраушысынан айырылған, кәмелетке жетпеген балаларды бағу, қолдау, қарт адамдарға қамқорлық жасау, немесе белгілі бір материалдық игіліктің сақталуына кепіл болу және т.б. әрекеттер – авт.) ретінде көрініс бере отырып, «*Аманатқа қиянат жасамау*» этикалық ұстаным негізінде ғана жүзеге асырылған. Бұл қағида аманатқа негізделген қатынастар астарында да материалдық пайда табу емес, керісінше жоғарғы этикалық-моральдік қағидаларға негізделген ұстынамдар жатқанын көрсетеді. Қазақ қоғамында оның әлжуаз топтарын әлеуметтік қолдау түрлерінің бірі – жылу жинау дәстүрі. Деректерден жылу «үйі өртенген немесе шапқыншылықтан зардап шегіп, не қатты қыстан қиналған туыстарына көмек көрсету» түрі болғанын білеміз (Балюзек, 1871:148). Балюзек мұндай жақсы дәстүрдің қазақтардың ортасында кең тарағаны соншалық, егер кей жағдайда біреу одан бас тартатын болса онда оған бүкіл ру болып наразы болады, әрі ондай адамды рудан қуып шығумен қорқытатындығын атап өтеді (Балюзек, 1871:148). Сондықтан, біз бүгінге дейін сақталып отырған жылу жинау дәстүрінің алғашқы мәні әлеуметтік қолдау көрсету тетігі ретіне көрініс бергеніне сүйене отырып, оны да дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастар сипатын ашып көрсететін негізгі ұғымдардың бірі ретінде қарастыра аламыз. Сонымен қатар, ерекше әлеуметтік қолдау көрсетуге негізделген қарым-қатынастардың бір түрі – қызыл көтеру. «Қызыл көтеру» дегеніміз кедей туыстарының

бірінің ірі қара малы қандай да бір жағдайда бас көтермей қалса, мәселен қасқыр тартқан, немесе жем-шөптің аздығынан көтерем болып тұрмауға айналғанда амалсыз сойылған мал етін бөліп алу дәстүрі. Осындай жағдайда туыстары бұл малды 12 жілікке бөліп алады. Әрбір бөліп алған адам мал иесіне бір қозыдан береді. Бұл дәстүрде көшпелі мал шаруашылығын ұйымдастырудың экологиялық сипатынан туындаған, әлеуметтік ұйымдасу мен қолдаудың бір көрінісі ретінде бағалануы тиіс. Ортағасырлық автор әл-Омаридің деректерінде Алтын Орданың көшпелі тұрғындарының тұрмыс-тірлігі туралы айта келе: «Олардың бірі жылқы, сиыр, қой сияқты малынан айырылса, оны жанұясымен сойып жейді және (осы еттің бір бөлігін) көршілеріне береді. Көршінің қойы, сиыры, жылқысы бүлінсе, оны да сойып, бөліктерін сыйлық берген адамға береді. Осы себепті, оларда етсіз үй ешқашан болмайды. Өйткені олардың әрқайсысы ет беруді араларында парыз деп біледі» (История Казахстана в арабских источниках, 2005: 170-171) деген мәлімет қалдырған еді. Сондықтан, көшпелі тұрмыс-салтына байланысты туындаған бұл дәстүрді де біз қазақ қоғамының әлеуметтік тұрғыдан ұйымдасуы мен оны механизмдерінің бірі ретінде қарастыра аламыз.

Көріп отырғанымыздай қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастардың сипаты бір әлеуметтік таптың келесі тапты экономикалық тұрғыдан кіріптарлыққа ұшырату арқылы материалдық игіліктерге қол жеткізу сипатындағы қанау түрінде емес, керісінше өзіндік ерекшеліктерге ие әлеуметтік қарым-қатынастардан тұрады. Әлеуметтік, қоғамдық-қарым қатынастарының өзіндік ерекшеліктерін айқындайтын бұл ұғымдар «қазақ көшпелілері арасындағы қауымдық қатынастардың этникалық сипаттағы ұйымдық формасы жеті ұрпақ ішіндегі туыстар тобын аталық жағынан біріктіретін және қоғамдық қатынастардың барлық дерлік негізгі түрлері мен деңгейлерін синтездейтін «жеті ұрпақ» деп аталатын экзогамиялық құрылыммен» (Алимбай, 2009: 317) тікелей байланысты болғанын тұжырымдаймыз. Себебі қазақ қоғамының ұйымдасу ерекшеліктері әлеуметтік-экономикалық, табиғи-экологиялық және институционалдық факторлардан құралған. Демек, қазақтар арасындағы қауымдық қатынастың жеті буындық түрі көшпелі этникалық топтың өзін-өзі ұйымдастыруының негізгі тәсілі болып табылады. Мәселен, XIX ғасырдағы орыс зерттеушісі Балюзек рудан шығып қалу немес рудан қуылу қазақ үшін қиын жағдай, себебі рудан аласта-

тылу адамның барлық қолдаудан және құқықтарынан айырылып қалуын білдіретіндігін атап көрсеткен (Балюзек, 1871: 148). Сонымен қатар, егер адам қылмысы үшін жазаға тартылса оның құнын (тек құн төлеуге болатын істерде ғана – авт.) бүкіл ру болып төлейді. Ешқашан қазақтар арасында өз туысарының құныны төлеуден бас тартып, оны өлім жазасына қиған жағдай болған емес деп те атап көрсетеді (Балюзек, 1871: 87). Осыған орай қазақ фолькорында «Қалқаман-Мамыр дауы» деген атпен таралған оқиғадағы арғын-тобықты Әнет бабаның шешімін мысал ретінде талдауға болады. Оқиға желісі бойынша Әнет бабаның атасы Сары батырдың бәйбішеден туылған баласы Мәмбетейдың қызы Мамыр мен Әнет бабаның бірге туған бауыры Әйтектің баласы Қалқаман жеті атаға дейін қыз алыспайтын ата дәстүрін бұзып, өзара көңіл қосқан. Тобықтының бар ісін Әнет бабадан кейін өз алдынан тарататын Көкенай батыр Қалқаманды өлтіруді талап етті. Ол Әнет баба бастап ұсынған құн төлеу шартына келіспейді. Дау ұшығып, елшісі бүліне болған соң баба «Қалқаман жүйрік атпен шауып өтсін, Көкенай сонда атсын» деген тоқтамға келеді. Қара санына ғана жараланып, аман қалған Қалқаман Ұлы жүз Шапырашты ішіндегі нағашы жұртына біржолата кетеді (Құдайбердиев, 1988: 287). Осы оқиғаны талдасақ, дәстүрді бұзған адамды «рудан аластауды», бірақ Қалқаманға нағашы жұртының ішіне кету мүмкіндігі арқылы өзінің әлеуметтік-қоғамдық құқықтарын сақтап қалуын қамтамасыз еткенін де көреміз.

Жалпы белгілі бір ру мүшесі болу қазақ үшін өмірінің, тәуелсіздігі мен еркіндігінің кепілі болып табылады. Ал, ру өз кезегінде өз мүшелерінің құқықтарын қорғау мен әлеуметтік тұрғыдан қамтамасыз ету арқылы ғана өз тұтастығын сақтап отырғанын көреміз. Бұл жағдай өз кезегінде жеке тұлға-жеті ата-ру-тайпа-жүз-мемлекет деңгейіндегі қарым-қатынастар сипатын анықтады. Бұл ерекшелікті соңғы кезеңде зерттеушілер жаңа методологиялық ұстанымдар шегінде «топтық адам» ұғымымен байланыстырады. Бұл құбылыс дәстүрлі типтегі өркениеттерге тән. Себебі табиғи жағдайлар мен тұрмыс-салтына тәуелділік қалайда тұлғаның өзінің әлеуметтік тобымен аса тығыз байланысын туғызады. Зерттеуші А. Оразбаева бұл ерекшелікті «қарға тамырлы қазақ» деген ұғымға біріктіреді (Оразбаева, 2017: 203-230). Зерттеуші Еуразия көшпелілері өркениетінің әлеуметтік құрылымын антропogeожүйенің базалық бірлестіктеріне негізделген «табиғат-адам-қоғам» тұтастығы

тұрғысынан қарасыруды ұсынады. Осылайша автор рулық-тайпалық құрылымға негізделген қазақ қоғамында жеке адам дегеніміз өзінің шығу тегін, яғни жеті атасы, сонымен қатар үш жұртымен (өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты – авт.) байланысты және өзіндік «Менін» рулық-тайпалық «Бізбен» сәйкестендіретін көшпелі социумның бөлігі болып табылады деп тұжырымдайды (Оразбаева, 2017: 217). Осылайша біз дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастар негізген қандас туыстық, рулық жүйемен тығыз байланысты қалыптасып, рухани-этикалық нормалар шеңберінде әрекет еткенін көреміз.

Қорытынды

Қазақ қоғамына тән әлеуметтік ұғымдар мен категорияларды талдай отырып қоғамның әлеуметтік құрылымы мен әлеуметтік қарым-қатынастар сипаты жалпы қоғамдық-саяси ұйымдасуы мен мемлекеттілігінің бастауларымен тағыз байланысын көреміз. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы жекелеген адамдар мен әлеуметтік топтар әлеуметтік қатынастарға түсе отырып, оның әрібір мүшесі сол қауымдастыққа тән ортақ ережелерді орындаған, олар өз мүделеріне сәйкес бір-біріне тәуелді болады және жеке адам сол социумның біртұтас бөлігі болып табылды. Осы тұрғыдан алғанда дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастар сипатын ашып көрсететін «сауын», «асар», «жылу», «аманат», «қызыл көтеру» және т.б. ұғымдар адамдар арасындағы қарым-қатынастардың белгілі бір таптың немесе әлеуметтік топтардың экономикалық тұрғыдан пайда табу мақсатында емес, керісінде көшпелі қауымның (рудың – авт.) ортақ игілігі

үшін жеке адамды әлеуметтік тұрғыдан қолдау мен оның кепілдігі ретінде көрініс бергені туралы қорытынды жасаймыз.

Бұл қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуының этно және социомәдени ерекшеліктері мен оның ұйымдасуының өркениеттік ерекшеліктерінен келіп туындаған қарым-қатынастар сипаты болып табылады. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастарың өзіндік ерекшеліктерін көрсететін кейбір ұғымдар, соның ішіне «сауын», «асар» ұғымдарының мәні кеңестік тарихнамада таптық-патриархалдық қатынастар шеңберінде бұрамалынып көрсетілді. Кейбір ұғымдар мәні, мысалы «жылу», «қызыл көтеру», «аманат» және т.б. әлеуметтік қарым-қатынастары айқындайтын категория ретіне қарастырылмады. Олар тек халықтың дәстүрі ретінде аталып қана өтіп, әлеуметтік-қоғамдық өмірдегі маңызы туралы айтылмады. Әлеуметтік, қоғамдық-қарым қатынастарының өзіндік ерекшеліктерін айқындайтын бұл ұғымдар «жеті ұрпақ» және «қарға тамырлы қазақ» деген ұғымға біріктірілген қандас рулық қарым-қатынастар сипатынан келіп туындаған. Себебі қазақ қоғамының ұйымдасу ерекшеліктері әлеуметтік-экономикалық, табиғи-экологиялық және институционалдық факторлар негізінде әлеуметтік-қоғамдық қатынастарың бұл ерекше түрі көшпелі этникалық топтың өзін-өзі ұйымдастыруының негізгі тәсілі болып табылды. Осылайша қандас туыстық негізіне белгілі бір ру мүшесі болу қазақ үшін өмірінің, тәуелсіздігі мен еркіндігінің, әлеуметтік тұрғыдан қамтамасыз етілуінің кепілі болып табылады. Ал, ру өз кезегінде мүшелерінің құқықтарын қорғау мен әлеуметтік тұрғыдан қамтамасыз ету арқылы ғана өз тұтастығын сақтап отырғанын көреміз.

Әдебиеттер

- Алимбай Н. (2009). Кочевая община казахов: проблемы этносоциологической реконструкции // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. № 96. С. 317-326.
- Артыкбаев Ж. О. (1993). Казахское общество: традиции и инновации. Караганда. 330 с
- Ахметжанов К.С. (1996). Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. Алматы: Дәуір, 256 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық.(2008). Астана: «Фолиант». Т. 50: Батырлар жыры. 464 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық.(2012). Астана: «Фолиант». Т. 84: Күй аңыздар. 432 б.
- Балюзек Л. (1871). Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона // Записи Оренбургского отд. ИРГО. Вып. II, 1871. 134 с.
- Дауытбекова М. Қ. Исаева А.И. (2016). Қазақ халқындағы батырлық дәстүрлер. Алматы. 246 б.
- Дюркгейм Э. (1995). Социология. Её предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., сост., послесл. и прим. А. Б. Гофмана. Москва: Канон. 352 с.
- Исенов Ә.И. (2017). Қазақ қоғамынағы тархандар институты тарихы (XVIII-XIX ғғ). Қостанай: «Шапақ» ЖШС баспасы. 258 б.

История Казахстана в арабских источниках. (2005). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем (Переработанное и дополненное издание) Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б.Е. Кумекова, А.М. Муминова. Алматы: Дайк-Пресс. 709 с.

Қазақ хандығы құрылымындағы билер, батырлар, қожалар, жасауылдар, аталықтар және тархандар институты. (2020). Монография / Ә. Мұқтар, Ү. Ахметова, Н. Атығаев. Алматы: Арыс. 248 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. (2011). Энциклопедия. Т.1. А-Д. Алматы: DPS. 736 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. (2014). Энциклопедия. Т.5. Ө-Я. Алматы: Азия Арна» баспасы. 840 б.

Күдайбердиев Ш. (1988). Шығармалары: өлендер, дастандар, қара сөздер. Алматы. 560 б.

Масанов Н.Э. (2011). Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. Изд.2-е, дополненное. / Сост. Л.Е. Масанова, И.В. Ерофеева. Алматы: Print-S. 733 с.

Оразбаева А.И. (2004). Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. Алматы: Дайк-Пресс. 206 б.

Оразбаева А.И. (2017). Формула государственности казахов. Москва: Press-Book.Ru. 376 с.

Телеуова Э.Т. (2007). Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері. Алматы: Қазақ университеті, 106 б.

References

Alimbay N. (2009). Kochevaya obshchina kazakhov: problemy etnosotsiologicheskoy rekonstruktsii [Nomadic community of Kazakhs: Problems of ethnosociological reconstruction] // *Izvestiya Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.İ. Gertsena*. № 96. S. 317-326. (in Russian)

Artykbaev Zh. O. (1993). Kazahskoe obshchestvo: traditsii i innovatsii [Kazakh society: Traditions and innovations]. Karaganda. 330 p. (in Russian)

Akhmetzhanov K. S. (1996). Zharag'an temir kigender: Batyrlardyn' qaru-zharaǵy, askeri óneri, salt-dástúrleri [Those armored in steel: Weapons, military art, and traditions of the batyrs]. Almaty: Daur. 256 p. (in Kazakh)

Babalar sózi: Zhúztomdyq [Words of the Ancestors: Hundred-volume]. (2008). Astana: Foliant. Vol. 50: Batyrlar zhiry [Epic of the Batyrs]. 464 p. (in Kazakh)

Babalar sózi: Zhúztomdyq [Words of the Ancestors: Hundred-volume]. (2012). Astana: Foliant. Vol. 84: Kúı ańyzdar [Legends of Kuis]. 432 p. (in Kazakh)

Balyuzek L. (1871). Narodnye obychai, imevshie, a otnachasti i nynes imeyushchie v Maloy kirgizskoy orde silu zakona [Folk customs that had and still have the force of law in the Little Kirghiz Horde]. In *Zapiski Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva*, Issue 2, p. 134. (in Russian)

Dauytbekova M. Q., Isaeva A. I. (2016). Qazaq halkyndaǵy batyrlıq dástúrleri [Heroic traditions of the Kazakh people]. Almaty. 246 p. (in Kazakh)

Durkheim E. (1995). Sotsiologiya. Eyo predmet, metod, prednaznachenie [Sociology: Its subject, method, and purpose] / Translated from French, compiled, afterword and notes by A. B. Goffman. Moscow: Kanon. 352 p. (in Russian)

Isenov Ó. I. (2017). Qazaq qoǵamynaǵy tarkhandar instituty taryhy (XVIII-XIX) [The history of the tarkhan institution in Kazakh society (18th-19th centuries)]. Qostanai: «Shapaq» ltd. 258 p. (in Kazakh)

Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh [The History of Kazakhstan in Arabic Sources]. (2005). Volume I. Almaty: Daik-Press. 709 p. (in Russian)

Qazaq khandyǵy qurylymyndaǵy билер, batyrlar, qozhalar, zhasauyldar, atalyktar zhane tarkhandar instituty [The institution of biys, batyrs, khojas, zhassayuls, atalyks, and tarkhans in the structure of the Kazakh Khanate]. Monograph. (2020). Almaty: Arys. 248 p. (in Kazakh)

Qazaqtyń etnografiyalıq kategoriyalar, uǵymdar men atawlarınń dástúrlı zhiyesi [The traditional system of ethnographic categories, concepts, and terms of the Kazakhs]. Encyclopedia. Vol. 1. A-D. (2011). Almaty: DPS. 768 p. (in Kazakh)

Qazaqtyń etnografiyalıq kategoriyalar, uǵymdar men atawlarınń dástúrlı zhiyesi [The traditional system of ethnographic categories, concepts, and terms of the Kazakhs]. Encyclopedia. Vol. 5. Ö – Ya. (2014). Almaty: Azia Arna. 80 p. (in Kazakh)

Qudaiberdiyev Sh. (1988). Shyǵarmalary: óleńder, dastandar, qara sózder [Works: Poems, epics, prose]. Almaty. 560 p. (in Kazakh)

Masanov N. E. (2011). Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva [The nomadic civilization of the Kazakhs: The foundations of the life activity of the nomadic society]. 2nd edition, supplemented. Almaty: Print-S. 70 p. (in Russian)

Orazbaeva A. I. (2004). Dasturli qazaq qogamyna tan билер instituty [The institution of biys in traditional Kazakh society]. Almaty: Daik-Press. 206 p. (in Kazakh)

Orazbaeva A. I. (2017). Formula gosudarstvennosti kazakhov [The formula of Kazakh statehood]. Moscow: Press-Book.Ru. 376 p. (in Russian)

Teleuova E. T. (2007). Dástúrlı qazaq qoǵamynıń áleumettik-quyqytyq erékshelikteri [Social and legal characteristics of traditional Kazakh society]. Almaty: Qazaq universiteti. 106 p. (in Kazakh)

Автор туралы мәлімет:

Шакирбаева Индира Тулегеновна – Қазақстан тарихы кафедрасының докторанты, әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: indira.81-81@mail.ru.

Сведения об авторе:

Шакирбаева Индира Тулегеновна – докторант кафедры истории Казахстана, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы E-mail: indira.81-81@mail.ru

Information about author:

Shakirbaeva Indira Tulegenovna – doctoral student of the Department of History of Kazakhstan, Kazakh National University named after al-Farabi, Kazakhstan, Almaty E-mail: indira.81-81@mail.ru

Поступило: 21.08.2024

Принято: 20.11.2024

МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v115.i4.a2>**М.Е. Абдрахим**

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: abdrakhim_91@mail.ru

МЛАДШИЕ ПОМОЩНИКИ УЕЗДНЫХ НАЧАЛЬНИКОВ СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ ВО II ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА: ФУНКЦИИ И ПЕРСОНАЛИИ

В данной статье исследуются особенности деятельности казахских чиновников в Семиреченской области во II половине XIX века, которые занимали позиции младших помощников уездных начальников. Целью данного исследования является рассмотрение особенностей данной позиции, их служебные обязанности, а также роль в системе местного управления. А также изучен процесс назначения на эту должность казахов, их награждения и продвижения по службе.

Особое внимание уделяется позиции колониальной власти по отношению к казахским чиновникам, которые занимали данную должность, раскрывается динамика отношения власти к данной должности и причины упразднения этой позиции в Семиреченской области раньше чем в других областях Казахской степи.

В статье использован компаративный анализ, что позволило выявить особенности восприятия деятельности младших помощников начальников уездов как региональной властью, так и местным обществом. В заключении даны научные результаты по раскрытию образа и репутации младших помощников уездных начальников.

Ключевые слова: казахские чиновники, Семиреченская область, младший помощник уездного начальника, «туземная администрация», местное управление.

M.Ye. Abdrakhim

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: abdrakhim_91@mail.ru

Junior assistants of uezd chiefs of Semirechesk Region in the 2nd half of the 19th century: functions and personalities

This article examines the problem of the peculiarities of the activities of Kazakh officials in the Semirechensk oblast in the 2nd half of the XIX century, who occupied the positions of junior assistants to uezd chiefs in the regional government structure. The purpose of this study is to examine in more detail the characteristics of this position, their official obligations and working conditions, as well as their role in the local government system. It was also necessary to study the facts of their appointments, awards and other features.

Special attention is paid to the position of the colonial government in relation to the Kazakh officials who held this position. In particular, the author describes the dynamics of the attitude of the tsarist government to such a position and wonders about the reasons for the abolition of this position in the Semirechensk oblast earlier than in other areas of the Kazakh steppe. Widely using various historical information, the article provides answers to this question.

Also in the study, the author uses a comparative analysis to compare various sources on this topic. This approach made it possible to identify the peculiarities of the perception of their activities by both the authorities and local society. Thus, the author comes to a final opinion on the issue of the image and reputation of the junior assistants of the uezd chiefs. These conclusions are valuable in recreating the holistic image of all Kazakh officials of the designated area or the entire Kazakh steppe.

Key words: Kazakh officials, Semirechensk oblast, the junior assistants of the uezd chiefs, «indigenous administration», local governance, colonial relationship.

М.Е. Абдрахим

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: abdrakhim_91@mail.ru

XIX ғасырдың II жартысындағы Жетісу облысындағы уезд бастықтарының кіші көмекшілері: функциялары және тұлғалары

Бұл мақалада XIX ғасырдың II жартысында Жетісу облысында уезд бастығының кіші көмекшісі лауазымында қызмет атқарған қазақ шенеуніктері қызметтерінің ерекшеліктері зерттелінді. Зерттеу жұмысының мақсаты аталған лауазымның ерекшеліктерін, олардың қызметтік міндеттемелері мен еңбек шарттарын, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі рөлін анықтау болып табылады. Аталған қызметке тағайындау, оларды марапаттау мен басқа да мысалдары кеңінен қарастыру да маңызды болды.

Мақалада аталған лауазымда қызмет еткен қазақтарға қатысты патшалық өкіметтің қатынасына ерекше көңіл бөлінеді. Атап айтқанда, автор патшалық биліктің бұл лауазымға қатысты ұстанымының динамикалық өзгеруін бақылап, бұл лауазымның неліктен Жетісу облысының билік құрылымында басқа қазақ облыстарына қарағанда ертерек жойылғаны туралы сұрақтарға жауап іздейді. Түрлі тарихи деректерді қолдана отырып, мақалада аталған сұрақтың жауаптары келтіріледі.

Сондай-ақ зерттеу жұмысында автор салыстырмалы талдау тәсілін қолдана отырып ресми және бейресми сипаттағы деректер өзара салыстырылды. Бұл тәсіл аталған лауазымға қатысты патшалық биліктің де, жергілікті қоғамны да қабылдау ерекшеліктерін анықтауға көмектесті. Нәтижесінде автор уезд бастығының кіші көмекшілері туралы қорытынды ойларын келтіреді. Бұл қорытынды ойлар өз кезегінде аталған облыс аумағындағы немесе жалпы Қазақ даласындағы қазақ шенеуніктерінің жалпы бейнесін қалыптастыруда өте құнды болып табылады.

Түйін сөздер: қазақ шенеуніктері, Жетісу облысы, уезд бастығының кіші көмекшісі, «түземдік әкімшілік», жергілікті басқару, отарлық қатынас

Введение

Общеизвестно, что каждая империя после присоединения себе новой территории пытается установить в ней полный контроль. Для укрепления своей позиции империя предпринимает разные попытки преобразовать те или иные аспекты жизни колонизированных. Следовательно на новой территории метрополия проводит разные политико-экономические, административно-территориальные реформы.

Одной из таких реформ можно назвать установление в колонии новой системы управления, которая соответствовала бы административной структуре метрополии. При этом данная новая система должна привлечь минимальные имперские ресурсы и в то же время показывать эффективность в управлении. С учетом того, что центральная власть территориально находится далеко от колонии, такой тип удаленного управления имеет очень важное значение.

В связи с этим, империями принимаются разные методы: от установления сотрудничества с местной элитой, аристократией до полного преобразования системы местного управления. Чаще всего империи практикуют инкорпорацию местной знати в качестве коллабораторов в общее имперское административное звено.

Подобные меры были приняты и Российской империей по отношению к своим колониям в Центральной Азии и Казахстане. Здесь особую роль играют административные реформы 1867-1868 годов. Данные преобразования внедрились в виде выборных начал в Казахской степи. Появились новые позиции, которых могли занять представители местного населения. Такая тенденция была по всей Казахской степи, включая и Семиреченскую область в составе Туркестанского генерал-губернаторства (Литвинов, 2023: 211-212).

Так в результате внедрения «Временного положения об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей» от 11 июля 1867 года в Семиреченской области также были созданы должности, которые на законодательном уровне могли быть заняты представителями кочевого общества области. Таким образом, на уровне областного правления казахи могли занять должности чиновника особых поручений, письменного и словесного переводчиков, писарей. На уровне уездного правления – младшие помощники уездных начальников, переводчиков и писарей. На низовом же уровне казахи могли занять должности волостных управителей, народных судей и аульных старшин (Материалы..., 1960: 288-290). Особенности каждой позиции и

те лица, которые их занимали, в разной степени освещены в отечественной исторической науке.

Тем не менее, среди наиболее менее изученных тем отмечаем позицию младшего помощника уездного начальника. Особенности и условия их деятельности, а также роль в местном управлении все еще требуют разностороннего изучения.

К тому же, забегаая вперед скажем, что данная должность просуществовала всего 10 лет, соответственно освещения данной позиции вместе с ее представителями в исторических сведениях встречаются меньше остальных. Данный кейс, следовательно, добавляет еще более актуальности данной проблеме.

Материалы и методы

Источниковая база проблемы изучения деятельности младших помощников уездных начальников в Семиреченской области во II половине XIX века состоит как из разных источников. К наиболее важным из них, в первую очередь, относятся архивные материалы, хранящиеся в фондах Центрального государственного архива Республики Казахстан (далее – ЦГА РК) и Национального архива Республики Узбекистан (далее – ЦГА РУз). Архивные материалы, извлеченные из фонда №44 «Семиреченское областное правление» ЦГА РК демонстрируют особенности деятельности младших помощников уездных начальников области. В них отражены личный состав, их социальное происхождение, награды и характеристики их личных качеств. Также в них содержатся детальные сведения об их карьерах на государственной службе царскому режиму.

Не менее важные документы по данной теме содержатся в фонде №1 «Канцелярия Туркестанского генерал-губернаторства» ЦГА РУз. Извлеченные из данного фонда сведения подробно описывают отношения региональной власти к представителям казахского населения, которые занимали должности младших помощников уездных начальников. В данном фонде хорошо отражены позиции чиновников канцелярии Туркестанского генерал-губернатора по отношению к младшим помощникам уездных начальников по каждой области генерал-губернаторства. Это, в свою очередь, позволит выявить те или иные различия в их взаимоотношениях.

Также важные сведения по данной теме дают нам страницы газеты «Семиреченские областные ведомости», изданная в 1870-1917 годы в

центре Семиреченской области – в Верном. Она выходила в свет в двух частях (Русская периодическая печать, 1959: 155). Ее официальная часть содержала правительственные распоряжения, циркуляры, приказы или ордера, изданные областным правлением или другими вышестоящими государственными органами или лицами. В них часто печатались статьи, касающиеся численности, должностей или деятельности казахских чиновников. Так за период с 1870 по 1878 годы на страницах данной печати нередко были опубликованы сведения и о казахских должностных лицах, которые занимали позиции младших помощников уездных начальников. Они позволили определить особенности их деятельности с позиции официальных властей.

Также к источникам по данной теме относятся материалы устного народного творчества и устной истории. Здесь очень большую источниковую ценность для нас представляют произведения акынов, поэтов-импровизаторов, которые стали свидетелями событий на территории Семиреченской области во второй половине XIX века. В их творчествах встречаются и сведения о казахских чиновниках, которые занимали должность младшего помощника уездных начальников. Также в материалах устной истории нередко встречаются информации о подобных казахских чиновниках.

Наличие по исследуемой теме разных по содержанию источников даст возможность сопоставить между собой разные позиции и рассмотреть проблему другой стороны. Это, в свою очередь, позволило оценить проблему максимально объективно. К тому же, сохранение принципов историзма, хронологически последовательности предоставило больше возможностей для рассмотрения данный вопрос более системно.

Обсуждение

Сразу стоит отметить, что проблема деятельности младших помощников уездных начальников как в отечественной, так и зарубежной историографии как отдельный объект исследования ранее никогда не освещалась. Но тем не менее некоторые моменты касающихся их деятельности, срока или условий службы, а также отличительные события их жизни или карьерных путей косвенно отражены в отдельных исследованиях отечественных ученых. Все они представлены лишь фрагментарно и не дают возможности рассмотреть данную проблему комплексно.

Для понимания общей картины исследуемой проблемы очень важно рассмотреть данный вопрос в контексте историографии казахского чиновничества в целом. В связи с этим большой интерес для нас представляет труды Г.С. Султангалиевой, в которых продемонстрированы особенности казахского чиновничества, отличительные черты их восприятия власти (Султангалиева, 2010; Султангалиева, 2015). Также работы З.Ш. Макажановой (Макажанова, 2010) Г.К. Калиевой (Калиева, 2010), А.М. Еспенбетовой (Еспенбетова, 2010), Д.А. Рахимкулова (Рахимкулов, 2010) и С.К. Удербаетовой (Удербаетова, 2012) демонстрируют разные особенности казахского чиновничества в целом в Казахской степи.

Далее рассмотрим труды, которые затрагивают проблемы должности младшего помощника уездного начальника в целом по всей Казахской степи. Здесь особо отмечаем работу А.А. Айтмухамбетова. В своем исследовании он описывает деятельность отдельных казахских чиновников, которые были на позиции младшего помощника Тургайского, Николаевского, Уральского и Атбасарского уездных начальников (Айтмухамбетов, 2010). В статье Т.Т. Далаевой показаны размеры жалованья и столовых чиновников, которые занимали должность младшего помощника уездного начальника (Далаева, 2013: 16). Российский ученый С.В. Любичанковский обращает внимание на то, как сохранялось имперское отношение царизма при устройстве административной системы местного управления в Казахской степи. Он отмечает, что строго соблюдая правила по которым казахи назначались только как младшие помощники, тогда как старший – всегда назначался из состава русского офицерства (Любичанковский, 2018: 137).

К исследованиям, в которых младшие чиновники уездных начальников отражены в разных контекстах, относятся несколько исследовательских работ отечественных ученых. Например, изучая историю Семиреченской области во второй половине XIX века, известный казахстанский ученый М.К. Койгелдиев отмечает пять лиц, которые занимали должности младших помощников уездных начальников в Семиреченской области. Трое из них были чиновниками-казахами: Кажыгул Байсеркин в Верненском, Оразбай Бекхожин в Сергиопольском и Атхан Худаймендин в Копальском уездах (Койгелдиев, 2014: 91). Других сведений по ним автор больше не приводит.

Такие же ограниченные сведения приводятся и в книге К. Исабая. Его книга посвящена ка-

захским лицам, которые удостоились награды от царского правительства. В ней автор приводит имена 286 казахов из Семиреченской области, среди которых есть также имена младших помощников Копальского и Верненского уездных начальников. В частности, в книге сообщается, что младший помощник Копальского уездного начальника Атхан Худаймендин был награжден царской властью в 1857 и 1870 годах медалью на Станиславской ленте и серебряной медалью соответственно. Другой же младший помощник Верненского уездного начальника Умырала Айдаров был награжден трижды: в 1859 году серебряной медалью, а в 1863 году получил чин прапорщика, и в 1870 году – удостоился золотой медали (Исабай, 2007: 85-95). При этом автор не приводит ни одной ссылки на источники данных сведений. Но тем не менее, его сообщения о наградах султана Атхана Худаймендина находят свое подтверждение в архивных документах, извлеченных и опубликованных в сборнике документов, изданных под редакцией отечественного ученого Г.С. Султангалиевой (Казахские чиновники..., 2014: 120).

Результаты

Согласно штатного расписания «Положения об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей» от 11 июля 1867 года уездные начальники в распоряжении своих управлений имели два помощника. Согласно параграфам 67 и 68 данного Положения старший помощник назначался «по представлению военного губернатора на общем основании». Остальные же чины уездного управления, в том числе и младший помощник уездного управления определялись на службу и увольнялись оттуда уже самим военным губернатором (Материалы..., 1960: 288).

Таким образом, старший помощник при уездном начальнике назначался из ряда русских офицеров, то младший – из числа местной правящей элиты (Любичанковский, 2018: 137). Такое нововведение было применено и, в том числе, в административной системе Семиреченской области.

Однако, вопрос о деятельности младших помощников уездных начальников в Семиреченской области является одной из очень значимых тем в отечественной исторической науке. Данная тема практически никогда ранее не была исследована. В научном обороте отсутствуют какие-либо научные работы, целенаправленно

изучающие особенности деятельности младших помощников уездных начальников в данной. Отдельные моменты по данной проблеме лишь могут встречаться в контексте других тем или же освещаются фрагментарно.

Следовательно, задачей данного раздела является исследование принципов деятельности данных чиновников, четко обозначить их круг обязанностей, выяснить размеры жалования или условий труда, их личные достижения в карьерной перспективе. Вследствие этого, безусловно, можно утверждать, что данная проблема об особенностях деятельности младших помощников уездных начальников в Семиреченской области является очень актуальной темой.

Следует добавить, что актуальности к данной проблеме добавляет то, что во «Временных положениях» точного обозначения их должностных обязанностей, можно сказать, практически нет. Они указаны лишь в общих чертах, ограничиваясь тем, что они «исполняют поручения, которые будут на них возложены уездным начальником». Кроме того, в Положении указывается, что старший помощник уездного начальника также заведует его канцелярией и имеет право заменить его в должности при отсутствии или болезни уездного начальника (Материалы..., 1960: 288). В таком случае, предполагаем, что младший помощник был больше задействован в сношении уездного начальника с местным населением.

Здесь, имперская политика проявляется явно в двух моментах. Первое, совершенно очевидно, что все-таки представителю русского офицерства отдается более высокий статус и больше привилегий помощника уездных начальников. Второе, назначая младшим помощником именно представителя местной аристократии, царская власть целенаправленно осуществляла коллаборацию с членами кочевой элиты.

Таким образом, в Семиреченской области должности младших помощников уездных начальников занимали представители султанского сословия. При чем, обычно, они уже состояли в государственной службе еще до образования Семиреченской области на разных позициях. Многие из них, как правило, были старшими султанами до введения «Временных положений» 1867-1868 годов.

Царская власть, со своей стороны, обеспечивала младших помощников уездных начальников определенными условиями службы и поощрительной системой. Например, их размер жалования в год составлял 266 рублей 66 2/3

копеек, а столовых – 133 рублей 33 1/3 копеек (Далаева, 2013: 16). Также, за отличительные заслуги перед колониальной властью их активно награждали медалями, халатами и кафтанами разного разряда (ЦГА РК. Ф.44 Оп.1 Д.47 Л.36).

В Семиреченской области младшие помощники уездных начальников были задействованы в управлении областью с начала 1868 года. Уже с этого времени они осуществляли определенную службу колониальной власти.

В Сергиопольском уезде, например, известны имена трех казахских чиновников, кто исправляли должности таковых помощников начальника уезда. Первым из них был Оразбай Бекхожин (ЦГА РК. Ф.44 Оп.1 Д.29016 Л.22: 14). Затем данную должность занимал Сулеймен Бексултанов.

К сожалению, в исторических источниках очень мало конкретных сведений о них. Лишь известно, что они занимали данную должность, о чем свидетельствуют фрагментарные сведения. Например, встречаются источники, которые сообщают, что Сулеймен Бексултанов будучи на позиции младшего помощника уездного начальника в 1871 году приказом №47 сначала был отчислен из государственной службы (Семиреченские..., 1871(9): 29), а спустя лишь несколько месяцев – был восстановлен на своей позиции (Семиреченские..., 1871(18). Более менее известно о следующем младшем помощнике Сергиопольского уездного начальника султана Есима Букееве (Семиреченские..., 1874(2): 6). В различных источниках, в основном в материалах устной истории, отмечается, что султан Есим был влиятельным казахским чиновником, чье влияние действовало казахскому кочевому обществу от Копала до Аягуза. Также известно, что он был в составе делегации из Семиречья, которая в 1873 году посетила Санкт-Петербург в честь 250-летия правления семьи Романовых. Позже в начале XX века он же был одним из спонсоров выпуска книг представителей Алашорды (Ескали, 2017).

В Верненском уезде первым младшим помощником начальника уезда был назначен Коджагул Байсеркин. Он вступил в данную должность 1 января 1868 года (Қазақстан..., 2004: 516). К. Байсеркин также имел опыт служения царской власти еще до образования Семиреченской области. Он в 1860-1862 годы оказывал помощь колониальной власти в осаде городов Токмак, Пишпек под руководством генерала Колпаковского. Также при осаде местности Узуннагаш Коджагул Байсеркин помогал имперской

армии захватить данный город (Қазақстандағы азаттық..., 2013: 173). Все его старания и заслуги перед империей не могли быть неотмеченными. За свои заслуги перед страной он неоднократно был награжден царским режимом. В 1850 году он был удостоен кафтана 2 разряда, а 24 сентября 1866 года за его отличительную службу ему был присвоен чин штабс-капитана. Позже он будучи младшим помощником уездного начальника также был награжден властью. Он был удостоен ордена Святого Станислава III степени и серебряной медали (Қазақстан..., 2004: 516).

Кстати, обращаем внимание на то, что в Верненском уезде в качестве младших помощников начальников уезда назначали не только лиц султанского происхождения, но и других казахов-не султанов, которые имели влияния в обществе. В данном уезде первый помощник начальника уезда Коджагул Байсеркин вовсе не был султаном – он был выходцем из рода Дулат. Позже когда его отчислили с государственной службы приказом военного губернатора Семиреченской области №29 от 1 февраля 1871 года (Семиреченские..., 1871(6): 17), на данной позиции его сменил также не представитель султанского сословия. Например, с 1 января 1872 года на должность младшего помощника уездного начальника был назначен волостной управитель Тургенской волости Верненского уезда прапорщик Умырали Айдаров (Семиреченские..., 1872(6): 23).

Однако, ярким примером назначения младшим помощником уездного начальника именно из султанского происхождения может послужить кейс султана Аtxана Худаймендина. Он был первым и единственным казахским чиновником на данной позиции в Копальском уезде. До занятия данной должности он уже был задействован в управлении местным населением. Он с 1859 по 1863 годы был кандидатом к позиции старшего султана-управителя, а в 1863-1868 годы был заседателем Копальского приказа. Уже с 1 января 1868 года был назначен младшим помощником Копальского уездного начальника до начала 1878 года (ЦГА РУз, Ф.И-1 Оп.1 Д.71 Л.4: 1).

Описывая деятельность султана Аtxана Худаймендина в качестве младшего помощника Копальского уездного начальника, начальники области и даже генерал-губернаторства обращали внимания на его полезность в управлении местным народом. В частности, военный губернатор Семиреченской области генерал Колпаковский отмечал, что «Вся служба султана Аtxана, могу засвидетельствовать, отличалась преданностью русскому правительству, чест-

ным и разумным отправлением обязанностей, усердием и ревностью в исполнении поручений начальства... Долголетняя служба его принесла, таким образом, не мало пользы администрации в деле управления киргизами, в чем Аtxан был всегда честным, преданным и разумным пособником уездному начальнику» (ЦГА РУз, Ф.И-1 Оп.1 Д.71 Л.4: 1). Туркестанский генерал-губернатор К.П. фон Кауфман же охарактеризовал его как чиновника, «отличавшийся всегда особенной преданностью Русскому правительству и усердием в исполнении назначенных на него поручений» (ЦГА РУз, Ф.И-1 Оп.1 Д.71 Л.4: 1об).

Судя по его такой положительной характеристике со стороны начальства области, неудивительно, что он за свои почти двадцатилетнюю службу царскому режиму неоднократно был награжден разными грамотами, медалями и кафтанами. Как свидетельствуют архивные источники, 8 апреля 1867 года приказом №1723 султана Аtxана Худаймендина наградили серебряной медалью для ношения на петлице «за усердие» и суконным кафтаном 3 разряда «за отлично усердную и ревностную службу». В следующем году 6 сентября 1868 года приказом №947 он был награжден лично Туркестанским генерал-губернатором серебряной большой медалью для ношения на шее «за отлично усердную службу» (ЦГА РК. Ф.44 Оп.1 Д.47 Л.36: 7). Также известно, что приказом №9282 от 19 декабря 1877 года Канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства султан Аtxан Худаймендин был удостоен большой золотой медали на Анненской ленте для ношения их на шее за свою «отлично-усердную и ревностную службу» (ЦГА РУз, Ф.И-1 Оп.1 Д.292 Л.4: 1-2).

Кроме того, заслуги перед правительством младшего помощника Копальского уездного начальника султана Аtxана Худаймендина не остались неотмеченными и при упразднении данной должности в 1878 году. В рапорте №275 военного губернатора Семиреченской области генерала Колпаковского Туркестанскому генерал-губернатору К.П. фон Кауфману от 20 декабря 1877 года просит руководство края назначить султану Аtxану Худаймендину пожизненной пенсии в связи с упразднением его должности и оставления его за штатом системы местного управления. По этому поводу Колпаковский пишет следующее: «Ясно представляя себе картину трудов и заслуг Аtxана пред лицом русского дела, я считаю долгом, в виду почти двадцати летней службы Аtxана Худаймендина, просит Ваше Высокопревосходительство об

исходатайствовании помянутому туземцу пожизненной пенсии из суммы государственного Казначейства в размере трехсот рублей в год». Данное ходатайство далее было подано военному министру от Туркестанского генерал-губернатора, последний который одобрил данное прошение приказом №128 от 21 апреля 1878 года (ЦГА РУз, Ф.И-1 Оп.1 Д.71 Л.4: 3). Таким образом, оставаясь за штатом управления, однако, имея при этом пожизненную пенсию в размере трехсот рублей в год, султан Атхан Худаймендин остался в истории первым и единственным казахским чиновником, который занимал должность младшего помощника Копальского уездного начальника.

Кроме того, в истории известно, что в киргизских волостях Семиреченской области на должности младших помощников уездных начальников также служили влиятельные манапы из местной аристократии. Например, если Сауранбай Худояров и султан Кутан Султанбеков служили на данной позиции в Токмакском уезде (ЦГА РК. Ф.44 Оп.1 Д.29016 Л.22: 9об), то Токсоба Олжабаев занимал подобную должность в Иссыккульском уезде (ЦГА РК. Ф.44 Оп.1 Д.47 Л.36: 22).

Конечно, количество казахских чиновников, занимавших должности младших помощников уездных начальников в Семиреченской области было минимальным. Это объясняется тем, что данная позиция в систему местного управления просуществовала лишь десять лет с 1868 по 1878 годы. Приказом №2 от 14 января 1878 года Туркестанский генерал-губернатор К.П. фон Кауфман упразднил данную должность в Семиреченской области. Тем временем, следует отметить, что за счет данного упразднения, начальник края увеличил штат Семиреченского областного правления дополнительными вакансиями бухгалтера, рассыльного и письмоводителя (Семиреченские..., 1878(8): 29). Однако, при этом, в приказе не отмечается причина, по которой данная позиция была ликвидирована, тем более только в Семиреченской области.

Здесь возникает вполне логичный вопрос о причинах упразднения должности младшего помощника уездного начальника именно в Семиреченской области, которая, кстати, была замещена только представителями казахского народа. То есть, убирая данную позицию из системы власти колониальная власть лишила местное казахское население одной позиции, которую теоретически они могли занять. Тем более, как свидетельствуют разные исторические све-

дения, позиция младшего помощника уездного начальника в системе управления других областей Казахской степи была использована вплоть до последней декады XIX века (Айтмухамбетов, 2010: 96-97).

Но, тем не менее, реальная причина упразднения вышеназванной должности именно в Семиреченской области все таки была обнаружена в письме Туркестанского генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана военному министру от 11 февраля 1878 года. В нем начальник края пишет: «Мера эта признана мною необходимым в виду того, что должность младшего помощника уездного начальника из туземцев оказывал в настоящее время бесполезным, так как начальники уездов успели совершенно ознакомиться с бытом подведомых им кочевого населения» (ЦГА РУз, Ф.И-1 Оп.1 Д.71 Л.4: 2). Здесь уже становится очевидным, что с 1878 года местное руководство края не нуждается в услугах казахских чиновников-помощников уездного начальника.

Заключение

Таким образом, анализируя вышеназванные материалы, можно формулировать следующие заключительные утверждения.

Во-первых, это очевидно, что колониальная власть использовала представителей местной аристократии назначая их младшими помощниками уездного начальника. Ведь именно они способствовали первым контактам и другим взаимоотношениям уездных начальников с местным населением. Но при этом сохранялось имперское отношение со стороны царизма, по которому казахи могли занять только позицию младшего помощника уездного начальника. Также казахские помощники, в отличие от старших помощников – представителей русского офицерства, имели меньше круг обязанностей и ответственностей.

Во-вторых, если царская власть не назначал младшего помощника уездного начальника из казахской местной элиты, то в таком случае выбор пал на авторитетного казаха, имевшего влияния на свое общество на локальном уровне. В случае с Верненским уездом ясно, что несмотря на то, что Коджагул Байсеркин не был султаном, но все же его назначили младшим помощником уездного начальника. Ведь он был потомком известного Самен батыра, а его отец и дед были родоначальниками подрода Ботбай рода Дулат и имели огромное влияние на свои роды

(Қазақстан..., 2004: 515). Именно поэтому для колониальной власти важно было иметь в лице младшего помощника уездного начальника того человека, который способствовал бы укреплению контроля над местным населением своим авторитетом и влиянием.

В-третьих, на позицию младшего помощника уездного начальника привлекались лица, которые уже до образования области были задействованы в управленческих делах. Как правило, они в основном были старшими султанами до реформ 1867-1868 годов. Также колониальная власть активно использовала поощрительную систему в отношении казахов-помощников уездных начальников. Они часто были награждены грамотами, медалями, кафтанами и халатами разного разряда и степени. Данные мероприятия, в свою очередь, не могли не отразиться на их стараниях и мотиваций служить местной царской власти.

В-четвертых, складывается впечатление, что колониальная власть использовала позицию младших помощников уездных начальников в качестве плавного перехода от использования услуг местной элиты к замене их русскими чиновниками. Или же, их использовали для переходного периода – до тех пор, пока уездные начальники сами будут в состоянии устанавливать контакты и взаимодействовать с местным населением. Ведь казахи-помощники уездных начальников перестали быть нужными для власти после того, как русские администраторы уже успели «совершенно ознакомиться с бытом подведомых им кочевого населения».

Статья подготовлена в рамках проекта «Туземная» администрация Туркестанского генерал-губернаторства (II половина XIX – начало XX вв.): сравнительный анализ практик мировых империй» (ИРН: АР15473351) МНВО РК

Литература

- Айтмухамбетов А.А. (2010). Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX-начале XX вв. (исторический аспект). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Семей. 346 с.
- Далаева Т.Т. (2013). Казахское чиновничество Западно-Сибирского ведомства: эволюция функциональных обязанностей и социального положения в XIX веке. Абай атындағы Қаз ПУ-ні Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №4(39). сс. 13-18
- Ескали Т. (2017). Қазақ білмейтін Есім // <https://massaget.kz/news/kazak-blmeytn-esm--46841/> (дата обращения: 06.07.2024)
- Еспенбетова А.М. (2010). Формирование новых сословий в казахском кочевом обществе в XIX – начале XX вв. Автореферат дис... кандидата исторических наук. Караганда. 31 с.
- Исабай Қ. (2007). Патшадан шен-шекпен алған қазақтар. Тарихи эссе. Алматы: «Өлке». 117 б.
- Казахские чиновники на службе Российской империи: сборник документов и материалов / отв. ред. Г.С. Султангалиева, сост.: Г.С. Султангалиева, Т.Т. Далаева, С.К. Удербаяева. (2014). Алматы: Қазақ университеті. 418 с.
- Калиева Г.К. (2010). Влияние особенностей управления чиновничества в лице волостных управителей и аульных старшин на их социальный статус. Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. № 3. сс. 18-24
- Қазақстан: ұлттық энциклопедия; бас ред. Б. Аяған, ред. алқасы: С. Әбиев [ж. б.]. (2004). Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 696 б.
- Қазақстандағы азаттық қозғалыс тарихы. (2013). Оқу құралы. / Б.А.Жүрсінбаев, Б.Т.Жұбанышов. Алматы: «Қыздар университеті». 377 б.
- Қойгелдиев М. (2014). Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ.басы) Монография. Алматы: «Қаратау ҚБ» ЖШС, «Дәстүр». 430 б.
- Литвинов В.П. (2023). Эволюция имперской системы «военно-народного» управления в средней Азии в последней трети XIX в. Власть. №4. сс. 210-218
- Любичанковский С.В. (2018). Уездный начальник как институт управления и аккультурации (на материалах юго-восточной окраины Российской империи 2-й половины XIX – начала XX века). Res Historica. Т.44. сс. 138-145
- Макажанова З.Ш. (2010). Проблема формирования и своеобразие деятельности казахского чиновничества в системе органов колониального управления царизма (вторая половина XIXв.): автореферат дис. ... кандидата исторических наук. Алматы. 28 с.
- Материалы по истории политического строя Казахстана (со времени присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской соц. революции): сборник / Сост. М.Г. Масевич. (1960). Том 1. Алма-Ата: Изд-во Академии наук КазССР. 441 с.
- Рахимкулов Д.А. (2010). История института старшин в Казахстане (20-60 гг. ХХв.). автореферат дис. ... кандидата исторических наук. Алматы. 168 с.

- Русская периодическая печать (1702 – 1894): Справочник / Под редакцией А.Г. Дементьева, А.В. Западова, М.С. Черпакова. (1959). Москва: Государственное издательство политической литературы. 837 с.
- Семиреченские областные ведомости. (1871). №18 от 1 мая 1871 г.
- Семиреченские областные ведомости. (1871). №6 от 6 февраля 1871 г.
- Семиреченские областные ведомости. (1871). №9 от 27 февраля 1871 г.
- Семиреченские областные ведомости. (1872). №6 от 5 февраля 1872 г.
- Семиреченские областные ведомости. (1874). №2 от 12 января 1874 г.
- Семиреченские областные ведомости. (1878). №8 от 25 февраля 1878 г.
- Султангалиева Г.С. (2010). Послужные списки как исторический источник по истории формирования казахского чиновничества в XIX в. Вестник КазНУ. № 4 (67). сс. 37-42
- Султангалиева Г.С. (2015). Казахские чиновники Российской империи XIX в.: особенности восприятия власти. Cahiers du Monde russe. 10/1. сс. 651-679
- Удербаяева С.К. (2012). Интеграция казахской элиты в начале XX века в административно-управленческие структуры Российской империи. Региональное управление и проблема эффективности власти в России (XVIII – начало XXI). Сборник статей Всероссийской научной конференции с международным участием. Оренбург. сс. 501-503
- ЦГА РК. Ф.44 Оп.1 Д.29016 Л.22
- ЦГА РК. Ф.44 Оп.1 Д.47 Л.36
- ЦГА РУз, Ф.1 Оп.1 Д.292 Л.4
- ЦГА РУз, Ф.1 Оп.1 Д.71 Л.4

References

- Aytmukhambetov A.A. (2010). Kazakhskiyе sluzhashchiye Rossiyskoy imperii: formirovaniye, professional'naya i obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost' v XIX-nachale XX vv. (istoricheskii aspekt) [Kazakh employees of the Russian Empire: formation, professional and socio-political activity in the XIX-early XX centuries (historical aspect)]. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk. Semey. 346 s. [in Russian]
- Dalayeva T.T. (2013). Kazakhskoye chinovnichestvo Zapadno-Sibirskogo vedomstva: evolyutsiya funktsional'nykh obyazannostey i sotsial'nogo polozheniya v XIX veke. Abay atyndağy az PU-ni Khabarshysy, «Tarikh zhane sayasi-aleumettik gylymdar» seriyasy, №4(39). ss. 13-18 [in Russian]
- Issabay K. (2007). Patshadan shen-shekpен алған қазақтар. Tarihi esse [Kazakhs who received ranks from the Tsar. Historical essay]. Almaty: Olke. 117 b. [in Kazakh]
- Kaliyeva G.K. (2010). Vliyaniye osobennostey upravleniya chinovnichestva v litse volostnykh upraviteley i aul'nykh starshin na ikh sotsial'nyy status [The influence of the features of the management of officials in the person of volost governors and aul elders on their social status]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya. № 3. ss. 18-24 [in Russian]
- Kazakhskiyе chinovniki na sluzhbe Rossiyskoy imperii: sbornik dokumentov i materialov [Kazakh officials in the service of the Russian Empire: collection of documents and materials] / otv. red. G.S. Sultangaliyeva, sost.: G.S. Sultangaliyeva, T.T. Dalayeva, S.K. Uderbayeva. (2014). Almaty: Qazaq universiteti. 418 s. [in Russian]
- Koygeldiev M. (2014). Qazaq Eli: Ulttyq biregeylikti saqtaw jolındaǵı küres (XIX ǵ. – XXI ǵ. bası) [Kazakh Country: The Struggle to Preserve National Identity (XIX – beginning of XXI centuries)]. Monografiya. Almaty: «Karataw KB» JŞS, «Dástür». 430 b. [in Kazakh]
- Litvinov V.P. (2023). Evolyutsiya imperskoy sistemy «voyenno-narodnogo» upravleniya v sredney azii v posledney treti XIX v. [Evolution of the imperial system of “military-people’s” governance in Central Asia in the last third of the 19th century]. Vlast'. №4. ss. 210-218 [in Russian]
- Lyubichankovskiy S.V. (2018). Uyezdnyy nachal'nik kak institut upravleniya i akkul'turatsii (na materialakh yugo-vostochnoy ukrainy Rossiyskoy imperii 2-y poloviny XIX – nachala XX veka) [The district chief as an institution of governance and acculturation (based on the materials of the southeastern outskirts of the Russian Empire in the 2nd half of the 19th – early 20th centuries)]. Res Historica. T.44. ss. 138-145 [in Russian]
- Makazhanova Z.Sh. (2010). Problema formirovaniya i svoyeobraziye deyatel'nosti kazakhskogo chinovnichestva v sisteme organov kolonial'nogo upravleniya tsarizma (vtoraya polovina XIX v.) [The problem of formation and the uniqueness of the activities of the Kazakh bureaucracy in the system of colonial governance bodies of tsarism (second half of the 19th century)]: avtoreferat dis. ... kandidata istoricheskikh nauk. Almaty. 31 s. [in Russian]
- Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana (co vremeni prisoyedineniya Kazakhstana k Rossii do Velikoy Oktyabr'skoy sots. revolyutsii): sbornik [Materials on the history of the political system of Kazakhstan (from the time of Kazakhstan's accession to Russia until the Great October Socialist Revolution): collection] / Sost. M.G. Masevich. (1960). Tom 1. Alma-Ata: Izd-vo Akademii nauk KazSSR. 441 s. [in Russian]
- Qazaqstan: ulttyq enciklopediya [Kazakhstan: national encyclopedia]; bas red. B. Ayaǵan, red. alqası: S. Abiev [j. b.]. (2004). Almaty: Qazaq enciklopediyası. 696 b. [in Kazakh]
- Qazaqstandaǵy azattyq qozǵalıs tarihy [History of the freedom movement in Kazakhstan]. (2013). Oqu quralı. / B.A. Jursinbaev, B.T. Jubanışov. Almaty: «Qyzdar wñiversiteti». 377 b. [in Kazakh]
- Rakhimkulov D.A. (2010). Istoriya instituta starshin v Kazakhstane (20-60 gg. XIX v.). [History of the Institute of Elders in Kazakhstan (20-60s of the XIX century)] avtoreferat dis. ... kandidata istoricheskikh nauk. Almaty. 168 s. [in Russian]

Russkaya periodicheskaya pechat' (1702 – 1894): Spravochnik [Russian periodical press (1702 – 1894): Handbook] / Pod redaktsiyey A.G. Dement'yeva, A.V. Zapadova, M.S. Cherepakhova. (1959). Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury. 837 s. [in Russian]

Semirechenskiye oblastnyye vedomosti [Semirechensk regional news]. (1871). №18 dated 1 May, 1871 [in Russian]

Semirechenskiye oblastnyye vedomosti [Semirechensk regional news]. (1871). №6 ot 6 February, 1871 [in Russian]

Semirechenskiye oblastnyye vedomosti [Semirechensk regional news]. (1871). №9 dated 27 February, 1871 [in Russian]

Semirechenskiye oblastnyye vedomosti [Semirechensk regional news]. (1872). №6 dated 5 February, 1872 [in Russian]

Semirechenskiye oblastnyye vedomosti [Semirechensk regional news]. (1874). №2 dated 12 January, 1874 [in Russian]

Semirechenskiye oblastnyye vedomosti [Semirechensk regional news]. (1878). №8 dated 25 February, 1878 [in Russian]

Sultangaliyeva G.S. (2010). Posluzhnyye spiski kak istoricheskiy istochnik po istorii formirovaniya kazakhskogo chinovnichestva v XIX v. [Service records as a historical source on the history of the formation of the Kazakh bureaucracy in the 19th century]. Vestnik KazNU. № 4 (67). ss. 37-42 [in Russian]

Sultangaliyeva G.S. (2015). Kazakhskiye chinovniki Rossiyskoy imperii XIX v.: osobennosti vospriyatiya vlasti. [Kazakh officials of the Russian Empire of the 19th century: features of the perception of power]. Cahiers du Monde russe. 10/1. ss. 651-679 [in Russian]

TsGA RK. F.44 Op.1 D.29016 L.22 [in Russian]

TsGA RK. F.44 Op.1 D.47 L.36 [in Russian]

TsGA RUz, F.1 Op.1 D.292 L.4 [in Russian]

TsGA RUz, F.1 Op.1 D.71 L.4 [in Russian]

Uderbayeva S.K. (2012). Integratsiya kazakhskoy elity v nachale XX veka v administrativno-upravlencheskiye struktury Rossiyskoy imperii [Integration of the Kazakh elite in the early twentieth century into the administrative and management structures of the Russian Empire]. Regional'noye upravleniye i problema effektivnosti vlasti v Rossii (XVIII – nachalo XXI). Sbornik statey Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii s mezhdunarodnym uchastiyem. Orenburg. ss. 501-503 [in Russian]

Yeskali T. (2017). Qazaq bilmaitin Yesim [Yessim who are unknown among the Kazakhs] // <https://massaget.kz/news/kazak-blmeytn-esm--46841/> (data retrieved: 06.07.2024) [in Kazakh]

Yespenbetova A.M. (2010). Formirovaniye novyy sosloviy v kazakhskom kochevom obshchestve v XIX – nachale XX vv. [Formation of new classes in the Kazakh nomadic society in the XIX – early XX centuries]. Avtoreferat dis... kandidata istoricheskikh nauk. Karaganda. 31 s. [in Russian]

Автор туралы мәлімет:

Абдрахим Мирас Еркінұлы – магистр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих факультеті Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан. E-mail: abdrakhim_91@mail.ru

Сведения об авторе:

Абдрахим Мирас Еркінұлы – магистр, научный сотрудник кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения факультета истории КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: abdrakhim_91@mail.ru

Information about author:

Abdrakhim Miras – Master's degree, Researcher of the Department of World History, Historiography and Source Studies of the Faculty of History of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: abdrakhim_91@mail.ru

Поступила: 12.09.2024

Принята: 20.11.2024

G.D. Bilyalova

Branch of the Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan
Postdoc at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
e-mail: gulzat_84@inbox.ru

RESEARCH OF CULT MONUMENTS OF SARYARKA IN THE ERA OF ULUS JOCHI

The article delves into the historical research of cult-memorial sites from the Golden Horde era in the Saryarka region. It examines various perspectives regarding the emergence of sites influenced by the early spread of Islam in the central regions.

The pre-revolutionary period is characterized by the fixation and description of the brightest and largest remains belonging to medieval mazars, mausoleums as well as buildings covered with glazed tiles. The descriptions were written by travelers, topographers, and prospectors in search for natural resources in the region.

The second phase in the research timeline spans roughly from the latter half of the 20th century (from the mid-1940s to the 1980s). A.Kh. Margulan carried out the fixation and description of the memorial structures located on the caravan routes of Saryarka. He discovered the largest number of mausoleums in the valleys of the Sarysu, Kengir, Nura, Ishim, Turgai rivers, as well as in the oases of Betpakdala. The architectural monuments are located at a distance of 5 to 20 km from each other and indicate the presence of remnants of medieval settlements and towns along the Sarysui tract.

A new stage in the study of Saryarka memorial monuments covers the 1990s of the twentieth century and the first decade of this century. It is associated with surveys, discoveries, and archaeological studies of mausoleums dated to the Golden Horde period. Over the past two decades, the archaeological expeditions of the K.A. Akishev Institute of Archaeology (Astana), A.Kh. Margulan Institute of Archeology (Almaty), the Margulan Center (Pavlodar), the Saryarka Archaeological Institute (Karaganda) have been repeatedly organized.

Key words: Saryarqa, Golden Horde, Ulus Jochi, mausoleum.

Г.Д. Біләлова

Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Астана қ., Қазақстан
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, постдок
e-mail: gulzat_84@inbox.ru

Сарыарқадағы Жошы ұлысы дәуірінің ғұрыптық архитектура ескерткіштерінің зерттеуі

Мақалада Алтын Орда уақытындағы Сарыарқаның ғұрыптық-мемориалдық кешендерінің зерттелу тарихы туралы айтылған. Бастапқы исламның таралу үдерісінен пайда болған бұл ескерткішкер жөнінде зерттеушілердің көз қарастары жазылған.

Революцияға дейінгі кезеңде ең жарқын және ірі ортағасырлық кесенелер, мазарлар мен қыш тақтайларымен жабылған құрылыстардың орналасуы анықталып, сипаттамасы берілген. Кесенелердің сипаттамасын өлкеміздің табиғи байлығын анықтауға жіберілген барлаушылар, саяхатшылар мен топографтар жасаған.

Зерттеу тарихының екінші кезені ХХ ғ. екінші ширегімен байланысты (1940 ж ортасы-80-шы жж.). Марғұлан Ә.Х. Сарыарқадағы керуен жолдарында орналасқан мемориалды кешендерді белгілеп сипаттаған. Сарысу, Кеңгір, Нұра, Есіл, Торғай өзендерінің алқаптары мен Батпақ даладағы кесенелердің ең көп шоғырланған аймақтары ашылған. Осындағы архитектуралық ескерткіштердің арақашықтығы 5-20 км құрайды және Сарысу керуен жолындағы ортағасырлық қоныстар мен қалашықтардың қирандыларын белгілейді.

Сарыарқаның ғұрыптық-мемориалдарының зерттелуінде жаңа кезен ХХ ғ. 90-шы жылдары мен ХХІ ғ. басын қамтып, Алтын Орда уақытындағы кесенелердің арнайы іздестірілуі, ашылуы және археологиялық зерттеуімен байланысты.

Өткен онжылдықтар бойы Алтын Орда дәуірі кесенелерінің орындарын тауып-анықтауына бірнеше рет К.А. Ақышев атындағы археология ғылыми-зерттеу институты (Астана қ.), Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты (Алматы қ.), Марғұлан Орталығы (Павлодар қ.), Сарыарқа археологиялық институтының (Қарағанды қ.) экспедициялары қатысуда.

Түйін сөздер: Сарыарқа, Алтын Орда, Жошы ұлысы, кесене.

Г.Д. Билялова

Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана,
Постдок ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан
e-mail: gulzat_84@inbox.ru

Изучение культовой архитектуры Сарыарки эпохи Улуса Жошы

Статья посвящена истории изучения культово-мемориальных комплексов Сарыарки эпохи Золотой Орды. Анализируются точки зрения исследователей относительно данных памятников, возникших в процессе распространения первоначального ислама.

Дореволюционный период характеризуется документацией и описанием наиболее выдающихся и крупных остатков средневековых мавзолеев и строений, которые были украшены поливной плиткой. Описания составляли путешественники, топографы и исследователи, занимавшиеся изучением природных богатств региона.

На втором этапе истории исследования, который пришелся на период с середины XX века до 1980-х годов, А.Х. Маргулан провел фиксацию и описание мемориальных сооружений, расположенных на караванных маршрутах Сарыарки. Он обнаружил наибольшее количество мавзолеев в долинах рек Сарысу, Кенгир, Нура, Ишим, Тургай, а также в оазисах Бетпақдалы. Архитектурные памятники находятся на расстоянии от 5 до 20 км друг от друга и свидетельствуют о наличии остатков средневековых поселений и городов вдоль Сарысу́йского тракта.

Новый этап изучения мемориальных памятников Сарыарки охватывает 1990-е годы XX века и первое десятилетие нынешнего столетия. В этот период активно проводились поиски, открытия и археологическое изучение мавзолеев времен Золотой Орды. Различные археологические экспедиции из таких институтов, как НИИ археологии имени К.А. Акишева (г. Астана), Института археологии имени А.Х. Маргулана (г. Алматы), Маргулан центра (г. Павлодар), Сарыаркинского археологического института (г. Караганды), неоднократно отправлялись на поиски культово-мемориальных памятников золотоордынского периода.

Ключевые слова: Сарыарка, Золотая Орда, Улус Жошы, мавзолей.

Introduction

In the 13th-14th centuries, the process of spreading Islam took place in the territory of Saryarka. Due to the lack of direct written sources on the spiritual culture of the population in the steppe regions, archaeological material becomes key to studying this process. According to archaeological data, during the 13th-14th centuries, the architectural appearance of cities changed, showing features of Islamic architecture, such as mosques, madrasas, and baths (Khabdulina, Bilyalova, 2018:18). The emergence of mausoleums and the practice of burial rites following Muslim canons indicate the adaptation of Islam to the local traditions of the population. Thus, archaeological data allow the reconstruction of the Islamization process and an assessment of its impact on the spiritual culture of the population in the steppe regions of Saryarka during the Golden Horde era.

Despite the prohibitions of orthodox Islam, mausoleums began to appear in the Muslim world in the 9th century. In early Islam, which preached principles of equality, it was recommended to create a small mound of earth at the grave, no higher than four fingers, so that it would be difficult to distinguish the grave from the surrounding landscape from a distance (Kerimov, 1978: 50).

For the successful spread of the new religion, missionaries had to adapt it to local traditions and rituals. A similar phenomenon was observed with the ancestor cult of the Turkic-speaking peoples. The appearance of mausoleums in the Saryarka steppe was initially associated with the large-scale policy of Islamization of the Jochi Ulus. The beliefs of the Eurasian peoples were distinguished by a strong ancestor cult. During the adoption of Islam, this cult was transformed into the veneration of Muslim saints, leading to the construction of luxurious mausoleums over their graves. The nomadic nobility, having accepted Islam, were not satisfied with simple burials under mounds, so magnificent mausoleums – kumbeses – were erected for the burial of their representatives, becoming the pinnacle of nomadic architecture. These cult structures are monuments of Islamic culture.

From the very beginning, monumental structures in the steppe region acquired the status of objects of public significance, becoming sacred places where ancestors were worshipped and symbols of ancestral territories. The mausoleums were intended for the family burials of the nomadic elite of the empire. By erecting mausoleums, the state sought to attract members of the aristocratic class to its side, aiming for their loyalty and acceptance of the new mono-

theistic religion, which became the state ideology. However, Islam did not immediately take root in the Jochi Ulus, going through a period of dual faith in the 14th century. This is evidenced by the presence of significant numbers of artifacts in Muslim mausoleums that indicate pagan remnants, such as jewelry, clothing, weapons, etc. (Garustovich, 2014: 95-96). Graves were always located on elevated places, near caravan or nomadic roads, as well as near rivers or lakes. This was done so that travelers could recite a special prayer over the remains (du'a).

Materials and methods

A diverse set of research approaches and methods were widely used in preparing this article. The main information was drawn from archival materials, publications, expedition reports, and museum collections. To process and systematize this material into a unified formalized scheme, methods of classification and systematization were used, as well as satellite maps. A key aspect was the application of retrospective and comparative-historical approaches. The theoretical basis for writing the article included scientific cognition methods such as the concrete-historical approach, the dialectical method, and analogy methods.

The research extensively examined the works of travelers and reconnaissance expeditions of the 18th-19th centuries, where the ruins of medieval mausoleums in Saryarka were noted. Additionally, the article includes materials from the archival reports of the Yesil Archaeological Expedition, which conducted research at the Bozok settlement, and the Ural Archaeological Expedition, which excavated the Zhaiyk and Sarayshyq settlements. Data from the "Margulan Centre" expedition at Pavlodar State University, which studied the Auliekol complex, were also used.

Results and discussion

The study of architectural monuments in the Kazakh steppe began with the notes of various travelers, engineers, and researchers who studied the natural resources of Saryarka. Their collected materials were described in the works of such researchers as I.A. Kastanye, A.I. Levshin, P.I. Rychkov, Sh. Valikhanov, A.Kh. Margulan, L.F. Semenov.

The systematic study of cult and memorial complexes in Saryarka began in 1946. During expeditionary work from 1946 to 1949, A.Kh. Margulan documented and described the memorial monuments located along the caravan routes on the western side

of Saryarka. He found the largest concentration of mausoleums in the valleys of the Kengir, Sarysu, and Turgay rivers, as well as in the oases of Betpakdala. The architectural monuments extended at intervals of 5 to 20 kilometers and evidenced the existence of medieval settlements and cities along the Sarysu tract. Margulan highlights that a group of mausoleums in the Kengir River valley, built in the 13th century and earlier, deserves special attention. He justifiably compares these structures with well-known monuments of Central Asia. Outstanding examples of architectural structures, such as the mausoleums of Zhoshy and Alasha Khan, are comparable to the mausoleums of the 11th-12th centuries, such as Karakhan and Aisha Bibi. Many of the cult monuments described in the 18th-19th centuries have not survived to the present day. Additionally, many objects recorded in those centuries were lost forever. The 20th century also did not provide favorable conditions for the preservation of cult monuments.

The first mention of the mausoleum Bytygay (also known as Botagay or Totogay) was made by P.I. Rychkov, the manager of the Orenburg Expedition Office. In his 1762 researches, he noted that the ruins of the monument were located on the left bank of the Nura River, about 30 km from its confluence with Lake Kurgalzhin. According to the description of the topography of the Orenburg province, by 1745, the mausoleum site already had extensive quadrangular structures resembling a castle surrounded by a wall 3000 fathoms long, and a mosque and the ruins of several stone structures were discovered (Rychkov, 1762: 259).

P.I. Rychkov also describes a monument near the Zhuban Ana settlement on the eastern bank of the Kara Turgai River. P.I. Rychkov found "the ruins of an ancient structure resembling a temple built of brick and slab stone. The building is over 9 sazhen high and measures 7 sazhen in length and width, with two small windows. Near the building, there are many mazars, three of which have brick steps. The architecture of this structure displays the skill and craftsmanship of ancient builders" (Rychkov, 1762: 262).

From 1738 to 1739, a Russian army officer named Karl Miller undertook a journey through the Middle Zhuz on a special mission. During his journey from Orsk to Tashkent, he visited Kazakh auls, where he made detailed notes on various aspects of Kazakh life. He was accompanied by a surveyor named A. Kushelev, who mapped the route they traveled (Sembi, 2015: 149).

In 1742-1743, Karl Miller again set out into the Kazakh steppes, traveling south from Orsk to the

Sarysu River and southeast through the Zhetysu to Dzungaria. Unfortunately, K. Miller's diary describing the journey was lost, but some materials were studied by P.I. Rychkov. In 1850, a map based on K. Miller's research was published. His materials were also studied and used by V.N. Tatishchev and P.I. Rychkov. These sources likely served as the basis for the first written reports on the Bytygay mausoleum, presented by historian P.I. Rychkov (Sembi, 2015: 150).

In 1813, translator F. Nazarov, of the Separate Siberian Corps, on a diplomatic mission to Fergana and Kokand, mentioned the Bytygay mausoleum as the "ancient pyramid Botagay Tam," indicating its nature as a structure over the grave of the deceased.

In the report of A.V. Popov, published in the journal "Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission" in 1906, there is data provided by N.G. Ivanov about the remains of a mausoleum in the Kara Yar area, located 200 meters from Lake Turgay on the bank of the Karynsaldy Turgay River (Popov, 1906: 21-22). The report compares the architecture with that of Central Asia, suggesting that these architectural structures made of fired bricks may date from the 14th-15th centuries (Khasenova, 2015: 54).

Information about the ruins of medieval structures in the Seletay River valley became known thanks to the research of Alikhan Bukeikhanov, who asserted that the cultural heritage of the Kazakh steppe was extensive. In his brief report, published in the "Bulletin of the Russian Geographical Society," he mentioned the discovery of ruins of medieval structures on the banks of the Seletay River. In the future, A.Kh. Margulan, studying the settled civilization of the steppe zone of Kazakhstan, suggested that medieval fortifications, settlements, and mausoleums might be found in the northern Saryarka. Consequently, the discovered remains of mausoleums in the steppes of Northern Kazakhstan correspond to the objects described in the article by A. Bukeykhanov about ancient finds in the valley of the Seleta River (Bukeykhanov, 1907: 1-3).

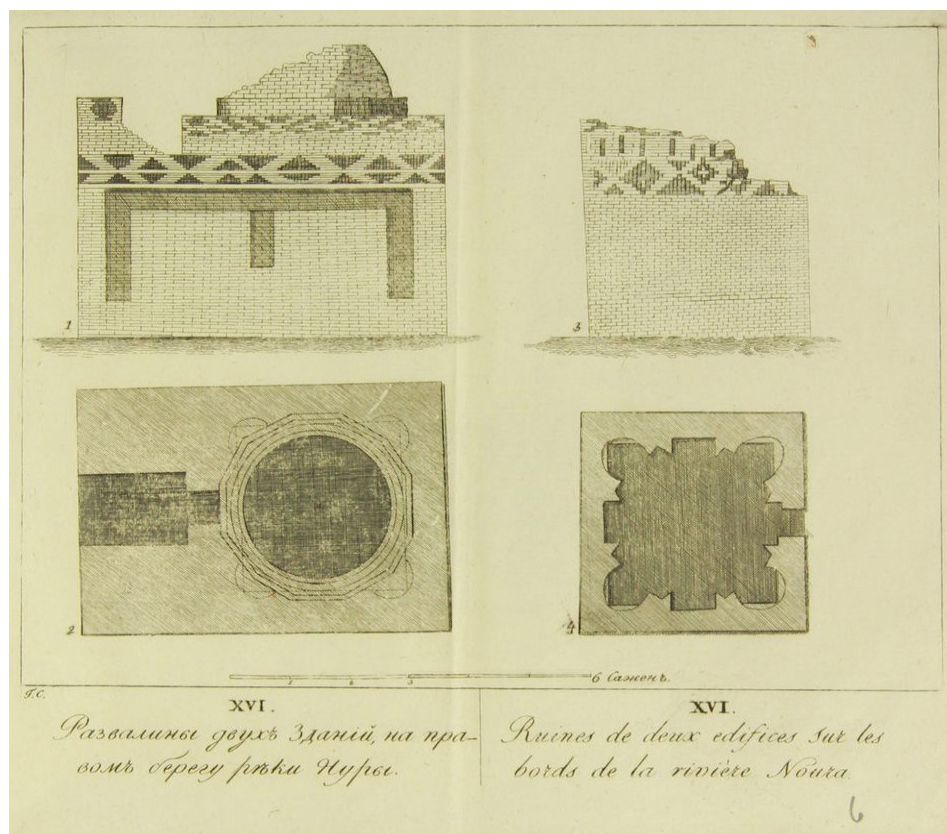
In the early 19th century, surveyor I.P. Shangin visited this area, where there were many historical monuments. The mining engineer described in detail numerous ancient monumental structures located in the valleys of the Nura, Zhaksai, and Zhaman Kona rivers. He provided the following description of the Bytygay mausoleum: "This mausoleum is built of brick; inside, there are pillars covered with alabaster plaster, as well as walls, where instead of ties, square pine beams with a diameter of two inches are

used, burnt and wrapped with reeds for additional strength" (Shangin, 1820).

G.I. Spassky, one of the early researchers of the historical topography of Kazakhstan, discovered architectural monuments of medieval Kazakhstan in the lower reaches of the Nura River. He reported: "Up the Ishim River, near Lake Kurkuljin, lie the ruins of the city of Tatigay (Botagay). Many of the preserved buildings still impress with their remnants of beauty and durability. Moreover, there are other historical monuments in this area as well." In 1816, these monuments were sketched by military artist Bulygin in the form of tables, and in 1830, they were described by A.A. Shakhmatov. The drawings were preserved in the archive of G.I. Spassky and were published by him in the journal "Siberian Herald" (Spassky, 1818: appendix XVI). He also described the monuments in Ablaykit, the Semipalatinsk buildings, the Kalbasun Tower, and mentioned the settlements of Zhetykala, Zhuan Ana, Belen Ana, and Tatigay (Bytygay). G.I. Spassky provided a detailed description of the "ruins of a temple in Tatigay" and attached drawings of the main facade, plan, and inscriptions made in an unknown script (in Arabic script). The ruins of two buildings (Fig. 1) covered with blue glaze, found on the Nura River (on the right bank) in the Korgalzhyn district of the Akmola region, stood out in particular. One of them was called "Syrly Tam" (the carpet mausoleum), and the other, according to G.I. Spassky, "Syrly Tam 2" (more accurately "Sulu Tam" – the beautiful mausoleum).

Major General S.B. Bronevsky was one of the researchers of the Kazakh steppe, spending nineteen years in the Siberian Kyrgyz Region. In 1830, relying on the data from his 1825 journey through Central Kazakhstan, he published an article in the journal "Otechestvennye Zapiski" ("Patriotic Notes"), in which he described the ancient remnants of urban culture in the lowlands of the Sarysu and Nura rivers, as well as in the Karkaraly Mountains (Bronevsky, 1830: 251-252).

During a military-strategic mission in 1831, Centurion A. Shakhmatov provided a detailed account of the remains of the ancient city of Tatagay (Bytygay), drawing the structure of its ancient buildings and thus offering a comprehensive description. In the same area, on the right bank of the river, 58 kilometers from Lake Korgalzhyn, I.P. Shangin discovered the ruins of a mausoleum in 1816. Similar ruins, which I.P. Shangin identified as remnants of a fortress, were found 42 kilometers northwest of Atbasar in the Akkairakty River valley (in the Belagash area).

Figure 1 – Sketches of the ruins of the mausoleums of Sulu there and Syrly there (according to G.I. Spassky, 1818)

In 1832, A. Levshin inspected the ruins of two domed mausoleums made of fired bricks on the Yaksai Kon River (Jaqsy Qon), which flows into Lake Tengiz. In the same year, his work “Description of the Kyrgyz-Kaisak Hordes and Steppes” was published, which was highly praised by researchers of the ethnography of the Kazakh people (Sembi, 2015:150).

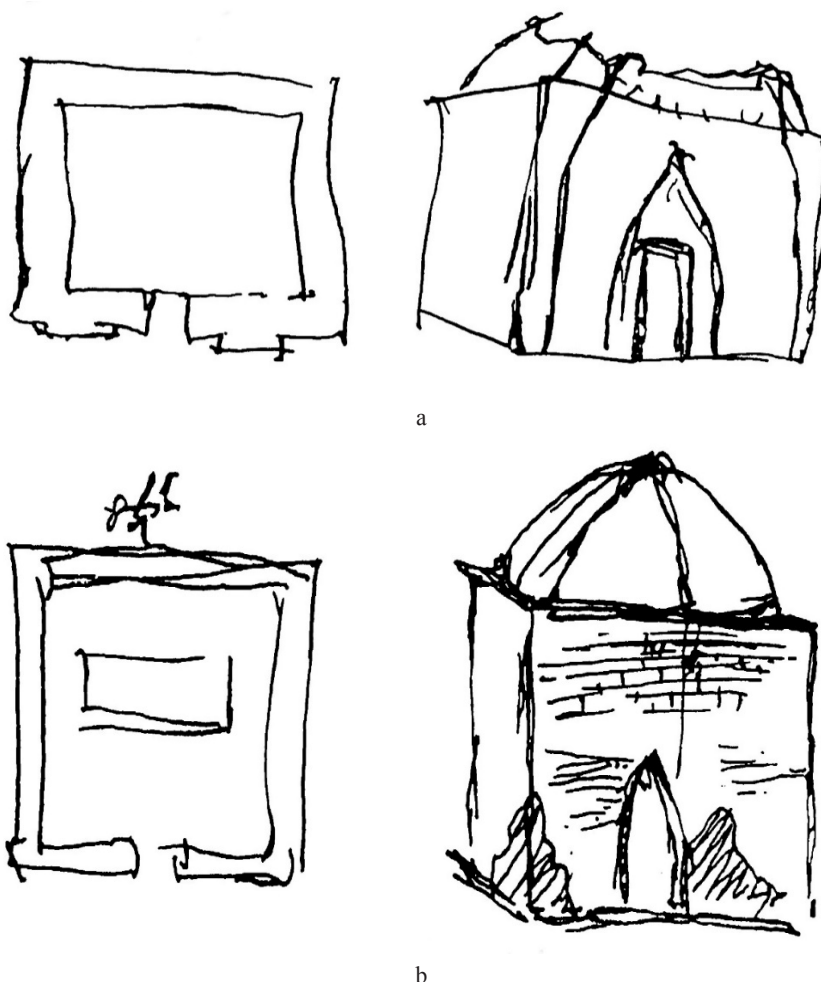
In the 1850s, the famous Kazakh historian and traveler Shokan Shyngysuly Ualikhanov drew attention to the cult-memorial monuments of Saryarka. He admired and highly valued these ancient structures, noting that the Turks built cities and left evidence of their long life, wealth, and trade in them. He remarked, “It is not surprising that in the distant steppe, near Ulytau, along the Kengir rivers, one can find numerous graves impressive in their architecture: Kamyр Khan, Alasha Khan, Dombaul, Bolgan Ana, and others. These monuments are truly unique, and you won’t find such things in the steppe, except on the Nura River, where the Bytygay mausoleum is located, about which I have no reliable information.” Ualikhanov wrote, “In the Kazakh grave and its surroundings, the entire character of the Kazakh

people is revealed, their mastery in the art of construction, their carving, and painting” (Valikhanov, 1984: 190-197). In his studies, Shokan Ualikhanov expressed the highest praise for the architectural craftsmanship of the Kazakh people. He described the mausoleums in Kengir as unique monuments that have almost disappeared from the steppe, except for the Bytygay monument on the Nura River, about which he lacked complete information regarding its architectural structure.

Shokan Ualikhanov identified two types of memorial monuments: the first represents fortress structures, and the second consists of pyramidal or tent-like towers. The images of the Zhuban Ana and Aitbulat mausoleums on the Sarysu River (Figure 2), as well as the Bytygay mausoleum on the Nura River, are contour sketches left by Shokan Ualikhanov. These sketches represent the contours or general outlines of these memorial monuments, which were recorded by the scholar in his research notes. The images may depict the general shape and exterior appearance of the mentioned mausoleums, making them an important source of data for studying the monumental art and history of that

period. Additionally, he described more complex mausoleums in terms of construction techniques, such as the Aitbulat mausoleum, which was built on corner supports (squinches). Shokan Ualikha-

nov not only described the external appearance of this impressive building but also sketched its internal structure, showing the transition from the square to the vault.

Figure 2 – Sketches of the ruins of the mausoleums of a – Aitbulat; b – Zhuban Ana (author Sh.Sh. Ualikhanov)

In his work “Grave Structures of the Kirghiz Steppes,” I.A. Castagne, a member of the Orenburg Scientific Archive Commission, organized the systematization of grave monuments in the Kazakh steppes at the beginning of the 20th century. Castagne was one of the first scholars to recognize the importance of studying these structures. In his book, I.A. Castagne distinguishes between pagan and Muslim periods, starting from the 8th century (Castagne, 1911: 4). Based on his analysis of burial monuments in the steppe zone of Kazakhstan, including the Turgai region, I.A. Castagne identified up to 30 types of grave structures and described their constructions

and burial rituals. He also paid attention to specific types of structures, such as watch mounds used as landmarks and stone mounds called “oba,” created in memory of certain events. The researcher made an important conclusion that the diversity of mound types indicates the boundless respect for ancestors among the people who created them. This highlights the deep significance ancestors held in Kazakh culture and their important place in public consciousness (Castagne, 1911: 26).

In 1974, the Kurgaldzhin detachment of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition, led by Academician A.Kh. Margulan, conducted exca-

vations of medieval structures in the valleys of the Nura River. Among these monuments were mausoleums such as Bytygay, Syrly Tam, and Sulu Tam.

Under the leadership of A.Kh. Margulan, the study of steppe monumental architecture began in 1946 as part of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition (Central Kazakhstan Archaeological Expedition). Within the framework of these studies, A.Kh. Margulan documented and described the memorial structures along the caravan routes in the western part of Saryarka (Margulan et al., 1959). He noted that the largest number of mausoleums was found in the lower reaches of the Sarysu, Kengir, and Turgai rivers, as well as in Betpak-Dala. The distance between these monuments ranges from 5 to 20 kilometers, and they represent the remains of medieval settlements and cities along the Sarysu route. Margulan paid special attention to the group of Kengir mausoleums, whose construction dates back to the 13th and earlier centuries. These mausoleums are grand and monumental, comparable to well-known monuments of Central Asia (Margulan, 1950: 116). Among the outstanding examples of religious structures, similar to the mausoleums of the 11th-12th centuries, such as Karakhan and Aisha Bibi, the mausoleums of Zhoshy and Alasha Khan hold a special place. Unfortunately, many architectural monuments that were known in the 18th-19th centuries and documented by Kazakh architects in the mid-20th century have not survived to the present day.

In the mid-1980s, the Ural-Kazakhstan Archaeological Expedition conducted a supplementary investigation of Western Saryarka as part of a project to reconstruct water supply routes from Siberian rivers to the Aral Sea (Khasenova, 2015: 54). As part of this work, reconnaissance and excavation activities were carried out in the area of the proposed canal (Khabdullina, 1985; Khabdullina et al., 1986). The expedition studied three raw-brick and fired-brick mausoleums and excavated the Domolaker brick mausoleum on the left bank of the Uly Zhylanshyk River, where a burial with a fragment of a mirror was discovered. Additionally, the expedition analyzed the tent-shaped portal raw-brick mausoleum Atchergat, where two burial pits containing Muslim burials were identified (Khabdullina, 1985: 33–34). In 1989, the Ural-Kazakhstan Archaeological Expedition investigated the sacrificial and memorial structure Aksak (Babekov, 1996: 245-251).

During the Soviet period, local historians and museum workers collected and recorded data on architectural structures from the 14th to the 19th centuries (Shivrina, 2005: 53). However, this infor-

mation remained largely unknown to the broader scientific community and the public. Archaeology became the primary source for the partial restoration of the historical and cultural landscape of the steppe regions of Kazakhstan during the medieval period. Действительно, культово-мемориальные комплексы на юге Казахстана привлекают внимание исследователей в связи с богатой средневековой городской культурой этого региона. В последние десятилетия интерес к изучению культово-мемориальных памятников степной части Казахстана значительно возрос, и этому посвящается более интенсивное исследование.

A new phase in the study of sacred monuments in Saryarka spans the last decades of the 20th century and the first decade of the current century. This period is marked by active searches, discoveries, and archaeological studies of mausoleums from the Golden Horde era. Various archaeological expeditions from the K.A. Akishev Archaeological Research Institute, the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, the Saryarka Archaeological Institute at the E. Buketov Karaganda State University, as well as researchers from the Margulan Center at Pavlodar Pedagogical University, have been actively involved in this research area.

The Bozok settlement is a significant archaeological site in Kazakhstan. Located on the outskirts of Astana, surrounded by the swamps of the left bank of the Ishim River, the settlement was discovered by archaeologist K.A. Akishev and has attracted the attention of scholars for many decades. Since 1999, the Yesil Archaeological Expedition of the K.A. Akishev Archaeological Research Institute has conducted excavations at the Bozok settlement (Akishev, Khabdullina, 2008: 25-26). Over the course of these studies, five mausoleums were discovered and investigated. Near two of the mausoleums, built of fired bricks, brick kilns were also found, presumably used for firing the bricks.

The mausoleums at the Bozok settlement are represented by high platforms on which square, single-chamber structures were erected. The walls of these mausoleums were constructed without foundations and have an uneven shape, with a thickness of about 0.8-1.2 meters (Khabdullina, 2010: 386-390). The entrance to them is located on the southern side. Due to the lack of information about the height and structure of the roofs, it is assumed that the vaults of these structures have not been preserved. The brick mausoleums were likely adorned with ceramic finials, similar to “kubb,” glazed in dark green and bright blue colors. This is typical decoration for such architectural monuments. Local materials were used to make

the bricks and finials, as evidenced by the presence of brick kilns near some of the mausoleums.

In the early 2000s, initial reports emerged about medieval cultic and memorial complexes discovered in the Pavlodar region of the Irtysh River basin (Artykbaev et al., 2004: 43-53). In 2001, through organized and targeted searches, the Zhayyk settlement was discovered in Western Kazakhstan. Research at this site led to the discovery and study of two mausoleums from the Golden Horde period (Ahatov, 2018: 2013). From 2003 to 2005, the Irtysh Archaeological Expedition, involving scientists from the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology and Pavlodar State University (headed by T.N. Smagulov), conducted research at the Kalbasun Tower. The excavations revealed two significant monuments from the 14th-15th centuries. Artifacts and burial rites indicate that these ruins were structures of the Muslim nomadic elite of Eastern Saryarka. The research results, including materials on the Kalbasun Tower excavations, the necropolis, and the Auliye-Kol residence, were summarized in the monograph "Kalbasun Tower" (Smagulov, 2012: 131-133).

Ruins of a previously unknown fired brick mausoleum in the Zhanthai area of the Aktogay district, Pavlodar region, surveyed by archaeologist T.N. Smagulov, suggest the presence of a new neighborhood with elite monuments from the Golden Horde period in the Selity River valley. Of particular interest among the monuments of the Selity microdistrict are the brick mausoleum in the Mortyk area and the ruins of settlements and mausoleums made of fired brick in the Baynyaz and Kyzylloba regions, located at the junction of Akmolinsk and Pavlodar regions (Smagulov, 2012: 112). These finds are significant for studying the history and culture of the region during the Golden Horde period.

Since 2007, the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology of the Ministry of Education and Science of Kazakhstan, in collaboration with Pavlodar State University, has been conducting regular scientific research at the Auliye-Kol complex as part of the state project "Cultural Heritage." The monument is located northwest of the city of Ekibastuz, in the Karoba area, where the Olenya River flows into Auliye-Kol Lake (Smagulov et al., 2009: 228). The research uncovered a mausoleum consisting of two chambers, constructed of fired and mud bricks. The structure measured 19 by 12 meters, with walls having an impressive thickness of 1 meter. The entrance was on the southern side. The walls of the monument were richly decorated with ceramic tiles and carved bricks, and the portal and dome were covered with blue glaze. The mausoleum comprised

two rooms: a ziyaratkhana, an octagonal structure located centrally, and a gurdhana, which contained two burials in wooden coffins and one earlier in a ground grave. The burials followed Islamic rites, with some pre-Islamic customs typical for burials from the 14th to 16th centuries.

In 2009-2010 and 2020, the Yesil Archaeological Expedition of the K.A. Akishev Institute of Archaeology investigated the remains of a cultic and memorial monument near the village of Korgalzhyn in Akmolinsk region (Khabdullina et al., 2011). On the southern shore of Lake Zhanibek-Shalkar, the remains of a mausoleum were represented by a low mound strewn with fragments of fired bricks and broken pieces of polychrome terracotta with green glaze. During the study, rectangular tiles with stamped floral patterns were discovered. Academician K.M. Baipakov analyzed the ornamental style and dated the monument to the 14th-15th centuries. The archaeological excavations revealed five burial pits, one of which contained a double burial, as well as thirteen 14th-15th century coins with Arabic ornamentation, bronze pendants, earrings, and beads (Kasenalina, 2020: 4). New data on burial rites and the architectural characteristics of the 14th-15th century memorial structure allow for the reconstruction of the mausoleum's appearance, determination of its characteristics, and integration into the historical and cultural landscape of medieval Kazakhstan.

In the fall of 2018, researchers from the National Museum of the Republic of Kazakhstan conducted comprehensive studies on the mausoleums of Jushi Khan, Aykamy, and Bolgan Ana in the Ulytau district of Karaganda region. These monuments date to the Golden Horde period. Excavations of the Bolgan Ana mausoleum uncovered the burial of a woman of high social status. Her burial was found in a wooden sarcophagus filled with exquisite accompanying artifacts. Radiocarbon dating of remains from the mausoleums indicated that these structures date to the 13th-14th centuries (Kasenalina, 2019: 53).

In 2019, scientists from SKSU named after M. Kozybaev, in collaboration with the Margulan Center at Pavlodar State University, discovered the remains of seven mausoleums in the lower reaches of the Selity River in North Kazakhstan. At the Kyzyl Oba necropolis, bricks of various sizes, gold jewelry, ceramic dishes, and household items were found. Archaeological surveys, aerial photography analysis, and the identification of numerous signs of ancient irrigation systems such as dams and ditches, as well as fragments of ceramic vessels related to water-lifting mechanisms, were recorded. Researchers believe that the mausoleum, dating to the mid-

late 14th century, may contain burials of members of the ruling Juchi Khan dynasty, belonging to the Chinggisid dynasty.

In 2021, a complete archaeological investigation of the production center at the medieval settlement of Bytygay was conducted for the first time (Sakenov et al., 2021: 134). Archaeological artifacts indicate that a full technological cycle was operational here during the Middle Ages, including raw material extraction (*gancha*), preliminary processing using stone mills, slaking of the raw material in special containers, melting of the material in a special kiln for glaze production, and firing bricks in kilns. The presence of waste and defective products indicates not only a complete production cycle but also its long-term existence. The found samples of carved terracotta and glazed bricks point to a generation of craftsmen who were recognized specialists in medieval architecture.

Conclusion

Thus, the territory encompassing the valleys of the steppe rivers Nura, Ishim, Sarysu, Kengir, Shiderty, and Seleta stands out for its significant number of architectural monuments. This abundance of monuments is explained by natural and climatic

features, historical heritage, and its advantageous location on caravan routes connecting the northern and southern regions. These factors indicate a developed material culture in the region since ancient times, as evidenced by burial rituals and the presence of tomb structures. The development of medieval steppe architecture in Kazakhstan was largely influenced by early Islam. The mausoleums combined Islamic architectural elements such as domes and arched forms with local traditions and styles, creating a unique regional appearance. It is traditionally believed that mausoleums appeared with the adoption of Islam. However, archaeological findings in Saryarka and the Aral Sea region trace the genesis of mausoleum architecture back to the late Bronze Age. These proto-mausoleums were built from raw bricks, had a square foundation, and domed vaults. Only further research on this issue will shed light on the history and culture of medieval Saryarka.

To date, the remains of more than 30 mausoleums have been recorded and archaeologically studied on the territory of Saryarka. In addition, searches and compilation of a collection of mausoleums of the Golden Horde period of Saryarka are underway, which allows us to expand our knowledge of the cult and memorial monuments of this region during the Golden Horde period.

References

- Akishev K.A., Habdulina M.K. (2008). Rezul'taty pjatiletnih raskopok gorodishha Bozok [Results of five years of excavations at the Bozok settlement] // *Bozok v panorame srednevekovyh kul'tur Evrazii: Materialy mezhdunarodnogo polevogo seminar. Astana: ENU im. L.N. Gumileva. S. 25-40.*
- Artykbaev Zh.O., Ermanov A.Zh., Zhanisov A.T. (2004). Pozdnee srednevekov'e Pavlodarskogo Priirtysh'ja: opyt jetnoarheologicheskogo issledovanija (jetno-arheologicheskij kompleks Akkol'-Zhajylma) [Late Middle Ages of Pavlodar Irtysh region: experience of ethnoarchaeological research (ethno-archaeological complex Akkol'-Zhajylma)] // *Kraevedenie. Pavlodar. № 3. S. 43-53.*
- Ahatov G.A. (2018). Nekropol' srednevekovogo gorodishha Zhajyk [Necropolis of the medieval settlement Zhajyk] // *Vestnik Kazahskogo nacional'nogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abaja. Ser. «Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki», №2(57), S. 213-218.*
- Bukejhanov A.N. (1907). Spisok obam na reke Selety v Korzhunkul'skoj volosti Akmolinskogo uezda [List of mounds on the Seleta River in Korzhunkul volost of Akmolinsk district] // *V kn.: Zapiski Semipalatinskogo Podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshhestva. Semipalatinsk. Vyp. 3. S. 1-3.*
- Bronevskij S.B. (1830). Zapiski o kirgiz-kajsakah Srednej ordy [Notes on the Kyrgyz-Kaysaks of the Middle Horde]. «Otechestvennye zapiski». Ch.43.
- Babenkov K. N. (1996). Zhertvenno-pominal'nyj kompleks «Aksak». Vozmozhnye varianty rekonstrukcii [Sacrificial and memorial complex "Aksak". Possible reconstruction options] // *Novoe v arheologii Juzhnogo Urala. Cheljabinsk: Rifej. S. 245–251.*
- Valihanov Ch.Ch. (1984). O Kirgiz-kajsakih mogilah (molah) i drevnostjah voobshhe [About Kyrgyz-Kaysak graves and antiquities in general] // *Sobranie sochinenij v 5 t. Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii. S. 190-197. T.1.*
- Garustovich G.N. (2014). «Teorija mavzoleev» ili regional'nye osobennosti kul'tovogo memorial'nogo zodchestva Uralo-Povolzh'ja jepohi Zolotoj Ordy (istoricheskie i jetnograficheskie aspekty problemy) [Theory of mausoleums or regional features of cult memorial architecture of the Ural-Volga region of the Golden Horde era (historical and ethnographic aspects of the problem)] // *Zolotoordynskoe obozrenie. Kazan'. № 2(4). S. 95-119.*
- Kastan'e L.A. (1911). Nadgrobnnye sooruzhenija Kirgizskih stepej [Gravestone structures of the Kyrgyz steppes]. Orenburg. 102 s.
- Kasenalina A. (2019). Ulytau onirindegi Altyn Orda dauiri eskertkishterinde zhurgizilgen zertteuler [Research of monuments of the Golden Horde period in the Ulytau region] // *Saryarka zhane Altyn Orda: uakyt pen kenistik. Almaty. 245 b.*

Kasentalin A.E., Habdulina M.K., Esen S., Tleugabulov D., Asylbekov K. (2020). Otchet (zakljuchitel'nyj) // Arheologicheskie issledovanija mogil'nika Zhanibek-Shalkar (Korgalzhynskij rajon, Akmolinskaja oblast') [Report (final) // Archaeological research of the Zhanibek-Shalkar burial ground (Korgalzhyn district, Akmola region)]. Nur-Sultan.

Kerimov G.M. (1978). Shariat i ego social'naja sushhnost' [Sharia and its social essence]. M.: Izdatel'stvo vostochnoj literatury. 222 s.

Margulan A.H. (1950). Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazahstana [From the history of cities and building art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR. 122 s.

Margulan A., Basenov T., Mendikulov M. (1959). Arhitektura Kazahstana [Architecture of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kaz.gos. izd-vo. 173 s.

Popov A. (1906). Neskol'ko slov k arheologii Turgajskoj i Ural'skoj oblasti [A few words about the archeology of the Turgai and Ural regions] // TOUAK. Orenburg: Orenburgskaja Uchenaja Arhivnaja Komissija. Vyp. XVI. S.16–39.

Rychkov P.I. (1762). Topografija Orenburgskaja [Topography of Orenburg]. SPB, ch.2, s. 259-263.

Otchet Sembina M. K. (1975). Mavzolei Botagai, Syrly-tam, Sulu-tam. (Istoriko-arheologicheskie materialy) [Mausoleums Botagai, Syrly-tam, Sulu-tam. (Historical and archaeological materials)]. Alma-Ata.

Sakenov S.K., Burbaeva S.B., Bukesheva G.K. i dr. (2021). Novye issledovanija na gorodishhe Bytygaj [New research on the Bytygai settlement] // Arheologija Kazahstana. №4(14). S. 134-147.

Sembi M. K. (2015). Mavzolej Botagai – pamjatnik srednevekovoj kazahskoj arhitektury (kratkaja istorija issledovanija) [Mausoleum Botagai – a monument of medieval Kazakh architecture (a brief history of the study)] // Bulanty shajkasy: Zertteuler tarihy. Bulantinskaja bitva: Istorija issledovanij. Ulytau: Nacional'nyj istoriko-kul'turnyj i prirodnyj zapovednik-muzej «Ulytau». 210 s.

Smagulov T.N. (2012). Kalbasunskaja bashnja [Kalbasun Tower]. Almaty. 160 s.

Smagulov T.N., Zhanisov A.T., Kazizov E.S. (2009). Issledovanija na arheologicheskom komplekse Auliekol' [Research at the archaeological complex Auliekol'] // Otchet ob arheologicheskikh issledovanijah po Gosudarstvennoj programme «Kul'turnoe nasledie» v 2008. Almaty. s.228-231.

Spasskij G.I. (1818). O drevnih razvalinah v Sibiri [About ancient ruins in Siberia] // Sibirskij Vestnik, ch.III, tabl. V-XVII.

Habdulina M. K. Otchet. Razvedochnye i rekognoscirovochnye raboty v zone proektiruemogo kanala Sibir' – Srednjaja Azija v 1985 g. [Exploration and reconnaissance work in the area of the projected Siberia-Central Asia canal in 1985] // Arhiv IA KN MON RK, f. 2, op. 2, d. 2095.

Habdulina M. K., Botalov S. G., Mosin V. S. Arheologicheskie issledovanija v Turgajskoj, Kyzylordinskoj, Kustanajskoj oblastjakh v 1986 g. [Archaeological research in Turgai, Kyzylorda, and Kustanai regions in 1986.] // Arhiv IA KN MON RK, f. 2, op. 2, d. 2144.

Habdulina M.K. (2010). Mavzolei srednevekovogo gorodishha Bozok (r. Ishim) [Mausoleums of the medieval settlement of Bozok (Ishim River)] // Arheologija Nizhnego Povolzh'ja: problemy, poiski, otkrytija. Materialy III Mezhdunarodnoj Nizhnevolzhskoj arheologicheskoj konferencii. Astrahan': Izd. «Astrahanskij universitet». S. 384-391.

Habdulina M.K., Kozhamzharov K.T., Jarygin S.A., Kaldybaev M.S., Sakenov S.K., Sviridov A.N. (2011). Kul'tovye pamjatniki Tengiz-Korgalzhinskoi vpadiny [Cult monuments of the Tengiz-Korgalzh depression]. Astana: ENU im. L.N. Gumileva. 208 s., ill. (kaz., rus.jaz.)

Habdulina M.K., Biljalova G.D., Bonora Zh.L. (2018). Rasprostranenie islama v Vostochnom Dasht-i Kypchake po materialam gorodishha Bozok [The spread of Islam in Eastern Dasht-i Kipchak based on materials from the Bozok settlement] // Zhurnal «Narody i religii Evrazii» (Ceriya Jetnologija. Religiovedenie. Arheologija). № 2. Barnaul: Izdatel'stvo Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. S. 16-28.

Hasenova B.M. (2017). Srednevekovyj Turgaj: pogrebal'nye sooruzhenija, zhertvenno-pominal'nye komplekсы, predmetnyj mir [Medieval Turgai: funeral structures, sacrificial-memorial complexes, object world] // Kul'tura naselenija Turgaja i sopredel'nyh regionov: chelovek i jepoha. Kollektivnaja monografija. Almaty: Institut arheologii im. A. H. Margulana. 360 s.

Shangin I.P. Izvlechenie iz opisanija jekspedicii, byvshej v Kirgiz-Kajsackoj stepi v 1816 g. [Extract from the description of the expedition that took place in the Kyrgyz-Kaisak steppe in 1816] // Sibirskij vestnik», 1820, ch. 11.

Shivrina N.V. (2005). Kul'tovaja obrjadnost' i arhitektura Severnogo Kazahstana XVII–XIX vv. [Cult rituals and architecture of Northern Kazakhstan in the 17th–19th centuries] // Istoriko-politicheskaja rol' Astany: doklady nauchno-prakticheskoi konferencii. Astana. S. 53–61.

Автор туралы мәлімет:

Білялова Гүлзат Дулатқызы – Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, постдок, Астана қ-сы, Қазақстан к e-mail: gulzat_84@inbox.ru

Сведения об авторе:

Биялова Гулзат Дулатовна – Филиал института археологии им. А.Х. Маргулана, Постдок ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, e-mail: gulzat_84@inbox.ru

Information about author:

Bilyalova Gulzat Dulatovna – Branch of the Margulan Institute of Archaeology, Postdoc at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: gulzat_84@inbox.ru

Поступила: 20.02.2024

Принята: 20.11.2024

А.Ж. Султаниярова^{1*} , Özkul Çobanoğlu²

¹Академия гражданской авиации, г. Алматы, Казахстан

² Университет Хаджеттепе, Бейтепе, г. Анкара, Турция

*e-mail: anarsitora@mail.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ АЛМАТЫ И АНКАРЫ: ОПЫТ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА

В статье рассматривается демографическая, миграционная ситуация городов Алматы и Анкары, изменение этнического состава города Алматы в годы независимости. Актуальность предлагаемой темы исследования обусловлена отсутствием исследований по предлагаемой нами теме, в том числе на современном методологическом уровне. Изучение сопоставительных этнокультурных, демографических процессов среди городского населения Алматы и Анкары представляется одним из значимых научных исследований в отечественной и турецкой историко-этнологической науке. Цель статьи – сравнительный анализ и оценка этнокультурных, демографических, этномиграционных процессов среди городского населения Алматы и Анкары. Научная новизна: в научный оборот будут введены новые данные и источники, раскрывающие эту тему, которые будут напрямую опираться на этнографические материалы автора, результаты опросов, статистических и других литературных источников. К последним можно также отнести данные демографических ежегодников, Национальных переписей населения, средств массовой информации, исследования ведущих отечественных и турецких этнологов, демографов. Методологию исследования составили общепризнанные принципы научного познания, опирающиеся на объективность и историческую закономерность. Предполагается использование таких общеизвестных методов, как анализ, синтез, историческая системность, а также историко-сравнительный, хронологический и статистический подходы.

Считаем, что научные результаты по данной теме найдут широкое применение в публикациях, затрагивающих проблемы истории и этнографии, культурологии и социологии, демографии, при подготовке трудов по современным этнокультурным и демографическим процессам в среде городского населения Турции и Казахстана. Достигнутые и прогнозируемые результаты должны оказать существенное влияние на развитие отечественной и зарубежной историко-этнологической и социологической науки.

Ключевые слова: Республика Казахстан, г.Алматы, Республика Турция, г.Анкара, миграция, культура, городская культура, демография, этнокультурный процесс, этнос, статистика, демография.

A.Zh. Sultaniyarova^{1*}, Özkul Çobanoğlu²

¹Civil Aviation Academy, Almaty, Kazakhstan

²Hacettepe Üniversitesi, Beytepe, Ankara, Türkiye

*e-mail: anarsitora@mail.ru

Ethnocultural features of the population of Almaty and Ankara: comparative analysis experience

The article examines the demographic, migration situation of the cities of Almaty and Ankara, and the change in the ethnic composition of the city of Almaty during the year of independence. In our opinion, the main one is the availability of a developed infrastructure, including market, industrial, economic, cultural, educational, scientific, etc. The relevance of the proposed research topic due to the lack of research on the topic we propose, including at the modern methodological level.

Purpose: the proposed topic is a comparative analysis and assessment of ethnocultural, demographic, ethnomigration processes among the urban population of Almaty and Ankara.

Scientific novelty: the study of comparative ethnocultural, ethnodemographic processes among the urban population of Almaty and Ankara is one of the most significant scientific studies in domestic and Turkish historical and ethnological science. New data and sources revealing this topic will be introduced into scientific circulation, which will be directly based on the author's ethnographic materials, the results of surveys, statistical and literary sources. The latter can also include data from demographic yearbooks, National Population censuses, mass media, and research by leading domestic and Turkish ethnologists, demographers, sociologists, anthropologists. It is supposed to use such well-known methods and analy-

sis, synthesis, and historical consistency, as well as historical-comparative, chronological and statistical approaches.

We believe that the results obtained on this topic will be widely used in publications dealing with the problems of history and ethnography, cultural studies and sociology, demography, in the preparation of works on modern ethnocultural and demographic processes among the urban population of Turkey and Kazakhstan.

The research methodology consists of generally recognized principles of scientific knowledge based on objectivity and historical regularity. The achieved and projected results should have a significant impact on the development of Russian historical, ethnological and sociological science.

Key words: Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Turkey, Ankara, migration, culture, urban culture, demography, ethnocultural processes, ethnos, statistics.

А.Ж. Султаниярова^{1*}, Özkul Çobanoğlu²

¹Азаматтық авиация академиясы, Алматы қ., Қазақстан

²Hacettepe Üniversitesi, Beytepe, Ankara, Türkiye

*e-mail: anarsitora@mail.ru

Алматы және Анкара халқының этномәдени ерекшеліктері: салыстырмалы талдау тәжірибесі

Мақалада Алматы және Анкара қалаларының тәуелсіздік жылдарындағы демографиялық, көші-қон жағдайы және Алматы қаласының этникалық құрамы қарастырылған. Ұсынылған зерттеу тақырыбының өзектілігі, қазіргі әдіснамалық деңгейде зерттеулердің болмауына байланысты. Алматы мен Анкара қалаларының этномәдени, демографиялық процестерін салыстырмалы зерттеу отандық және түрік тарихи-этнологиялық ғылымындағы маңызды ғылыми зерттеулердің бірі болып табылады.

Мақсаты: ұсынылған тақырып Алматы және Анкара қалалары арасындағы этномәдени, этно-демографиялық, этномиграциялық процестерді салыстырмалы талдау және бағалау.

Ғылыми жаңашылдық: ғылыми айналымға автордың этнографиялық материалдарына, сауалнама нәтижелеріне, статистикалық және басқа да әдеби дереккөздерге тікелей сүйенетін осы тақырыпты ашатын жаңа деректер енгізілетін болады. Сонымен қатар, дереккөздерге демографиялық жылнамалар, Ұлттық санақ қорытындылары, бұқаралық ақпарат құралдары, отандық және түрік этнологтарының, тарихшыларының, демографтардың, әлеуметтанушылардың зерттеулері кіреді.

Осы тақырып бойынша алынған ғылыми нәтижелер тарих пен этнография, мәдениеттану және әлеуметтану, демография мәселелерін қозғайтын басылымдарда, Түркия мен Қазақстанның қала тұрғындары арасындағы қазіргі этномәдени және демографиялық процестер бойынша еңбектерді дайындауда кеңінен қолданылады және қол жеткізілген болжанған нәтижелер отандық және шетелдік тарихи-этнологиялық және әлеуметтанулық ғылымның дамуына айтарлықтай әсер етуіне сенеміз.

Зерттеу әдістемесі объективтілік пен тарихи заңдылыққа негізделген ғылыми танымның жалпыға бірдей танылған принциптерін құрайды. Аталған ғылыми зерттеу тақырыбы бойынша талдау, синтез, тарихи жүйелілік, сондай-ақ тарихи салыстырмалы, хронологиялық және статистикалық тәсілдер сияқты жалпыға белгілі әдістерді қолдану көзделеді.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Түркия Республикасы, Анкара қ., көші-қон, мәдениет, қалалық мәдениет, демография, этномәдени үдеріс, этнос, статистика.

Введение

Тридцать три года назад мы сделали большой шаг, мы провозгласили и получили свою независимость. За этот период произошли серьезные изменения в экономической, политической, общественной жизни, в социальной сфере, которые повлияли на этнокультурную жизнь населения республики, в частности на культуру, численность, национальный состав, религию, язык, миграцию, образование и т.д. Казахстан является одной из наиболее динамично разви-

вающих стран не только в бывшем советской пространстве, но и в мире. Алматы и Анкара являются полиэтничными мегаполисами, где проживают представители разных народов и этносов. По данным Бюро национальной статистики в Алматы на 1 июля 2024 г. проживают 2 млн 259 тыс. человек, и Института статистики Турции в Анкаре проживают 5 млн 849 тыс. (по данным на май 2024 г.). На сегодняшний день этнокультурные процессы в мире являются одной из важных проблем в мире. Современные этнокультурные, демографические проблемы, миграционные

процессы становятся более актуальными в полиэтничном обществе. В связи с этим в данной работе будут рассмотрены населения городов по этнической принадлежности, миграции Алматы в межпереписной 1999, 2009, 2021, а также 2024 годы и Анкары в разные годы XX века и за 2024 год. Данные приведены в виде диаграмм, таблиц и рисунков.

Таким образом, актуальность проблемы, которую мы поднимаем в данной статье, обусловлена рядом следующих факторов:

Во-первых, этнокультурные процессы являются важным показателем функционирования каждого этноса, его системы и жизнедеятельности. Во-вторых, процессы происходящие в этнокультурном развитии населения того или иного региона позволяют сравнивать темпы их развития в хронологическом порядке. В третьих население городов, которые лежат в основе нашего исследования всегда вызывают большой интерес, так как в этих регионах сохранились традиционные этнические особенности, характерные для народов населяющих данный регион.

Южная столица Казахстана и столица Турции имеют свои особенности в традиционных, национально-культурных, социально-демографическом, в том числе особенности национального состава, природных условий, влияние эмиграционных и иммиграционных процессов, которые нуждаются в дополнениях в исследовании.

В этой связи изучение городов Алматы и Анкары в настоящее время более актуально, что стало основным признаком нашего исследования.

Методы и материалы исследования

Теоретическую и методологическую основу исследования составят общепризнанные принципы научного познания, опирающиеся на объективность и историческую закономерность. В статье использованы такие методы как анализ, синтез, историческая системность, а также историко-сравнительный, хронологический и статистические подходы. Во время исследования опирались на теоретические концепции и методы исследования турецких и казахстанских ученых в области истории, этнологии, культурологии, антропологии и социологии. А также был проведен этносоциологический опрос среди жителей городов Анкары и Алматы. И использованы демографические ежегодники, статистические данные Национальной переписи населения

Анкары с Института статистики Турции и Бюро статистики Республики Казахстан.

С момента своего основания город Алматы отличился своим религиозным, национальным, культурным разнообразием, где переплетаются казахские и другие культуры. Уже начиная со средних веков, город впитал разнообразие языков, религий, традиций и быта. В дальнейшем город активно разрастался, сюда прибывали все больше и больше людей разных этносов и вероисповеданий.

А вот Анкара, крупный административный и промышленный центр, столица Турции и второй город по численности населения после Стамбула. По описаниям Османского путешественника, историка, исследователя 17 века Евлия Челеби в «Книге Путешествий», что крепость Анкара была похожа на лебедь со стороны деревни Эркексу. Она благоустроена, здесь много винограда, ее называли «Ангури», позже ее переименовали «Анкара» (Evlıya Çelebi, 2006: 480).

Результаты и обсуждение

На протяжении последнего десятилетия XX-начала XXI вв. динамика численности населения Казахстана претерпела значительные изменения, что коснулась и город Алматы. Негативные демографические итоги первых лет суверенитета зафиксировала первая перепись населения Республики Казахстан, проведенная в 1999 г. Огромный миграционный отток привели к значительному уменьшению численности населения, прежде всего некоренного (Жаркенова, 2015:119).

Страна пережила изменения в период независимости, реформы, массовые миграции, что сказалось на этнодемографическую ситуацию, что коснулось и выбранный нами регион. После обретения независимости необходимо было провести экономическую и политическую реформы. Все это привело к изменения трудовой миграции, где город Алматы благодаря своему географическому расположению и развитым инфраструктурам, стал магнитом для мигрантов рабочей силы из разных регионов внутри страны и сопредельных республик, что привело к изменениям национального состава.

В результате миграции этнических групп, которые приносят с собой языки, традицию, культуру обогащают культурное многообразие и особенности региона.

Данные Агентства по статистике свидетельствуют, что, основная часть европейских этнических групп проживает в северных и центральных

регионов страны. В свою очередь репатрианты и иммигранты из Центральной Азии в основном заселяются не только на юг и на запад страны, также города Астана и Алматы. Можно выделить следующие аспекты миграционных процессов в Алматы:

- Трудовая миграция. Рабочая сила прибывает из соседних стран, как Киргизия,

Узбекистан, Таджикистан. Рабочие мигранты приезжают в поисках лучшей работы

и заработка денег. Алматы также привлекает квалифицированных специалистов из-за рубежа в такие отрасли как медицина, наука, технология;

- Эмиграция алматинцев. Некоторые алматинцы эмигрируют за границу в поисках лучших трудовых и экономических условий;

- Внутриреспубликанская миграция. Многие мигранты внутри страны стремятся к городам Алматы и Астана (Садовская 2016:16).

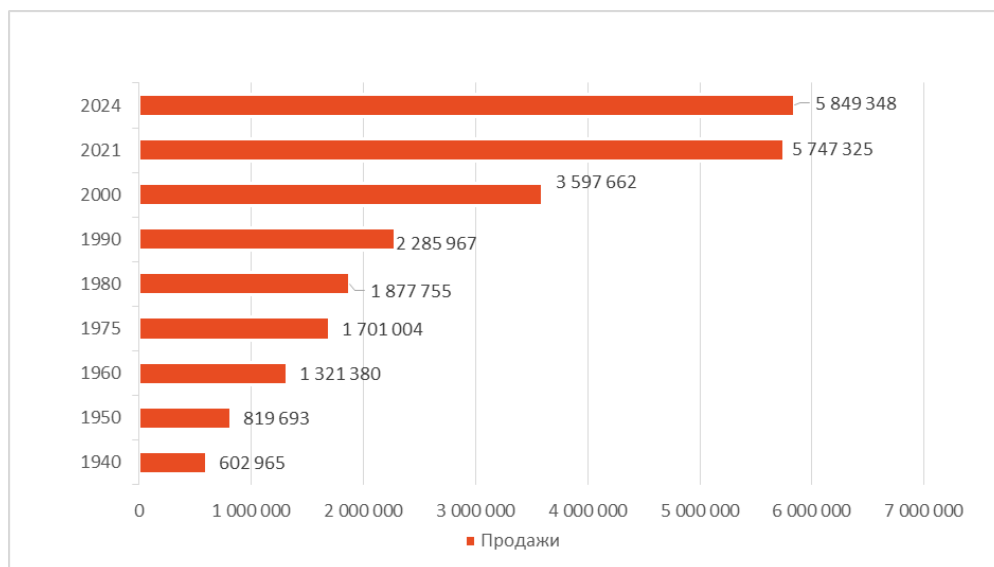
Диаграмма 1 – Население г.Алматы 1989-2024 гг.
(Смаилов,2011:5,6; Шаймарданов, 2022:6)

Изменение динамики численности населения мы можем увидеть по 1 диаграмме по итогам Всесоюзной и Национальной переписи населения. По итогам первой переписи населения Независимого Казахстана 1999 году в сравнении в Всесоюзной переписи 1989 года население г.Алматы увеличилось на 57,5 тыс. человек. А с 1999 года по 2024 год население южной столицы увеличилось на 1186,0 человек, прирост населения составил 99,7% человек. Таким образом, большинство людей урбанизируются, это связано с тем, что крупные города, как экономические и административно-культурные центры, имеют неоспоримые преимущества специфики городской жизни –это приобщение к культурным ценностям, высокий уровень обслуживания населения, широкие возможности образования, работы и др.(Акылбаева 2010:53). Данные о численности населения по итогам переписи на 2009 год Республики Казахстан численность населения составила 16 009 597 человек. Из них в г.Алматы составило 1365632 человек прирост населения по сравнению с Переписью 1999 года составил по республике 14 981281 человек (6,9%), в г.Алматы 1130621, где прирост насе-

ления составил 2009 году на 235 тыс. человек (8,5%) (Смаилов 2011:13).

По данным диаграммы (диаграмма 2) наблюдается положительное сальдо в численности населения г.Анкары с 1940 по 2024 годы. Если в 1940 году население г.Анкары составило 3,4% всего населения Турции, то в 1950 году-3,9%, 1960 году-4,8%, в 1975 году-6,4%, 1980 году-6,4%, в 1990 году-5,9%, в 2000 году-0,6%, в 2021 году-6,8%, в 2024 году-6,9% всего населения. По данным мы видим, что с 1940 года идет повышение населения провинции (город) Анкары. В данный период прирост населения увеличился в 9 раз и составил 870,0%.

Миграция населения – это сложный общественный процесс, затрагивающий многие стороны культурные, социально-экономические стороны народа. РК является страной, где наблюдаются наиболее сильные миграционные процессы. Миграционные процессы в Казахстане развиваются под воздействием разных факторов политических, экономических, экологических, этнических и других этапов, который имеет свои особенности и характеристики (Лялька 2015:36).

Диаграмма 2 – Численность населения г. Анкары 1940-2024 гг.
(Statistical Yearbook 1983:14; Census of population 2005:25; Population and Housing Census 2023:32;)

Таблица 1 – Миграция г. Алматы (1999-2021) (Смаилов 2000:14; Смаилов 2011: 7; Kozhakov 2023:5)

	1999-2009	2009-2021
Миграция всего		
Прибыло	396391	376252
выбыло	54109	329133
сальдо миграции (+-)	342200	47119

Стоит отметить в начале независимости покинувшие страну в том числе и г. Алматы превышали прибывших. Эта связано с тем, что после обретения суверенитета многие славянские этносы вернулись на свою родину. Внутренняя миграция показывает, что больше все в г. Алматы прибыли из Алматинской, Восточно-Казахстанской, Южно-Казахстанской, Жамбылской областей. В следующем десятилетии (1999-2009) картина меняется число иммигрантов в г. Алматы значительно увеличивается, что составило 396,3 тыс. человек, это связано с тем что казахи-репатрианты стали возвращаться на историческую родину. В основном прибывали из Узбекистана, Монголии, Китая, России и других стран. Данные за 1999-2009 годы, показывает, что внутренняя миграция в г. Алматы 96 тыс. человек прибыли из Алматинской области (27,4%), из ЮКО (42 тыс. что составило 11,8%), из Акмолинской области 7,5 тыс. человек 2,1%, из ВКО 25 тыс. человек что составило

7,9%, из Жамбылской области прибыло 35 тыс. человек (9,8%), Кызылординской области 14,3 тыс (4,1%), из Карагандинской области 8,7 тыс. (2,3%). Внешняя миграция за этот период прибыло из стран СНГ всего 37231 человек. Больше всего прибыло из Кыргызстана 6,3 тыс. человек (16,8%), из России 13,6 тыс. (36,6%), Узбекистана 13,5 тыс. (36,2%) человек. Из других стран больше всего прибыли из Германии 305 человек (3%), Индии 440 (4,3%), Китая 2,5 тыс. (49,7%), Монголии 521 (10,1%) (Смаилов 2009:16-21; 49-51).

По официальным данным Бюро национальной статистики РК, за 2009-2021 годы миграционный прирост составил 47 тыс. человек (18,5%), из других регионов 17,6%, из стран СНГ 0,8%, из других стран 0,1%. Прибыло больше всего из Алматинской области 86 тыс. человек (23,9%), из Жамбылской области 28 тысяч (7,8%), Кызылординской области (12,8 тыс. и составил 3,5%), из Туркестанской области 22 тыс. человек (6,1%), ВКО 26 тыс. (7,1%). Из стран СНГ в этот период наибольшее число прибывших в южную столицу из Кыргызстана 4,5 тыс. человек (27,3%), России 1,3 тыс. (7,9%), из Узбекистана 8,3 тыс. (51,0%), из других стран картина была такова, из Китая прибыло 1055 человек что составило 52,1%, из Турции 163 человека (8,1%), из Монголии 82 человека (4,1%). Эта тенденция сохранилась такой же как в предыдущем десятилетии, мы видим положительное миграционное сальдо (Kozhakov 2023:12-17, 22,31,36). Теперь рассмотрим миграцию в Анкаре.

Этнодемографическое развитие г.Алматы определяется естественным и миграционным приростом населения. Снижение рождаемости в период 1991-1999 годы это естественный процесс, являющийся следствием социально-экономического развития, т.е. в начале независимости экономический кризис, сказался на ухудшении жизни населения, что привел к низкой рождаемости населения. Изучив особенности социально-демографического развития города в начале независимости, отметим несколько причин снижения численности населения:

- Возвращение на историческую родину представителей восточнославянских и других этносов;

- из-за снижения рождаемости население снизилось естественный прирост населения;

- в национальном составе населения произошли изменения, повлияла высокая рождаемость титульного населения и возвращение на родину казахов-репатриантов.

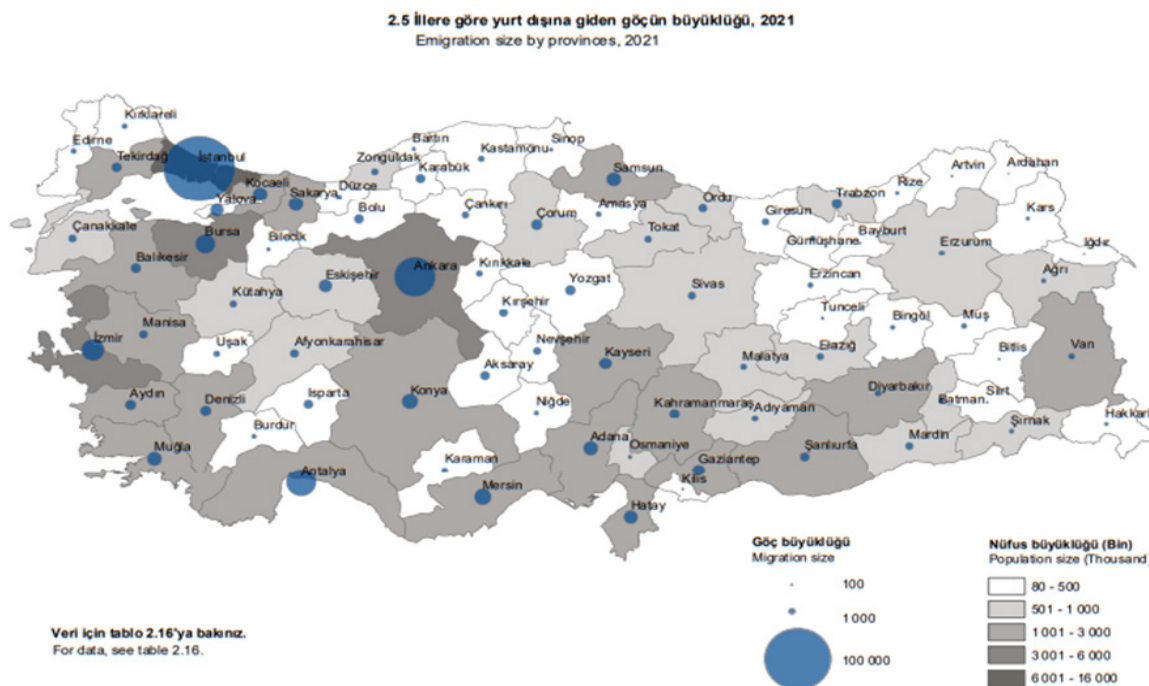
За период с 1990 года по 2021 годы численность постоянного населения увеличилась на 1,1%, или на 2 748,1 тыс. человек. Прибывшие в г.Анкара в 1990 году составили 22,4 тыс. человек, выбыло 1 тыс. человек, сальдо миграции составило 21,3 тыс. человек. А в 2021 году сальдо миграции составило 18,6 %. Внутренняя миграция в провинции в 1990 году составила 326,3

тыс. человек., внешняя составила 256,8 тыс. человек, положительное сальдо 69,5 тыс. А в 2021 году сальдо миграции 32,1 тыс. человек. Как мы видим в этот период сальдо миграции положительное, скорее всего это связано с высоким уровнем экономического развития и положительной социально-политической обстановкой.

Таблица 2 – Миграция г.Анкара 1990-2021 гг. (Census of population:19; Population and Housing Census 2021: 149, 153, 159)

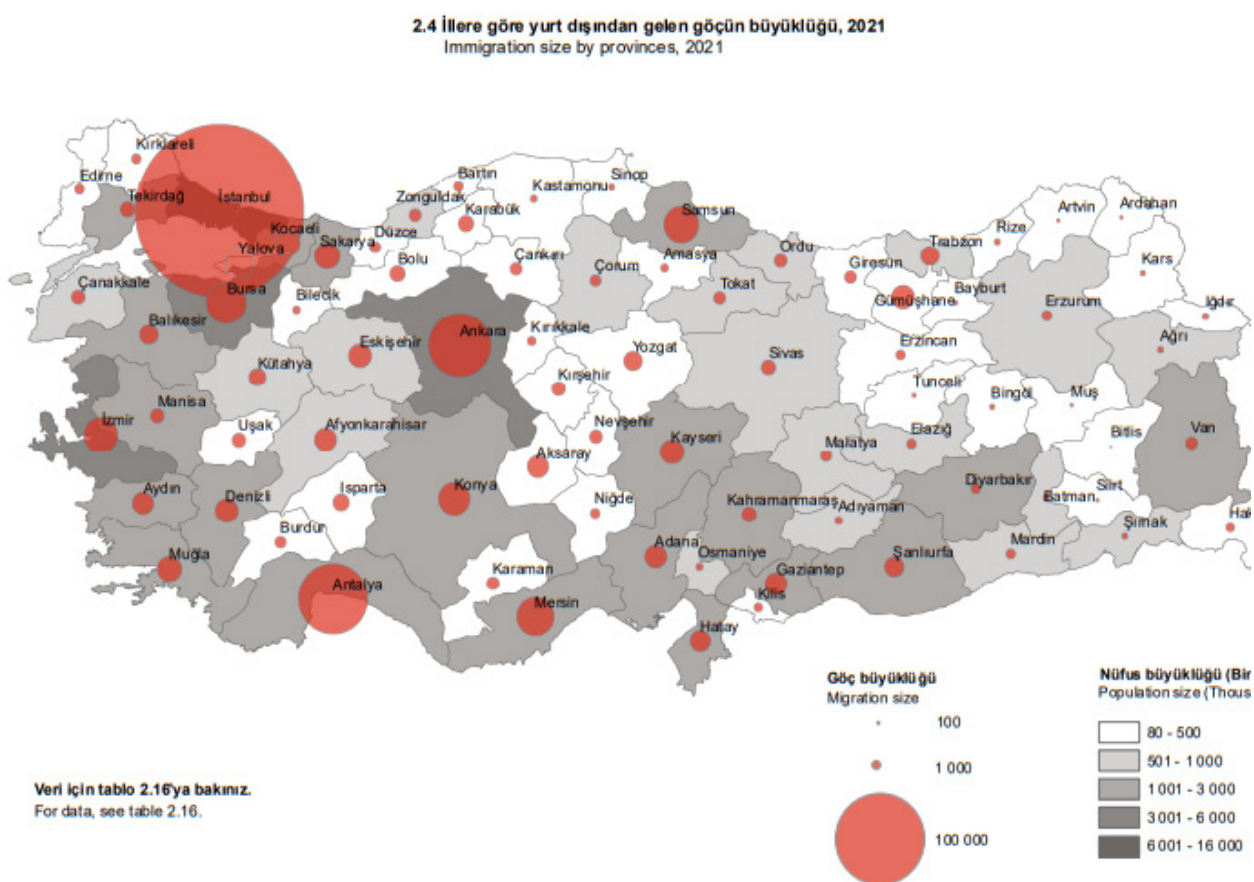
	1990	2021
Численность постоянного населения	2 825 967	5 574 071
Внутренняя миграция	326 301	197 702
Внешняя миграция	256 790	165 604
Прибыло	22 439	49 793
выбыло	1 090	34 208
сальдо миграции (+-)	21 359	15 585

По данным переписи населения Турции на 2021 год, эмиграция провинции Анкара занимает по республике второе место после мегаполиса Стамбул (рисунок 1). Приток населения в эту провинцию (городе) приводим в картинке ниже.

Рисунок 1 – Размер эмиграции по провинциям Турции (2021) (Population and Housing Census, 2021:123)

Рисунок 2 – Размер иммиграции по провинциям Турции (2021)
(Population and Housing Census, 2021:120)

Иммиграция в 2021 году Анкара была на третьем месте после Стамбула (353,1 тыс.чел.) и Анталы (60,3 тыс.чел.), что составила 50,0 тыс. человек.

По данным в таблице 3, в 1989 году больше половины населения города Алматы составляли русские. Однако после обретения независимости представители славянских этносов вернулись на историческую родину, что характеризует данные переписи населения Независимого Казахстана. Так же в эти годы увеличилось число городского населения, в том числе г.Алматы. Этому причина развитие процесса урбанизации и положительное сальдо титульной нации в городе. По вышеуказанным данным мы видим после этих двух наций на третьем месте украинцы, на четвертом узбеки, уйгуры, татары и другие. По данным переписи в 1999 году уменьшилось количество украинцев, татар, узбеков, немцев, однако увеличилось количество уйгур и казахов. Такую же тенденцию видим по уменьшению этих же этносов в следу-

ющем десятилетии, и увеличилось число казахов, уйгур и узбеков. По последним данным переписи населения 2021 году в сравнении с предыдущей переписью населения казахи увеличились на 10%, украинцы, узбеки, татары, немцы увеличились на 0,1 %, уйгуры на 0,4%. Отрицательное сальдо показали представители русского этноса, что составило 13%.

Как показано в таблице 4, в Алматы численность в 2021 году составила 2,030 тыс. человек, жителей мегаполиса в сравнении с 2009 годом стало на 580,6 тыс. человек больше, в процентном соотношении составило 40,0%. Прирост населения больше всего в Наурызбайском районе наблюдается на 271,9%, в Алатауском районе численность увеличилось на 97,9%, в Медеуском, Турксибском, Жетысуском районах население составило 34,8%-33,2%-32,1%. Не большое увеличение населения мы видим в Алмалинском, Ауезовском и Бостандыкском районах 20,8%-20,8%-8,0%.

Таблица 3 – Этнический состав населения 1989-2021 гг. (Саврамбаев, 2017:394; Шаймарданов, 2022:12-13)

	1989	%	1999	%	2009	%	2021	%
Всего	1071927	100	1129356	100	1366418	100	2030285	100
Казахи	255133	23,8	434397	38,5	724202	53,0	1286229	63,3
Русские	615365	57,4	510366	45,2	452947	33,2	415705	20,5
Украинцы	42243	4,0	22835	2,0	11903	0,9	21030	1,03
Узбеки	4684	0,4	4304	0,4	6849	0,5	11445	0,6
Татары	25329	2,4	24770	2,2	20865	1,5	30449	1,6
Немцы	20806	2,0	9390	0,8	5743	0,4	12450	0,6
Уйгуры	43351	4,0	60427	5,4	71245	5,2	112753	5,6
Другая нация	65016	6,0	62867	5,5	72664	5,3	40000	2,0

Таблица 4 – Численность населения районов г.Алматы (Kozhakov, 2023:23)

	2009	2021	Прирост (+) Уменьшение (-)	
			2021 к 2009	
			человек	в процентах
Все население по районам	1 449 696	2 030 285	580 589	40,0
Алмалинский	188 667	244 941	56 274	20,8
Алатауский	165 919	328 341	162 422	97,9
Ауезовский	287 046	346 657	59 611	20,8
Бостандыкский	279 797	302 088	22 291	8,0
Жетысуский	140 734	185 878	45 144	32,1
Медeusкий	161 572	217 773	56 201	34,8
Турксибский	182 531	243 074	60 543	33,2
Наурызбайский	43 430	161 533	118 103	271,9

Таблица 5 – Численность населения г.Анкара (Census of population, 1963:17; İlçelere göre 11/ ilçe merkezleri ile belde / köy nüfusları: 2 ilçe nüfusu)

	1960	2021	Прирост (+) Уменьшение (-)	
			2023 к 1960	
			человек	в процентах
Все население по районам	1 321 380	5 803472	4 482 092	339,2
Akyurt (Акюрт)		43 908		
Altındağ (Алтындаг)	159 264	412 267	253 003	159,0
Ayaş (Аяш)	17 105	15 581	-1 524	-9,0
Bala (Бала)	38 275	28 704	-9 571	-25,0
Beypazarı (Бейпазары)	32 997	48 558	15 561	47,2
Çamlıdere (Чамлидере)	20 656	13 971	-6 685	-32,4
Çankaya (Чанкая)	323 814	937 546	613 732	189,5

Продолжение таблицы

	1960	2021	Прирост (+) Уменьшение (-)	
			2023 к 1960	
			человек	в процентах
Çubuk (Чубук)	44 759	99 096	54 337	121,4
Elmadağ (Елмадаг)	20 864	45 034	24 170	116,0
Etimesgut (Этимесгут)		617 229		
Evren (Эврен)		3 581		
Gölbaşı (Гельбаши)		157 605		
Güdül (Гудул)		10 014		
Haymana (Хаймана)	44 931	33 494	-11 437	-25,4
Kahramankazan (Кахраманказан)		60 804		
Kalecik (Калесик)	27 702	13 296	-14 406	-52,0
Keçiören (Кечиорен)		923 404		
Kızılcahamam (Кизилджахамам)	47 228	31800	-15 428	-33,0
Matık (Мамак)		682 279		
Nallıhan (Налихан)	29 650	26 831	-2 819	-9,5
Polatlı (Полатли)	456 260	128 895		
Pursaklar (Пурсаклар)		161 926		
Sincan (Синчан)		571 889		
Şereflikoçhisar (Херевликочисар)		34 122		
Yenimahalle (Иенимахале)	97 650	701 638	603 988	618,5

Если посмотреть данные TÜİK (Института статистики Турции) по данным седьмой переписи населения независимой Турции 1960 года все население провинции Анкара составила 1321,3 тыс. человек, в сравнении с 2023 годом население увеличилось на 4482,0 тыс. человек. Больше всего увеличилось население в таких районах как: Антындаг, Чанкая, Иенимахалле, Чубук, но встречаются районы, где было уменьшение населения в сравниваемый период. Уменьшение населения в районах: Хаймана, Кизилджахамам, Налихан, Калесик, Бала, Аяш. Это связано с тем, что спад рождаемости в этих районах, что связано с экономическими и социальными причинами. В 1960 году в провинции (город) Анкара было 21 район, что преведено в таблице 3, а в 2023 году увеличено до 24 районов. Некоторые районы объединились и поменяли название.

Заключение

В статье рассмотрели некоторые вопросы этнокультурных изменений в городах Алматы и Анкары, вводим в научный оборот новые

материалы, характеризующие этническое развитие данных регионов. Этнические процессы в данных городах отличаются своим многообразием, что объясняется особенностями регионов: территория, значительное преобладание казахского населения в г.Алматы (Казахстан) и турецкого населения в г.Анкары (Турция). Как показали данные этносоциологического исследования в городах на вопрос: «Могли бы вы переехать в другой город или село?» всего 76,6% респондентов г.Алматы и 67,0% опрошенных в г.Анкара ответили «отрицательно». Среди желающих покинуть город и переехать 24,3% составили алматинцы и 33,0% жители г.Анкары ответили «положительно». Так же в опросе был вопрос «Сколько лет вы проживаете в этом городе?» 55% опрошенных респондентов ответили «я житель этого города», 27 % ответили «проживаю 10-20 лет», и 18% ответили «проживаю 3-5 лет». Таким образом, по вышеуказанным данным в обоих городах, большинство населения не желают покидать свой город и больше половина опрошенных являются постоянными жителями города Анкары. Демографическое

развитие городов определяется в зависимости от политических факторов, культурного, социально-экономического, политического развития населения. По статистическим данным в начале независимости нашей республики демографическая ситуация в стране и в частности в городе Алматы переживает кризис в миграционной ситуации преобладает уменьшения населения, высокий уровень смертности, уменьшение продолжительности жизни, а также другие факторы,

которая меняется в силу других выделенных факторов после 1999 года по сегодняшний день.

Следует отметить что в последние годы этнические процессы данных городов привлекают внимание историков, этнологов, социологов и культурологов. Важным показателем этнического сближения народов стран являются смешанные браки и семьи. Они распространены главным образом в этих городах, но это уже совсем другая история, которая требует продолжения.

Литература

- Жаркенова А.М. (2015) Тенденция и динамика изменения численности населения Республики Казахстан в 1991-2014гг. // Вестник Брестского университета. Серия «История. Экономика. Право». №1. С.119.
- Кожаканов Н.А. (2023) Население Республики Казахстан 1 том /на казахском и русском языках. Астана. 217 с.
- Саврамбаев А.Т. (2017) Алматы қаласының этнодемографиялық ахуалы. Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». №1(52). С.392-396.
- Садовская Е.Ю. (2016) Международная миграция в Казахстане в период суверенитета // Казахстан Спектр: науч. журн. № 1. С. 7-42.
- Лялька А.Ю. (2015) Миграционные процессы в Республики Казахстан. // Вестник ПГУ, серия «Гуманитарная». №2. С.35-51.
- Смаилов А.А. (2011). Аналитический отчет. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Астана. 65 с.
- Смаилов А.А. (2000) Миграция населения. Итоги национальной переписи населения Республики Казахстан 1999 года. Статистический сборник. Астана.95 с.
- Смаилов А.А. (2011) Миграция населения. Итоги национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 год. Статистический сборник. Астана. 239 с.
- Смаилов А.А.(2011) Население Республики Казахстан. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 1. Статистический сборник. Астана. 242 с.
- Шаймарданов Ж.Н. (2022) Итоги Национальной переписи населения 2021 года в Республике Казахстан Статистический сборник. Нур-султан. 63 с.
- Census of population 1990. (1997). Ankara.218 p.
- Census of population. 1960. (1963) Population by provinces, districts. Sub. Districts and Villages. Ankara.601 p.
- Census of population 2000. (2005). Ankara. 246 p.
- Evliya Çelebi (2006). Seyahatname. Istanbul. 672 b.
- İlçelere göre il/ ilçe merkezleri ile belde / köy nüfusları. Türkiye İstatistik Kurumu'ndan alınan veriler.
- Kozhakov N.A. (2023) Migration of the population of the Republic of Kazakhstan. Astana. 174 p.
- Kozhakov N.A. (2023) Population of the Republic of Kazakhstan. Volume 1. Astana. 227 p.
- Statistical yearbook of Turkey 1983. (1983). Ankara. 662p.
- Turkstat.Population and Housing Census 2021 (2024) Çankaya-Ankara. 295 p.

References

- Zharkanova A.M. (2015) The trend and dynamics of population change in the Republic of Kazakhstan in 1991-2014 //Bulletin of the brest University. The series “History. Economy. Law”. No.1. p.119.
- Kozhakov N.A. (2023) Migration of the population of the Republic of Kazakhstan. 2023. 174 p.
- Kozhakov N.A. (2023) Population of the of the Republic of Kazakhstan. 1 volume/ in Kazakh and Russian languages. Astana. 217 p.
- Lyalka A.Y. (2015) Migration processes in the Republic of Kazakhstan // Bulletin of PSU, Humanitarian series. No.1. pp.35-51.
- Sadovskaya E.Yu. (2016) International migration in Kazakhstan during the period of sovereignty // Kazakhstan Spectrum: scientific journal. No.1. pp.7-42.
- Sairambayev A.T. (2017) Almaty kalasinin etnodemografiyalık akhualy. Bulletin of KazNPU named after Abai, series. Historical and socio-political sciences. No.1(52). pp.392-396.
- Smailov A.A. (2011) Analytical report. Result of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 2009. Astana. 65p.
- Smailov A.A. (2000) Migration of the population. The result of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 1999. Astana. 95p.

Smailov A.A. (2011) Migration of the population. The result of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 2009. Astana. 239p.

Smailov A.A. (2011) Population of the Republic of Kazakhstan. The result of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 2009. Volume 1. Astana. 242p.

Shaimardanov Zh.N. (2022) The results of the National population Census of 2021 in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection. Nur Sultan. 63 p.

Shaimardanov Zh.N. (2021) The results of the National Population Census of 2021 in the Republic of Kazakhstan Statistical collection. Nur Sultan. 63 p.

Census of population 1990. (1997) Ankara. 218 p.

Census of population. 1960. (1963) Population by provinces, districts. Sub. Districts and Villages. Ankara. 1963. 601 p.

Turkstat. Population and Housing Census 2021. (2024) Çankaya-Ankara. 295 p.

According to the districts, the population of towns / villages with provincial/ district centers. Data obtained from the Turkish Statistical Institute.

Evliya Tchelebi (2006) Seyahatname. Istanbul. 672 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Султаньярова Анар Жумабаевна – Phd докторы, Азаматтық авиация академиясы, “Жалпы білім беру пәндері” кафедрасы. E-mail: anarsitora@mail.ru

Озкул Чобаноглы – профессор, Хаджеттепе Университеті, Түрік фольклоры кафедрасының меңгерушісі

Сведения об авторах:

Султаньярова Анар Жумабаевна – доктор Phd, кафедра «Общеобразовательных дисциплин», Академия гражданской авиации. E-mail: anarsitora@mail.ru

Озкул Чобаноглы – профессор, заведующий кафедрой турецкого фольклора Университета Хаджеттепе

Information about authors:

Sultaniyarova Anar Zhumabaevna – Phd, Department of General Educational Disciplines, Civil Aviation Academy. E-mail: anarsitora@mail.ru

Ozkul Chobanogly – professor, head of the department of Turkish folklore, Hadjettepe University

Поступила: 12.08.2024

Принята: 30.11.2024

2-бөлім
ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ

Section 2
WORLD HISTORY

Раздел 2
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

FTAMP 03.09.25

<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v115.i4.a5>**Қ.Т. Жұмағұлов , Н.М. Абдукадыров* **

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Алматы қ., Қазақстан
*e-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

МӘМЛҮК СҰЛТАНДЫҒЫНЫҢ ИТАЛЬЯН МЕМЛЕКЕТТЕРІМЕН БАЙЛАНЫСТАРЫ (ИТАЛЬЯН ДЕРЕГІ БОЙЫНША)

Орта ғасырларда Мәмлүк сұлтандығы Шығыстағы ең негізгі ортағасырлық мұсылман мемлекеттерінің бірі болды. Мәмлүк сұлтандығы құрылуынан бастап, сыртқы елдермен әр түрлі салада байланысқа түсе бастады. Өзінің өмір сүрген кезеңінде бұл мемлекет еуропалық мемлекеттер, оны ішінде итальян мемлекеттерімен байланыстар орнатты. XIII-XVI ғасырлар аралығында итальян республикаларымен орнатылған байланыстар сол заманда Еуропадағы халықаралық қатынастар жүйесінің бір тармағына айналды. Ғылыми мақалада, итальян материалдары бойынша Мәмлүк сұлтандығы мен итальян мемлекеттерінің арасындағы саяси байланыстар тарихы қарастырылады. Италиян республикалары мен Мәмлүк сұлтандығы арасындағы сауда қатынастарының негізінде дамыған өзара елшілік байланыстарға ғылыми талдау жасалады. Италияндар мен мәмлүктердің елшілік және саяси байланыстарына ортағасырлық дипломатияның бір бағыты ретінде баға беріледі. Елшілік байланыстар мен халықаралық қатынастардағы өзара ықпалдас болған Венеция, Флоренция және Арагон республикаларының Мәмлүк сұлтандығымен орнаған байланыстарының тарихы итальян материалдары негізінде көрсетіледі. Сонымен қатар мәмлүктердің итальяндарға қатысты саяси ұстанымдары мен сыртқы байланыстардың негізгі бағыттары қарастырылады.

Түйін сөздер: Италиян материалдары, Мәмлүк сұлтандығы, Италиян мемлекеттері, Сауда, Елшілік, Саяси байланыстар.

K. Zhumagulov, N. Abdukadyrov*

Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan
*e-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

Relations of the Mamluk sultanate with the italian states (based on italian sources)

In the Middle Ages, the Mamluk Sultanate was one of the main medieval Muslim states in the East. From the moment the Mamluk Sultanate was established, it began to maintain contacts with foreign countries in various fields. During its existence, the Mamluks established relations with European states, including the Italian republics. In the 13th-16th centuries, the relations established with the Italian states became a branch of the international relations system in Europe at that time. The scientific article examines the history of political relations between the Mamluk Sultanate and the Italian states. A scientific analysis of diplomatic relations that developed on the basis of trade relations between the Italian republics and the Mamluk Sultanate is carried out. Diplomatic and political relations between the Italians and the Mamluks are assessed as a direction of medieval diplomacy. Based on Italian materials, the history of relations between the Venetian, Florentine and other Italian republics, which were interconnected by diplomatic and international relations, with the Mamluk Sultanate is presented. At the same time, the political position of the Mamluks in relation to the Italians and the main directions of foreign relations are considered.

Key words: Mamluk Sultanate, Italian states, trade, embassy, political relations, Italian materials.

Қ.Т. Жұмағұлов, Н.М. Абдукадыров*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
*e-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

Взаимоотношения Мамлюкского султаната с итальянскими государствами (по итальянским источникам)

В средние века Мамлюкский султанат был одним из основных средневековых мусульманских государств на Востоке. С момента создания Мамлюкского султаната он начал поддерживать контакты с зарубежными странами в различных областях. За время своего существования мамлюки

установило отношения с европейскими государствами, в том числе с итальянскими республиками. В XIII-XVI веках связи, установившиеся с итальянскими государствами, стали ветвью системы международных отношений в Европе того времени. В научной статье рассматривается история политических отношений Мамлюкского султаната с итальянскими государствами. Проведен научный анализ дипломатических отношений, сложившихся на основе торговых отношений между итальянскими республиками и Мамлюкским султанатом. Дипломатические и политические отношения между итальянцами и мамлюками оцениваются как направление средневековой дипломатии. На основе итальянских материалов представлена история взаимоотношений Венецианской, Флорентийской и других итальянских республик, которые были взаимосвязаны дипломатическими и международными отношениями, с Мамлюкским султанатом. При этом рассматривается политическая позиция мамлюков по отношению к итальянцам и основные направления внешних связей.

Ключевые слова: Мамлюкский султанат, итальянские государства, торговля, посольство, политические отношения, итальянские материалы.

Кіріспе

Дамыған орта ғасырларда Батыс пен Шығыс елдері арасында өзара байланыстың келесі бір сатысына шыққан кезеңі болды. Бұл кезеңде бір жағынан халықтар мен мемлекеттер арасында өзара тартыстар мен соғыстар болып жатса, келесі бір жағынан өзара байланыстар орын алды. Бұған ықпал еткен негізгі факторлардың қатарында Батыста Қайта өрлеу дәуірінің басталуы мен Шығыста Монғол империясының орнында құрылған ортағасырлық мемлекеттердің өз бетінше дамуы болды. Бұл дегеніміз – Батыс пен Шығыс халықтары бір-бірін жаңадан немесе қайта тани бастады деген сөз. Адамзат баласы бір-бірін тану үшін қаншама осы секілді процестерді басынан кешірді. Ол әлемдік тарихта Ұлы географиялық ашулар, Батыс саяхатшыларының Шығысты «игеруі» және осы іспеттес аса ауқымды процестер болды.

Өзге әлемді игеруге тырысқан Батыс елдерінің ішінде ортағасырлық итальян мемлекеттері белсенді болды. Өздерінің шағын ғана мемлекет сипатында болғанына қарамастан, өте алыс аймақтардағы аса ірі мемлекеттер мен халықтардың «тыныс-тіршілігімен» танысты. Ол үшін түрлі салада байланыстар орнатты. Байланыстардың ең негізгі салалары сауда-саттық, елшілік және діни байланыстармен сипатталды. Ортағасырлық итальян мемлекеттерінің Шығыс елдерімен орнатқан байланыстарының бір тармағы Мәмлүк сұлтандығы болды. Қазіргі кезде шетелдік және отандық ғылымда Мәмлүк сұлтандығының тарихы жан-жақты зерттеліп жатқан тақырыптардың бірі болып отыр. Бүгінгі тақырып оның сыртқы саяси өмірімен байланысты тарихты толықтырады.

Қай кезеңде болмасын, әлем тарихын зерттеуде орта ғасырлардағы итальян республика-

лары мен Шығыс елдерінің арасындағы байланыстарға қатысты мәселелер өзінің өзектілігін жоймаған. Мұның себептері негізінен уақыт ағамына байланысты тарихи көзқарастар мен ғылыми концепциялардың өзгеруімен сипатталады. Сондай-ақ, болып өткен тарихты жаңа материалдардың негізінде қарастырып мәселені басқа да қырынан толықтыру қажет. Солардың бірі ретінде итальян теңіз республикалары мен Мәмлүк мемлекетінің сауда қатынастары мен өзара елшілік қарым-қатынастарын тек мемлекетаралық байланыстар ғана емес, сонымен қатар екі құрлықтың арасын байланыстырған тарихи факторлар және ең маңыздысы ортағасырлық дипломатияның бір бағыты деп көрсетуге болады. Орта ғасырларда халықаралық дипломатияның да өзіндік орны болғанын сипаттай отырып, қазіргі кездегі зерттеушілер, оны тіпті ортағасырлық Шығыс пен Батыстың өзіндік ортақ кілті деп атап жүр. Көбінесе батыстық зерттеушілер орта ғасырларда халықаралық дипломатияның өзіне тән белгілерінің болғанына көз жеткізе отырып, оның сол кездегі мемлекетаралық байланыстың негізгі кілті болғанын көрсетеді.

Материалдар мен әдістер

Мәмлүк сұлтандығының сыртқы саясаты мен оның итальяндармен байланыстар тарихы өз кезегінде бірқатар ғылыми материалдарды қажет етеді және сонымен қатар, олармен тыңғылықты жұмыс істеуді талап етеді. Кез-келген ғылыми жұмыста орын алатындай, бұл мәселеде де мәмлүктерге және итальяндарға қатысты әр түрлі деңгейдегі материалдар деректік негізге алынды. Қазіргі кезде бұрынғы Латын мемлекеттері қатарында саналған Венеция, Генуя, Пиза, Флоренция, Рагуса архивтерінде Мәмлүк сұлтандығының осы және басқа да сырт елдер-

мен байланыстары жөнінде құжаттар сақталған. Оның ішінде әр түрлі жазбалар, шығармалар, кітаптар және басқа да деректік-материалдық құндылығы бар мәліметтер болып, олардың көшірмелері зерттеу жұмысында қолданысқа енді. Деректердің негізгі бөлігі Венеция архиві мен кітапханасында сақталып, кейіннен тарихшылар тарапынан жарыққа шыққан әр түрлі тілдердегі материалдардың көшірмелерінен алынды.

Мұндай жұмыстармен итальян ғалымдары көптеп айналысып, олар үшін архивтер мен кітапханалардың сирек қорларынан материал алуға рұқсат етілген. Италияда Мария Педани, Алессандро Риццо сынды тарихшылар осы саладағы құжаттарды зерттеумен және аударумен айналысқан (Pedani, 2002: 135-140). Олар Мәмлүк сұлтандығы мен Венеция арасындағы дипломатиялық және сауда байланыстары тақырыбын мұрағат құжаттары негізінде дамытуда. Сонымен қатар, Мәмлүк сұлтандығының Венеция, Генуя, Флоренция республикаларымен сауда байланыстары мен елшілік және дипломатиялық қарым-қатынастарына қатысты құжаттар жинағын жинақтаған (Bauden, 2003:150-155). Зерттеу жұмысында олар қолданысқа тартылды. Деректік құндылығы әр түрлі болған материалдарды салыстыру бірқатар жағдайларда Мәмлүк мемлекетінің сыртқы саясаты мен әлеуметтік өмірінің маңызды аспектілерін анықтауға мол мүмкіндік берді.

Ғылыми жұмыстың теориялық және методологиялық негізін қазіргі кезде ғылымда болып жатқан өзгерістер мен дамулар және жаңа тұжырымдамалар құрайды. Зерттеудің объектісі көрсетіп отырғандай, мәмлүктердің сыртқы саясатын, оның итальян мемлекеттерімен байланыстарын сол заманғы халықаралық дипломатия мен ортағасырлық тарихи процестің бір бөлігі ретінде тұжырымдалды. Ғылыми жұмыста негізге алынған теориялық және методологиялық ғылыми ережелер мен тұжырымдамалар Мәмлүк сұлтандығы мен оның итальяндық мемлекеттермен өзара ықпалдасу мен әрекеттесудің ортағасырлық тарихи бет-бейнесін жасауға көмектесті.

Жұмыстың теориялық және методологиялық негізін батыс ғылымы мен шығыс теоретиктерінің тұжырымдарына негіздеп және ішанаң салыстыра отырып зерттеу маңызды саналады. Өйткені XIII-XVI ғасырлардағы Мәмлүк мемлекеті мен итальян мемлекеттерінің арасында орын алған өзара саяси процестерді ғылыми негізде сипаттауда жан-жақты көзқарас қалыптасқан. Бұл тақырыптағы зерттеу жұмыстарында,

яғни ортағасырлық мемлекеттердің өзара байланыстар тарихын зерттеулерде қазіргі уақытта кешенді методология жасалуда. Мұның басты себептерінің бірі бір-бірімен өзара байланысқа түскен ортағасырлық Шығыс елдері мен еуропалық мемлекеттердің қоғамдық дамуы және өркениеті бір-бірімен үйлеспейді. Бұл әрине тарихты формациялық, өркениеттік теориялардан тыс жаңа концепциялар мен теорияны талап етеді. Осы орайда, Мәмлүк мемлекеті мен итальян елдері арасындағы байланыстар аталған мәселеге қатысты ғылыми білім мен зерттеуді дамытудың қажеттігін көрсетеді.

Зерттеу тақырыбы мәмлүктер мен итальяндықтар арасында болған саяси байланыстар мен сауда қатынастарын талқылауда тарих ғылымының дәстүрлі әдістері мен принциптеріне сүйенді және жаңарған заманауи пәнаралық әдістерді басшылыққа ала отырып, соның негізінде тиісті ғылыми жұмыстар жүргізілді. Ой-тұжырымды нақтылау үшін дәстүрлі әдістердің тиімді болуының бір айғағы – ортағасырлық қоғам мен батыс әлемінің тарихына салыстырмалы талдау жасауға негіз болды. Жаманауи жаңарған пәнаралық әдістер Мәмлүк сұлтандығының, итальян елдерімен саяси байланысы мен ынтымақтастығын зерттеуге көмектесті және сонымен бірге араб-мұсылман әлемі мен католиктік христиан халықтарының арасында өзара диалогтың болғанын зерделеуге септігін тигізді.

Талқылау

Зерттеу тақырыбына қатысты зерттеулер негізінен шетелдік тарихнамада қарастырылып, ол бойынша тікелей және жанама зерттеулер жүргізілген. Зерттеу тақырыбы бойынша негізінен итальян тарихшылары көптеген мәселелер көтерген. Олардың қатарында Алессандро Риццо, Патриция Мели сынды тарихшылардың еңбектері құнды саналады. Мәмлүк сұлтандығының сыртқы саясаты мен дипломатиясы бойынша ауқымды жұмыстар жүргізген тарихшы, арабист Алессандро Риццо мәмлүктердің флоренциялықтармен байланыстарына қатысты ғылыми еңбек жариялаған (Rizzo, 2021b: 235-236). Зерттеуші Алессандро Риццо флоренциялықтардың арабтармен байланыстарына тоқтап, соның ішінде олардың мәмлүктермен байланыстары бойынша мәселелерін қарастырған (Meli, 2009:243-245).

Сонымен қатар, бұл тақырып басқа да еуропалық ғалымдардың назарын аударған. Бұл тақырып аясында олардың ғылыми еңбектері

жарияланған. Еуропалық тарихшылар арасынан араб-мұсылман әлемінің тарихымен айналысушы ғалымдар түрлі зерттеулер жүргізген. Олардың қатарында голландиялық тарихшы Малика Деккиченің зерттеулері ерекше құнды саналады. Тарихшы ортағасырлық араб елдерінің дипломатиясын зертеумен айналысып, мәмлүктердің де сыртқы саясатына тоқталған (Dekkiche, 2023:136-140). Ағылшын тілді тарихшылардың да еңбектері жарияланды. Олардың ең негізгісі ретінде Петер Голттың кітабы болып, онда Мәмлүк сұлтандығының құрылған кезеңі мен түркі тайпаларынан шыққан Бахриттер әулетінің басқарған кезеңіндегі сұлтандықтың сыртқы саясаты туралы қарастырған. Сонымен бірге сұлтандықтың Бейбарыс сұлтан басқарған тұсындағы сыртқы саясаты зерделенген және италиян елдерімен әр түрлі қарым-қатынастары туралы мәліметтер қамтылған (Peter Holt., 1995:8-12).

Зерттеу тақырыбы бойынша американдық мектебінің өкілдері де ғылыми жұмыстар жүргізді. Американдық ғалымдардың Ислам және араб әлемінің тарихын зерттеушілер бұл мәселеге терең барды. Олардың арасынан негізгі ғылыми объект ретінде Мәмлүк сұлтандығын алып, сол бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар да болды. Олардың ішінде Джон Уансбро, Регис университетінің профессоры Глэдис Франц-Мерфи сынды зерттеушілердің еңбектері мазмұнды болып саналады (Gladys, 2019:745-747). Американдық тарихшылар өз еңбектерін Мәмлүк және араб әлемімен байланыстырып, сонымен қатар, мәмлүктердің сыртқы саясатына да баса назар аударды (Wansbrough, 1963:505-510).

Тақырыпқа қатысты ғылыми мәселелер ресейлік және посткеңестік елдердің тарихшылары тарапынан да қозғалды. Бұл тақырып бойынша алғашқыда кеңестік тарихшылардың зерттеулерінде орын алып, алайда ол таптық көзқараста жазылды. Мәмлүк сұлтандығының сыртқы саясаты туралы С.В. Близнюктің зерттеулерінде ішінара берілген (Близнюк, 2007:210-215). Келесі кезекте беларус ғалымы А.А. Филипповтың ғылыми монографиясында тақырыпқа қатысты пікірлер мен тұжырымдар қамтылған. Оның ғылыми еңбегі жалпы Мәмлүк сұлтандығының алғашқы құрылуымен сипатталып, оның мазмұнында сұлтандықтың сыртқы саясатына қарасты мәселелер де қарастырылған (Филиппов, 2021:254).

Нәтижелер

Мәмлүк сұлтандығының Флоренция және Рим (Папа) аймағымен байланыстары

Мәмлүк мемлекетінің италиян мемлекеттерімен байланыстар орнатқан елдердің бір Флоренция болды. Флоренциялықтар өзімен іргелес жатқан пизалықтарды жеңген соң оларға енді солтүстік Италияда аса ірі бақталас болатындай ел қалмады. Кей әдебиеттерде флоренциялықтар бұрынғы пизалықтар деп аталады. Тосканалық көпестер ғасырлар бойына Жерорта теңізінің жағалауындағы елдермен сауда-саттық байланыстарын жүргізді. Дегенмен де пизалықтар Флоренцияның дербес және жеке мемлекет болуына ұзақ уақыт кері ықпал етті. Тек тосканалықтар мен пизалықтардың арасында ішінара болған соғыс қимылдарынан кейін Флоренция билігі сыртқы қарым-қатынастар саласында дербес әрекет етті. Соның бір бағыты Мәмлүк сұлтандығына қарай бағыттталды.

Жалпы, Флоренция Мәмлүк мемлекетінің дипломатиясында салыстырмалы түрде алғанда кеш пайда болды және бұл қарым-қатынастар туралы мәліметтер өте сирек. XIV ғасырда Мәмлүк сұлтандығының сауда желісінде Пизаның қатысуы төмендегеннен кейін оның позициясын оның бақталасы және жаулап алушысы болған Флоренция алды. Жалпы, ең алғашқы байланыстар сауда қатынастарымен сипатталады. XIV ғасырдың аяғында Александрияда жүннен жасалған тоқыма бұйымдарын экспорттайтын флоренциялық сауда қауымдастығы құрылғаны туралы мәлімет бар. 1422 жылы Флоренция Республикасы мен мәмлүк сұлтаны Барсбей арасында сауда келісімі жасалды. Сұлтан аль-Ашраф Сайф ад-Дин Барсбей (1422-1438) тұсында флоренциялықтар мен мәмлүктердің байланыстары келесі бір сатыға көтерілді (Rizzo, 2017:268-274).

Аталған факторлар бойынша Флоренцияда Мемлекеттік архив пен Медичи Лаурентиан кітапханасында сақталған деректі материалдар арасынан Мәмлүк сұлтандығы мен Флоренция Республикасы арасындағы әр түрлі байланыстар бойынша көптеген мәліметтерге қол жеткізуге болады. Бұл кезеңде Еуропа мен Сирияны мәмлүктер басқарып, олар негізінен қыпшақ тайпаларынан сайланып отырды. Жалпы, тосканалық көпестер Мысыр мен Сирияға және Жерорта теңізі жағалауындағы басқа да аймақтарға барып сауда жасады. Дегенмен, XV ғасырға дейін

флоренциялықтар теңізді жақсы жүзіп, сыртқы сауданы жақсы жүргізуге бейім болғанымен, олардың Мәмлүк жерінде ешбір сауда инфрақұрылымы болмады және сондықтан олар басқа да қуатты мемлекеттердің көмегіне арқа сүйеді.

Атап отырғанымыздай, тек XV ғасырдың басында ғана Флоренция Мәмлүк сұлтандығымен тікелей байланысқа түсе алды және сұлтанға арнайы адамдар жіберілді. Оның басты мысалы, 1422 жылы Пиза портынан арнайы кеме жасақталып, онда кемені бастаған Карло Федериги және Феличе Бранкаччи есімді алғашқы ресми елшілер Каирге аттанды және оларға мәмлүктермен дипломатиялық байланыс орнату туралы арнайы тапсырма берілді. Флоренция саудагерлері ондаған жылдар бойы Мысыр мен Сирияның негізгі сауда орталықтарын аралап, басқа батыс қауымдастықтарының жұмыстарына таңданыс білдіріп, оларды ерекше эмоциямен қарсы алды. 1422 жылы портты (Порто-Пизано) иемденіп, өзінің жеке сауда флотын құрған (Rizzo, 2021c:840). Флоренциялықтар Мәмлүк сұлтандығымен дипломатиялық қатынас орнатуға шешім қабылдады.

Мұндағы ең маңызды айтылатын тақырып Флоренция өзін Пиза елінің мұрагері ретінде сипатталды және өзінің ең басты бақталасы ретінде Венецияны көрсетті. Елшілердің миссиясы өте сәтті болды. Соның негізінде алғаш рет мемлекетаралық сауда және елшілік байланыстар орнатып, ол 1517 жылы Мәмлүк сұлтандығы құлағанға дейін жалғасын тапты.

Атап отырғанымыздай, Флоренцияның кітапханалары мен архивтерінде сақталған мәмлүктер туралы түпнұсқалық құжаттары мәмлүк мемлекетінің сыртқы өмірі мен олардың итальяндармен байланыстарын зерттеуде үлкен тарихи мәнге ие. Олар өте сирек сақталған түпнұсқа мәтіндердің бірі болып табылады. Сондықтан, ортағасырлық дипломатиялық зерттеулері саласында маңызы өте жоғары. Флоренцияда сақталған мәмлүктердің сыртқы саясатына және Флоренциямен байланыстарына қатысты материалдар сауда мәселелері бойынша кең мәліметтер береді (Rizzo, 2021a:7).

Жиырма жылдан кейін, 1444 жылы Флоренция билігі Александрияға тұрақты түрде сауда кемелерін жіберу жайлы арнайы бастама көтерді. Бұл кезде сауда саласында бақталастық жоғары болып, ол үшін басқа еуропалық елдермен, атап айтқанда Венециямен бірдей сауда артықшылықтарын беруді сұрады. Мұндағы басты мәселе Венецияның Александрия портында фондақоға (өкілеттілік сарай) ие болу еді. Флоренция

осы сияқты Мәмлүк мемлекетінде Венециямен бірдей мәртебеге ие болуын қалады. Флоренциялықтардың Осыдан кейін көп ұзамай флоренциялық консул Александрияға қоныстанды, бірақ онда флоренциялық фондақо бар екендігі туралы ешқандай дәлел жоқ.

Алайда, Флоренция осы өзі сұраған барлық артықшылықтарды мәмлүктерден бірден ала алмады. Себебі, бұл кезеңде Мәмлүк сұлтандығы басқа елдермен ауқымды қатынастар жүргізгендіктен, Флоренцияға мойын бұру мүмкін болмады. Бұл кезде мәмлүк сұлтаны әл-Ашраф Каитбей билік құрып, (1468-1496) Мәмлүк мемлекеті Шығыстағы қуатты елдердің біріне айналған еді. Флоренциялықтар мәмлүктерді назардан тыс қалдырмай әрқашан онымен байланысты қайта тіктеуге тырысты. 1470 жылдардың аяғы мен 1480 жылдардың басында Флоренция билеушісі болған Лоренцо де Медичи тұсында флоренциялықтар бұрынғы келісімдерге қосымша баптары бар сауда келісін жасау үшін әл-Ашраф Каитбей сарайына елші жөнелтті. Елшілер қабылданып, тиісті шешімдер қабылданды. Алайда, жауап ретінде жіберілетін елшілік біраз уақытқа кешікті. Сұлтан әл-Ашраф Каитбей Лоренцоға арнайы елші жібергенге дейін айтарлықтай уақыт өтті. Мәмлүктерден 1487 жылы қарашада Флоренцияға сауда артықшылықтарын беру үшін өкілдер келді және ол Лоренцо тарапынан қарсы алынды (Doris Behrens-Abouseif, 2014: 112-113).

Рим жылнамалары материалдары мәмлүк елшісінің дипломатиялық миссиясы туралы қызықты мәліметтер жинауға мүмкіндік берді (Oliva, 2018: 48-50). Соның ішінде кейбір римдік жылнамалар 1487 жылы Флоренцияға, содан кейін Римге жіберілген мәмлүк шешені Мұхаммед ибн Махфуздың дипломатиялық миссиясы, сондай-ақ Рим Папасы Иннокентий VIII елшісі Филиппо Каноничидің елшілігі туралы қызықты мәліметтерді жинауға мүмкіндік берді. Италиян деректерінде Малфот деген атпен белгілі болған Махфузды мәмлүк сұлтанының жоғары сеніміне лайық адам болған деп болжауға болады. Ұлы Лоренцомен талқылауды қажет ететін мәселелердің қатарында сауда келісімдерін ратификациялау болды. Елші 1489 жылы Александрия мен Каирге әл-Ашраф Каитбей сұлтанға жіберілді (Brizzi, 1975:166-167).

Осы тұста мәмлүктер мен флоренциялықтар арасындағы 1487 жылғы байланысқа қайта оралсақ, бұл кезеңде тараптар арасында сый-сияпат көрсету байланыстың ең жоғары символы ретінде белгіленді. Сұлтан әл-Ашраф Каитбей тара-

пынан 1487 жылы Лоренцоға елшілігімен бірге өте көп көлемде сыйлықтар, атап айтқанда жүқа маталар, оның ішінде тақияға арналған муслин, шатыр, бальзам майы құйылған үлкен колба т.б. Сондай-ақ, дәрі-дәрмек пен хош иісті заттар, алоэ, жылқы, ешкілер мен қойлар және ең маңыздысы арыстан мен жирафтың болуы үлкен сенсация тудырды. Қаланың жоғары мәртебелі тұлғаларын жинаған Ұлы Лоренцо салтанатты рәсімге арналған перделер мен кілемдермен безендірілген Синьория Лоджиясында Елші Ибн Махфуз әл-Мағрибиді қабылдады, бұл кезде кездесу рәсімін тамашалау үшін алаңға көп адам жиналды.

Жоғарыда аталғандай, арадан бірер жыл өткен соң 1489 жылы Лоренцо елшілігі Каирге келді. Флоренциялық елшілер зор қошеметпен қарсы алынды. Делегация Мәмлүк еліне келгенде сұлтан әл-Ашраф Каитбей құшақ жая қарсы алды, елшілер әл-Ашраф Қайтбейге алтын жібек пен барқытты сыйға тартып, піл сүйегімен көмкерілген төсек-орын сыйға тартты. Александрия билеушісі мен бас хатшыға маталармен бірге сүйекпен көмкерілген үстел мен сандық ұсынылды.

Бұл кезде екі мемлекеттің халықаралық стратегиясы әр түрлі еді. Бұл кезде Лоренцо әлемдік сауда сахнасындағы рөлін арттыруға ұмтылса, Осман империясының күшейіп келе жатқанына алаңдаған әл-Ашраф Каитбей Еуропамен дипломатияны күшейтуге ұмтылды. 1496 жылы Мәмлүк сұлтандығы мен Флоренция арасында сауда келісіміне қол қойылды, содан кейін үш жылдан кейін тағы бір ауқымды келісім жасалды. (Doris Behrens-Abouseif, 2014: 113-114). Сұлтан әл-Ашраф Каитбей 1496 жылы қайтыс болғаннан кейін ел арасындағы қарым-қатынастар. Мәмлүк сұлтандығы мен Флоренция республикасы арасындағы қатынастар өзінің жалғасын тауып отырды.

Мәмлүктер мен итальяндар арасындағы, оның ішінде флоренциялықтармен, генуялықтармен байланыстар туралы мәліметтер Флоренция мен Пизада сақталған. Бұл туралы XIX ғасырда өмір сүрген тарихшы Амаридің берген мәліметтері дәлел бола алады. Осы және өзге де мәліметтермен шұғылданған тарихшы Джон Уансбро мұндай мәліметтердің бар екенін нақтылай түседі. Сонымен қатар ол мәмлүк сұлтаны Кансух аль-Гаури тарапынан 1507 жылы Флоренцияға жөнелткен грамотасын тапты. Бұдан тыс, Флоренцияның Biblioteca Mediceo-Laurenziana кітапханасынан мәмлүктердің келісімдері туралы құжаттарға қол жеткізді. Табыл-

ған құжаттар 1489-1497 жылдарға сәйкес келеді (Wansbrough, 1965:485-490).

Қарым-қатынастар Сұлтан Кансух аль-Гаури тұсында да жақсы үйлесімділік жағдайында жалғасты. Сұлтан әл-Ашраф Каитбейден соң билікте басқарушылар ұзақ уақыт тұрақтай алмады. Кансух аль-Гаури тұрақты билеуші болып оның кезінде сыртқы байланыстар өз дамуын жалғастырды. Соның бірі флоренциялықтармен жүргізілген байланыстар болды. 1506 жылы Флоренция елшілігі Каирге келіп, өз саудагерлері үшін қосымша кепілдіктер мен жаңа келісімшарттар жасауды сұрады. Сонымен бірге ол дәмдеуіштердің тапшылығы мен нарықтағы қымбатшылығына алаңдаушылық білдірді. Сондықтан, сұлтан Кансух аль-Гаури оларға дәмдеуіштердің өз елдеріне үнемі жеткізілетініне сендірді және сұлтандық аумағында флоренциялықтардың мүдделерін қорғау үшін жаңа жарлық шығарды (Ghassan, 2011:134). сонымен қатар басқа консулдықтарды ашуға рұқсат берді. Сұлтан сонымен қатар алтын флоринді айырбас валютасы ретінде ресми түрде мойындады. 1508 жылы ол флоренциялық көпестерге өз мемлекетінің барлық порттарына кіруге рұқсат беретін жарлық шығарды. Келесі жылы флоренциялықтар олардың өтініші бойынша өздерінің тұрақты консулдығымен Александрияда сауда қызметін жүргізуді қарастыратын тағы бір келісім жасады (Ghassan, 2011:135).

Архив құжаттары мен кітапханалардағы сирек қорларың көрсеткен мәліметтері бойынша Флоренция Республикасы мен Мәмлүк сұлтандығы арасындағы қарым-қатынастың шамамен бір ғасырға созылғанын көрсетеді. Мемлекеттер арасында тұрақты түрде елшілер алмасып, шамамен он жылда бір рет елшілер сауда және саяси байланыстар бойынша қолданыстағы келісімдерді жаңарту немесе өзгерту үшін жіберіліп отырды. Бұл фактілер өз кезегінде елшілік қатынастарды дамытып, ол ортағасырлық дипломатияның бір бөлшегі саналды. Бұл ережелер коммерциялық трафиктің белгілі бір заңдылығына мүмкіндік берді, оның дәлелі Венецияның мемлекеттік мұрағатында сақталған. нотариаттық іс-әрекеттермен сипатталып, онда Александрия мен Дамаск сияқты қалаларда жұмыс істеген флоренциялық азаматтардың аты-жөні көрсетілген. Венециандық нотариалдық тізімдер осы мәселе бойынша талқыланған құжаттардағы ережелерді зерттеу бойынша құнды дерек болып табылады.

Алессандро Риццоның көрсетуі бойынша Флоренцияның мәмлүктік Мысыр және Сирия-

мен саудасының көлемін Венеция Республикасы немесе Арагон тәжі сияқты басқа державалармен ешқашан салыстыруға болмайды (Rizzo, 2021a:10). Дегенмен, мемлекетаралық байланыстар Флоренцияға Мәмлүк державасымен текетірестер мен қақтығыстарды болдырмауға үлкен мүмкіндік берді және керісінше байланысты жақсартты. Бұл итальяндар мен Мәмлүк елінде сұлтандар билігінің соңғы жылдарына дейін бейбіт дипломатиялық және сауда қатынастарын сақтай алды.

Жоғарыда аталғандай, мәмлүктердің Папа аймағымен елшілік байланыстары ерекше саяси мәнге ие болып, ол халықаралық қатынастар аясында да жүзеге асты. Бұл тақырып орта ғасырларда Анадолыда билік құрып, Таяу Шығыста мәмлүктер мен басқа елдерге қарсы қарақшылық жұмыстарды жүзеге асырған Джем сұлтандығының әрекетімен байланысты еді. 1489 жылы венециялықтар мен мәмлүктердің сұранысы бойынша Рим Папасы Джемді қайтарды. Осылайша халықаралық деңгейде өте маңызды нәтижеге қол жеткізді. Бұл оқиға жақсы белгілі, бірақ оның геосаяси салдары аз сипатталған. Дегенмен бізге белгілісі Джем сұлтандығының билеушісі мәмлүктермен нашар қатынаста болып, теңіз және құрлық жолдарында көптеген саудагерлер мен дипломаттардың жолын кесіп отырған. Ал, бұл оқиға шын мәнінде Мысырдың халықаралық қатынастардың кең контекстіне қосылуына ықпал етті және Папа Иннокентий VIII мен Мәмлүк сұлтаны арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастарға оң ықпал етті (Oliva, 2018: 62).

Мәмлүк сұлтандығы және Венеция

Мәмлүк мемлекетінің сыртқы саясатында аса маңызды роль ойнаған келесі бір итальян мемлекеті – Венеция республикасы болды. Венеция теңіз мемлекеті орта ғасырлардағы қуатты мемлекет болып, ол Жерорта теңізі мен Шығыста көптеген аймақтарға үстемдік етті. Өзінің қуаты мен беделіне кәміл сенген венециандықтар теңізде еркін әрекет етті. Теңізде жүзу мен теңіз саудасында Венеция алдыңғы қатарда болды. 1250 жылы Мысырда мәмлүк әскері билікке келгеннен бастап Венеция мен Мәмлүк сұлтандығы арасында сауда-саттық және елшілік-дипломатиялық байланыстар орнатылып, ол 1517 жылы сұлтандық құлағанға дейін жалғасты.

Осы ғасырлар бойына Мысыр ежелгі Византия саудасының мұрагері саналған Венеция үшін маңызды бола бастады, ал мәмлүктер өз тарапынан ақырында венециялықтарды негізгі

сауда серіктестері ретінде қабылдады. Мәмлүк сұлтандығы мен Венеция арасындағы байланыстарды дәлелдейтін ең көне итальяндық құжаттар XIII ғасырға жатады. Бұл ерте мәмлүк сұлтандары мен Венеция арасындағы келісімдердің әртүрлі түрлеріне қатысты итальян тіліндегі және араб тілінде жазылған құжаттардың латын тіліндегі аудармалары. Венеция архивтерінде Венеция мен Мәмлүк мемлекеті арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастарды, сондай-ақ сауда және саяси келісімдерді растайтын құжаттар жеткілікті. Олардың арғыбасы XIII ғасырмен байланысты болса, бергісі XVI ғасырға жатады (Pedani, 1994:50-54).

Мәмлүктер Мысырда билікке келгелі бері өз саудаларын Батысқа қарай бұрған еді. Ал, олардың ішінде жүйелілігі мен байыптылығын жоғары бағалайтын және одан да маңыздысы оларды барлық тауарлармен қамтамасыз ете алатын венециялықтарға назар аударды (Jacoby, 2017:5-10). Мәмлүк мемлекеті алғаш құрылған кезден бастап оның сыртқы саясатында орын алған процестер бойынша мәліметтер аз болып, дегенмен оның Венециямен байланыстары туралы айтылады. Бұл туралы нақты мәліметтер бар. Оның нақты мысалы ретінде Мәмлүк мемлекетінің билеушісі мәлік Айбек аль-Муизз (1250-1257) тұсында жасалған өзара келісімді айтуға болады. 1254 жылы мәмлүктер мен венециялықтар арасында келісім жасалады. Бұл венециялық хроникаларды көрсетіліп, ол Мәмлүк сұлтандығы мен Венеция арасында қабылданған алғашқы құжаттардың бірі болды.

1258 жылы желтоқсан айында Айбек аль-Муизз венециандық елші Габриель Тревизский тарапынан жасалған ұсынысты қабылдады. Венециялықтар Таяу Шығыстағы саяси процестерде маңызды роль атқарды. Олар алғашқыда сауда істерімен айналысып, кейіннен саяси тақырыптарға ауыса бастады. Себебі, аймақтың географиясы мен халқы оларды қатты қызықтырды. Бұл кезде Италияның өзінде саяси бытыраңқылық жағдай орын алып, итальян мемлекеттері арасында қырқыс күшейді. Негізгі күрес гибеллиндер мен гвельфтер арасында жүрді. Бұл кезде Венеция Папа билігінің аймақтағы саясатын мойындап, ол тіпті қолдау білдірді. Венеция Рим папасының тартуымен Крест жорығына қатысып, Веронаның, Падуяның және Винченцаның сеньорларына қарсы шықты. Сондай-ақ Венеция мен Генуя арасында өзара тартыстар орын алды. Тіпті Таяу шығыста 1255-1256 жылдары Таяу Шығыста бұл екі мемлекет арасында соғыс қимылдары орын алды (Филиппов, 2021:299).

Мәмлүк мемлекетінің сыртқы саясат ымен оның тарихы бойынша ең маңызды құжаттар Венеция архиві мен кітапханасында сақталған. Мұндай құжаттар жинағы, сөзсіз, Мысыр мен Сирия тарихы үшін ең құнды материалдар қатарында саналады. Атап айтқанда, оның ішінде 20-ға жуық сауда ісі бойынша жасалған келісімдер құнды саналып, ол осы мемлекеттік архивте сақтаулы. Олардың көпшілігі латын немесе венециан тілдерінде жазылған болып, бұл хаттар Венецияға елшілер арқылы жіберілген кезде түпнұсқа құжаттар сипатында болды (Bauden, 2005:29-30). Бүкіл жинақты XIX ғасырда Тафель мен Томас басып шығарған еді. Бұл мәсле бойынша Джон Уонсбро айналысып, ол өзінің Ph.D диссертациясында бұл мәселені кеңінен көтерген. Мәмлүктер дәуіріндегі Мысыр мемлекетінде итальян мемлекеттері мен мәмлүктер арасындағы сауда қатынастарына арналған диссертацияда автор сауда қатынастарын сол заманның ең белсенді байланыстарының бір бағыты ретінде суреттейді (Wansbrough, 1961: 5-12).

XV ғасырдың екінші жартысынан бастап Венеция мен Мәмлүктер арасындағы сауда қатынастарының ерекшелігінен туған негізгі жағдай өзгеше суреттеліп, ол соңғысының біріншісіне тәуелділігін тудырды. Келесі бір қырынан алғанда, Мәмлүк мемлекетімен Венеция арасында 20-ға жуық коммерциялық келісімдер ғана сақтаулы деп шектеуге де болмайды. Себебі, сауда қатынастарымен қатар елшілік және саяси мәселелердің де қозғалғаны анық, тіпті ол жөнінде мәліметтердің бар екенін айғақтайтын материалдар бар. Бұл туралы Венеция университетінің профессоры Мария Педани мемлекетаралық байланыстарға қатысты 15 шақты араб тіліндегі қабылданған құжаттардың бар екенін жазады. М. Педани Венеция архивінде ұзақ жылдар жұмыс істеп, онда мәмлүктер мен венециялықтардың байланысына қатысты осындай мәліметтер келтіреді. Бұған қарай отырып, мемлекеттер арасындағы сауда және елшілік қарым-қатынастардың белгілі бір деңгейде жүргізілгеніне куә бола аламыз (Pedani, 1996:218-221).

Осылайша, әр жылдарда жүргізілген зерттеулер Венеция архиві мен кітапханалардан жаңа материалдардың куәсі болуда. Солардың келесі бір мысалы ретінде 1490 жылы орын алған елшілік сапардың барысы мен нәтижесі туралы айтуға болады. 1490 жылы Мәмлүк сұлтанына жіберілген елшілікке қатысты Венециялық жаңа құжаттар ашылып, ол мемлекетаралық байланысты дәлелдеуге мүмкіндік берді. Бұл кү-

жат тек мемлекетаралық байланыс үшін ғана маңызды емес, сондай-ақ ол аймақтағы саяси ахуал жайлы мәліметтер береді (Rossi, 1988: 7-15). Сонымен қатар, дәл осы секілді маңызды мәліметтердің бірі – тарихшы Бенджамин Арбель тарапынан Марсиана кітапханасында сақталған қолжазбалар қорынан 1473 жылы Солтүстік Сириядағы экспедициялық жасақты басқарған Давадардың Венеция билігіне жолдаған хатының итальян тіліндегі аудармасының көшірмесін тапты (Arbel, 1992: 93-95). 62 Бұл құжат мемлекеттік шенеуніктер арасында ресми хат алмасудың жүргізілгенін көрсетеді.

Жоғарыда аталғандай мәмлүктер мен венециялықтардың қарым-қатынастарындағы ең басты бағыт ол сауда қатынастары еді. Венециялықтар мәмлүктерге ыдыстар, металл бұйымдар мен қолданысқа қажетті бұйымдардың барлығын дерлік саудалады. Мәмлүктер болса негізінен ауыл шаруашылық заттары мен дәмдеуіштер және жемістерді саудаға салды. Басты тауарлар азық-түлік өнімдері болды. мәмлүктер флоренциялық билеушілерге жөнелткендей, венециялық билеушілерге де әр түрлі бағалы сыйлықтар жөнелтіп отырды. Венециямен мәмлүктердің сыйлық алмасуы олардың еуропалық дипломатиядағы ең маңызды факторларының бірі болды. Мәмлүктердің Венецияға берген сыйлықтары негізінен фарфордан, дәмдеуіштерден, хош иісті заттардан және тоқыма бұйымдарынан тұратын стандартты композицияға ие болды (Diplomatarium, 2010:373-378).

1442 жылы мәмлүк сұлтаны аз-Захир Сайф ад-Дин Жакмак венециялық дож (билеуші) Франческо Фоскариге сыйлығы 30 дана фарфордан, терьяк пен бальзам майы құйылған колбадан тұрды. 1461 жылы Мәмлүк сұлтаны әл-Муайяд Ахмад немесе Хушкадам 20 данадан тұратын осындай сыйлықтардың келесі бір бөлігін жіберді. Қытай фарфоры мен басқа да ыдыстар мен жібек мата жөнелту венециялықтар мен мәмлүктердің арасындағы ең басты факторлардың бірі саналды. Мұндай үрдістер сұлтан әл-Ашраф Қайтбей тұсында да жалғасын тапты. 1473 жылы әл-Ашраф Қайтбей хатқа қоса берілген тізімде көрсетілгендей дож Николоға 20 фарфор ыдыс, 5 дана муслин, 2 ыдыс қант, 15 алоэ жөнелтті. (Doris Behrens-Abouseif, 2014: 107-108).

1499 жылы екі жылдан аз уақыт патшалық құрған Сұлтан әл-Захир Қансух жіберген сыйлыққа күміс алтындатылған ер-тұрман, күмістен жасалған тағы бір қызыл барқыт ер-тұрман, ат жамылғысы (coverta de cuerpo) және жібек алтын берілген. Билеушілерге жеке дайындалған

сыйлықтар мен тарту-таралғылар үлкен құрметтің бірі болды.

Венециялықтардың да бұған деген жауабы өте оңды еді. Мемлекетаралық жасалған ресми келісімдер мен олардың заңды күшіне және екі тараптың билеушілерінің саудагерлер мен елшілерге көрсеткен ерекше ықыласына байланысты тартыстар болған емес. Мәмлүк билігі әрқашан венециялықтарды келісілгеннен артық тауарларды, оның ішінде әсіресе дәмдеушітерді сатуға тырысып отырды. Бұл жағдай біріншіден тауардың көп өтуіне және саудагерлердің ризашылығына ықпал етті. Дегенмен, кереғар немесе қарама-қарсы жағдайлар да орын алып отырды. Басты мысал, тауарлардың бағасының өсуі болды және венециялық көпестерді отандастарының қарыздарын төлеуден босатқан ереже жиі бұзылды.

Осындай мәселелерді реттеп отыру үшін үздіксіз елшілер жіберіліп, олар мәмлүк астанасында ұзақ қалып жұмыс істеді. Бұл үрдіс XV ғасырдың екінші жартысында көптеп орын алды. Мысалы, 1460-1492 жылдар аралығында мұндай елшілердің саны тоғыз болды (Pedani, 1994:56-57). Бұл елшілер Мәмлүк елінде болып екі мемлекеттің сауда баланстарын тиісті заңдар бойынша реттеп отырды. Елшілердің үздіксіз келуі екі мемлекеттің байланыстарының жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Бұл үрдіс XVI ғасырда да жалғасып, ол 1517 жылы Мәмлүкі сұлтандығы құлағанға дейін мемлекетаралық байланыстар жүргізіліп отырды.

XVI ғасырда Мәмлүк еліне тағы төрт рет венециялық елшілік келді. Олар: 1503 жылы Бенедетто Санудо, 1504 жылы Бернардино Джоова, 1511 жылы Доменико Тревизан және 1515-1516 жылдары Томмазо Венье. Алайда, осы соңғы төрт елшілікке қатысты әдеттегі коммерциялық және таза саяси, дәлірек айтқанда геосаяси сипаттағы мәселелерге тағы бір мәселе қосылды, ол Үнді мұхиты суларында португалдардың пайда болуы мен олардың аймақтағы геосаяси жағдайды бұзу болды (Giorgio, 1982:15-19).

Осылайша, мәмлүктердің Венециямен дипломатиялық байланыстары өз кезегінде тек тікелей байланыстарда ғана емес, халықаралық қатынастарда да өзінің септігін тигізіп отырды. XV ғасырдың аяғында Еуропа мемлекеттері мен Мәмлүк сұлтандығы арасындағы саяси және әскери қақтығыстар орын алғанда және қалыптасқан сауда баланстарына өзгеріс болып оған еуропалықтар елеулі қауіп төндіре бастағанда бұл іске Венецияның араласуы мемлекетаралық дипломатияны күшейтті. Атап айтқанда, Васко

да Гаманың 1497 жылы Үндістанға бара жатқанда Үміт мүйісі жағалауын айналып өткені туралы хабар мәмлүктерді ерекше таң қалдырды. Көп ұзамай, 1502 жылы португалдар мәмлүк саудагерлері мен тауарларын тасымалдайтын Үнді мұхитының жеті сауда кемесіне шабуыл жасап, Малабар жағалауында бекіністер құра бастады. Бұл жағдай мәмлүктерді ашуға булықтырды және аталған оқиғалар венециялықтар үшін де жағымсыз жаңалық болды.

Үнді мұхиты мен Қызыл теңізде португалдықтардың пайда болуы және олардың мәмлүктердің кемелеріне шабуылдары мәмлүктерге қауіп төндірді. Дәмдеушітер саудасына Португалияның араласуы Венецияның Еуропаның халықаралық саудасындағы рөлі мен үстемдігінің болашағы туралы алаңдатты. Бұл кезде мәмлүктерді француздар да әбігерге салды. Француздар мәмлүктермен өзара қарым-қатынаста болуға тырысты. Португалдарда өз кезегінде мәмлүктерді бақылауға алғысы келді.

Дегенмен, мәмлүктерді өз уысынан шығармауға тырысқан венециялықтар оларды еуропалықтардан алыс ұстауға тырысты. Мәмлүк жерінде және Мысырда теңіз жағалауында үстемдікті қалпына келтіруге тырысқан венециялықтар француздармен бәсекелесе отырып, мамлюк сарайымен дипломатиялық байланыстарын нығайтуға мәжбүр болды. Венеция елшісі Доменико Тревизан 1512 жылы француз елшілігімен бір уақытта келді (Pedani, 1994:59-60). Бұл кезде венециялық билеушілер өздерінің Жерорта теңізі жағалауы мен ондағы аймақтар үшін қауіп төнеді деген қауіпте болды. Елші Доменико Тревизан мәмлүк билеушілерімен нәтижелі келіссөздер жүргізе алды. Екі апталық келіссөздерден кейін келісімге қол жеткізілді. 64 Венециялықтар сұлтан қоймаларынан сатып алу керек болған кәдімгі 210 қап бұрыштың 1507 жылы келісілген бір қап үшін 80 дукат бағасымен қалуын қамтамасыз етті (Pedani, 1994:62-64).

Венеция мемлекетте сыртқы сауда мен экономиканы басқаратын және бақылайтын жоғары коммерциялық ұйымының арқасында барлық бәсекелестікте жеңіске жетіп, Левантпен сауда жасайтын христиан халықтарының арасында үстемдікке қол жеткізді. Венеция сыртқы сауда мен саяси байланыстарда әрқашан тек дипломатиялық деңгейде әрекет етіп, ортақ мүдделер логикасын ұстанды және өзімен байланысқан елдерге кез келген уақытта оң көзқараспен қарап, әлсіз халықтарға зорлық-зомбылық көрсетуден аулақ болды. Венеция генуялықтарға, прованстарға және ең алдымен басқа да итальян мемле-

кеттеріне қарағанда, аймақтағы экономикалық мүдделері бар елдердің арасында ешқашан мәмлүктермен әскери қақтығыстар көрмеген жалғыз италияндық мемлекет болды. Венецияның Мысырмен сауда байланысын сақтап қалуға деген қамқорлығы мәмлүк экономикасының, ең алдымен сұлтан қаржысының еуропалықтармен саудаға тәуелді екенін көрсетеді.

Венеция республикасы мен Мәмлүк мемлекетінің өзара сауда-саттық және елшілік-дипломатиялық байланыстар тарихындағы ең соңғы келісім 1515 жылы қараша айында Александрияда Венецияның консулы болған Сэр Томмазо Венниер кейбір коммерциялық мәселелерді талқылау мақсатында Каирге барған кезінде орын алды. Келіссөздің барысы сауда істері мен өзара қарым-қатынастардың перспективасын талқылауда венециялық көпестерге бұрын берілген артықшылықтарды, сондай-ақ сұлтанның венециялықтарға жасаған басқа да жеңілдіктерін жарнатумен аяқталды (Gladys, 2019: 765-768).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Мәмлүк сұлтандығы Дамыған орта ғасырларда, яғни өзінің өмір сүрген кезеңінде италиян мемлекеттерінен Флоренция және Венециямен тығыз қарым қатынастар орната білді. Сонымен қатар, мәмлүктер Генуя, Папа аймағы және басқа да италиян мемлекеттерімен аз көлемде болса да байланыстар жүр-

гізген. Мәмлүк мемлекетімен байланыс жасауда әрбір италиян мемлекетінің ұстанымы болды. Атап айтқанда флоренциялық көпестер мәмлүктермен ерекше қарым-қатынаста болды, себебі олар үшін саяси мәселелерден қарағанда сауда қатынастары маңызды болды. Венециялықтар үшін де негізінен сауда-саттық байланыстары маңызды болғанымен, Венеция билігі саяси мүдделерді де алға шығарып отырды.

Зерттеу жұмысының басты қорытындыларының бірі – Мәмлүк мемлекеті мен италиян республикалары арасында орын алған елшілік және саяси байланыстар ортағасырлық еуропалық дипломатияның үлкен бір бөлігі саналды. Италияндық елшілер Мәмлүк сұлтандарының назарын өзіне аудара алды. Ол үшін шығыстық менталитет пен мәдениетті игерген италияндық дипломаттар мен тиісінше еуропалық тілдерді меңгерген мәмлүк елшілері бұл мәселеде қызмет етті. Ең негізгісі, италияндықтар мен мәмлүктер арасындағы байланыстардан бөлек сыртқы қатынастарда Таяу Шығыста белсенділік танытқан мәмлүктер басқа еуропалықтардың да назарын өзіне аударып, ерекше ынтымақтастықтың үлгісін көрсетті.

Ғылыми мақала, ИРН BR24993132 – «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» атты бағдарламаның есебінен жарияланды

Әдебиеттер

- Bauden Frédéric. (2002-2003). The Mamluk Documents of the Venetian State Archives: // Quaderni di Studi Arabi, Vol. 20/21, P. 147-156
- Bauden, Frédéric (2005). Mamluk Era Documentary Studies: The State of the Art. // Mamluk Studies Review, Vol.9, №1, – P. 15-60
- Benjamin Arbel. (1992). “Levantine Power Struggles in an Unpublished Mamluk Letter of 877 AH/1473. CE,” // Mediterranean Historical Review. №7. P. 92-100.
- Brizzi, Gian Paolo (1975) ‘Canonici Filippo’, in Dizionario Biografico degli Italiani. // Enciclopedia Treccani, Roma. P. 166-167.
- Diplomatarium Veneto-Levantinum Sive Acta Et Diplomata Res Venetas, Graecas Atque Levantis Illustrantia, I-II, ed. Georg Martin Thomas. Charleston: BiblioBazaar, 2010 – 406
- Doris Behrens-Abouseif. (2014). Practising Diplomacy in the Mamluk Sultanate: Gifts and Material Culture in the Medieval Islamic World. XXI, – London and New York: IB Tauris, – 242 p.
- Franco Rossi. Ambasciata straordinaria al sultano d’Egitto (1489-1490), ed. Franco Rossi, Fonti per la storia di Venezia. Venezia: Il Comitato editore. 1988. 377 p.
- Giorgio Silvini. (1982). Venezia e Portogallo sulla via delle spezie (1498 -1517), Treviso, Tipografia Editrice Trevigiana, – 268 p.
- Gladys Frantz-Murphy. (2019). Negotiating the Last Mamluk-Venetian Commercial Decree (922-923/1516-1517): Commercial Liability from the Sixth/Twelfth to the Early Tenth/Sixteenth Century. // Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies. P. 741-781
- Jacoby D. (2017). Western Commercial and Colonial Expansion in the Eastern Mediterranean and the Black Sea in the Late Middle Ages, in G. Ortalli-A. Sopracasa (ed.) // Rapporti mediterranei, pratiche documentarie, presenze veneziane: le reti economiche e culturali (XIV-XVI sec.), Venezia. P.3-49.
- John Wansbrough. (1963). “A Mamluk Ambassador to Venice in 913/1507,” // BSOAS №26. P. 503-530

- John Wansbrough, (1965). "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges," // BSOAS №28 P.483-523.
- John Wansbrough, "Documents for the History of Commercial Relations between Egypt and Venice, 1442-1512," // Ph.D. diss., University of London, 1961. – 503 p.
- Malika Dekkiche. (2023). New diplomatic history and Mamluk studies: challenges and possibilities. // *Cesura*. P. 133-166
- Marco Miotto. (2022). Mercanti veneziani in Egitto e in Siria in epoca mamelucca (XIII-XVI secolo). Il quadro storico, giuridico e diplomatico. // *Νομικά Πολύπτυχα* №1. P. 105-132
- Miotto M. (2011). Le navi del Soldano e le speranze di Venezia. Le spedizioni navali dei mamelucchi contro i portoghesi nell'Oceano Indiano (1507-9, 1516) nel Kitāb badā'i' az-zuhūr fī waqā'i' ad-duhūr di Ibn Iyās e nei Diarii di Marin Sanudo. // *History Studies* 3/2, P. 301-320.
- Oliva, Anna Maria. (2018). Il sultanato mamelucco d'Egitto e Siria e la Curia pontificia negli anni di Innocenzo VIII. Prime ricerche. // *RiMe Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea* №3. Vol.18.– P. 45-77
- Patrizia Meli. (2009). Firenze di fronte al mondo islamico. Documenti su due ambasciate (1487-1489) // *Annali di Storia di Firenze*, IV, P. 243-273.
- Pedani Maria Pia Fabris. (2002). The Mamluk documents of the Venetian state archives: historical survey // *Quaderni Di Studi Arabi*. Vol. 20/21. P. 133-146.
- Pedani Maria Pia Fabris, (1996). "The Oath of a Venetian Consul in Egypt (1284)," // *Quaderni di Studi Arabi* №14. P. 215-222.
- Pedani Maria Pia Fabris. (1994). Gli ultimi accordi tra i sultani mamelucchi d'Egitto e la Repubblica di Venezia, // *Quaderni di Studi Arabi*. Vol.12 P. 49-64.
- Peter Malcolm Holt. (1995). *Early Mamluk Diplomacy, 1260-1290: Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*. BRILL, – 161 p.
- Rizzo Alessandro. (2021a). Firenze e il sultanato mamelucco: le fonti diplomatiche, // "Il Monitore della Toscana" №34, P. 5-10.
- Rizzo Alessandro. (2021b). Reassessing the Significance of Archival Material in Mamluk Diplomatic Studies. A Survey of Florentine-Mamluk Relations through the Lens of Chancery Sources (fifteenth-sixteenth centuries), // "Mamluk Studies Review" №24. P. 235-254.
- Rizzo Alessandro. (2021c). Istruire su parole e gesti della diplomazia: le istruzioni agli ambasciatori della Corona d'Aragona, Venezia e Firenze al sultanato mamelucco (1250-1517), // *Anuario de Estudios Medievales*, №51/2, P. 823-850
- Rizzo, Alessandro. (2017). *Le Lys et le Lion, Diplomatie et échanges entre Florence et le sultanat mamelouk (début XVe-début XVIe s.)*, Liège, Université de Liège – Université d'Aix-Marseille (tesi di dottorato). – 560 p.
- Sayaf, Ghassan. (2011). *Politica, economia e società nel periodo di Qānsū al-Gūrī ultimo sultano dei Mamelucchi (1501-1516)*, Tesi dottorale, Scuola di Dottorato di ricerca in Lingue, Culture e Civiltà indirizzo Studi sul Vicino Oriente e sull'Asia meridionale, (2010/2011). – 190 p.
- Близнюк С.В. (2007). Дипломатические отношения Кипра и Генуи 1375-1480 гг. по данным генуэзских юридических документов: *ASG, Diversorum Communis Janue // Византийский временник*. № 66 (91). – С. 208-222.
- Филиппов, А.А. (2021). Становление государства мамлюков в Египте во второй половине XIII века / А. Филиппов. – Минск: ИВЦ Минфина, – 352 с.

References

- Bauden Frédéric. (2002-2003). The Mamluk Documents of the Venetian State Archives: // *Quaderni di Studi Arabi*, Vol. 20/21, P. 147-156
- Bauden, Frédéric (2005). Mamluk Era Documentary Studies: The State of the Art. // *Mamluk Studies Review*, Vol.9, №1, – P. 15-60
- Benjamin Arbel. (1992). "Levantine Power Struggles in an Unpublished Mamluk Letter of 877 AH/1473. CE," // *Mediterranean Historical Review*. №7. P. 92-100.
- Brizzi, Gian Paolo (1975) 'Canonici Filippo', in *Dizionario Biografico degli Italiani*. // *Enciclopedia Treccani*, Roma. P. 166-167.
- Diplomatarium Veneto-Levantinum Sive Acta Et Diplomata Res Venetas, Graecas Atque Levantis Illustrantia*, I-II, 2010. ed. Georg Martin Thomas. Charleston: BiblioBazaar, – 406 p.
- Doris Behrens-Abouseif. (2014). *Practising Diplomacy in the Mamluk Sultanate: Gifts and Material Culture in the Medieval Islamic World*. XXI, – London and New York: IB Tauris, – 242 p.
- Franco Rossi. *Ambasciata straordinaria al sultano d'Egitto (1489-1490)*, ed. Franco Rossi, *Fonti per la storia di Venezia*. Venezia: Il Comitato editore.1988. 377 p.
- Giorgio Silvini. (1982). *Venezia e Portogallo sulla via delle spezie (1498 -1517)*, Treviso, Tipografia Editrice Trevigiana, – 268 p.
- Gladys Frantz-Murphy. (2019). *Negotiating the Last Mamluk-Venetian Commercial Decree (922-923/1516-1517): Commercial Liability from the Sixth/Twelfth to the Early Tenth/Sixteenth Century*. // *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies*. P. 741-781
- Jacoby D. (2017). *Western Commercial and Colonial Expansion in the Eastern Mediterranean and the Black Sea in the Late Middle Ages*, in G. Ortalli-A. Sopracasa (ed.) // *Rapporti mediterranei, pratiche documentarie, presenze veneziane: le reti economiche e culturali (XIV-XVI sec.)*, Venezia. P.3-49.
- John Wansbrough. (1963). "A Mamluk Ambassador to Venice in 913/1507," // BSOAS №26. P. 503-530
- John Wansbrough, (1965). "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges," // BSOAS №28 P.483-523.

- John Wansbrough (1961) "Documents for the History of Commercial Relations between Egypt and Venice, 1442-1512," // Ph.D. diss., 57, University of London. – 503 p
- Malika Dekkiche. (2023). New diplomatic history and Mamluk studies: challenges and possibilities. // *Cesura*. P. 133-166
- Marco Miotto. (2022). Mercanti veneziani in Egitto e in Siria in epoca mamelucca (XIII-XVI secolo). Il quadro storico, giuridico e diplomatico. // *Νομικά Πολύπτυχα* №1. P. 105-132
- Miotto M. (2011). Le navi del Soldano e le speranze di Venezia. Le spedizioni navali dei mamelucchi contro i portoghesi nell'Oceano Indiano (1507-9, 1516) nel Kitāb badā'i' az-zuhūr fī waqā'i' ad-duhūr di Ibn Iyās e nei Diarii di Marin Sanudo. // *History Studies* 3/2, P. 301-320.
- Oliva, Anna Maria. (2018). Il sultanato mamelucco d'Egitto e Siria e la Curia pontificia negli anni di Innocenzo VIII. Prime ricerche. // *RiMe Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea* №3. Vol.18. – P. 45-77
- Patrizia Meli. (2009). Firenze di fronte al mondo islamico. Documenti su due ambasciate (1487-1489) // *Annali di Storia di Firenze*, IV, P. 243-273.
- Pedani Maria Pia Fabris. (2002). The Mamluk documents of the Venetian state archives: historical survey // *Quaderni Di Studi Arabi*. Vol. 20/21. P. 133-146.
- Pedani Maria Pia Fabris, (1996). "The Oath of a Venetian Consul in Egypt (1284)," // *Quaderni di Studi Arabi* №14. P. 215-222.
- Pedani Maria Pia Fabris. (1994). Gli ultimi accordi tra i sultani mamelucchi d'Egitto e la Repubblica di Venezia, // *Quaderni di Studi Arabi*. Vol.12. P. 49-64.
- Peter Malcolm Holt. (1995). *Early Mamluk Diplomacy, 1260-1290: Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*. BRILL, – 161 p.
- Rizzo Alessandro. (2021a). Firenze e il sultanato mamelucco: le fonti diplomatiche, // "Il Monitore della Toscana" №34, P. 5-10.
- Rizzo Alessandro. (2021b). Reassessing the Significance of Archival Material in Mamluk Diplomatic Studies. A Survey of Florentine-Mamluk Relations through the Lens of Chancery Sources (fifteenth-sixteenth centuries), // "Mamluk Studies Review" №24. P. 235-254.
- Rizzo Alessandro. (2021c). Istruire su parole e gesti della diplomazia: le istruzioni agli ambasciatori della Corona d'Aragona, Venezia e Firenze al sultanato mamelucco (1250-1517), // *Anuario de Estudios Medievales*, №51/2, P. 823-850
- Rizzo, Alessandro. (2017). *Le Lys et le Lion, Diplomatie et échanges entre Florence et le sultanat mamelouk (début XVe-début XVIe s.)*, Liegi, Université de Liège – Université d'Aix-Marseille (tesi di dottorato). – 560 p.
- Sayaf, Ghassan. (2011). *Politica, economia e società nel periodo di Qānsū al-Gūrī ultimo sultano dei Mamelucchi (1501-1516)*, Tesi dottorale, Scuola di Dottorato di ricerca in Lingue, Culture e Civiltà indirizzato Studi sul Vicino Oriente e sull'Asia meridionale, (2010/2011). – 190 p.
- Bliznyuk S.V. (2007). *Diplomaticheskie otnosheniya Kipra i Genui 1375-1480 gg. po dannym genuezskikh yuridicheskikh dokumentov: ASG, Diversorum Communis Janue // Vizantijskij vremennik*. № 66 (91). – S. 208-222.
- Filippov, A.A. (2021). *Stanovlenie gosudarstva mamlyukov v Egipte vo vtoroj polovine XIII veka / A. Filippov*. – Minsk: IVC Minfina, – 352 s.

Автор туралы мәлімет:

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы – тарих ғылымының докторы, профессор, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Алматы, Қазақстан.

Абдукадыров Нұржігіт Момынбекұлы – PhD, доцент, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Алматы, Қазақстан. E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

Сведения об авторах:

Жумагулов Калкман Турсынович – доктор исторических наук, профессор, кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Абдукадыров Нуржигит Момынбекович – PhD, доцент, кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

Information about authors:

Zhumagulov Kalkaman – doctor of historical science, professor, department of world history, historiography and source studies, Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan

Abdukadyrov Nurzhigit – PhD, Associate Professor, department of world history, historiography and source studies, Al Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan. E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

Поступила: 20.10.2024

Принята: 30.11.2024

FTAMP 11.25.49

<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v115.i4.a6>**Н.М. Оспанов**

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ постдокторантура стипендиаты
e-mail: osp_nurlan@mail.ru

ОҢТҮСТІК КОРЕЯНЫҢ ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚҚА ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫ: НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕР, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Мақалада Оңтүстік Кореяның Еуропалық Одаққа қатысты саясатының тарихы қарастырылған. Мақаланың мақсаты – 1948 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін Оңтүстік Кореяның Еуропа елдеріне қатысты саясатын зерттеу. Оңтүстік Корея үшін Еуропаның тәуелсіз мемлекеттерін дипломатиялық тұрғыдан тануы маңызды болды. Оңтүстік Корея мен еуропалық материалдарға негізделген мақалада Ли Сын Ман, Пак Чон Хи, Ро Дэ У және т.б. президенттер әкімшілігінің саясаты қарастырылған. Зерттеуде Оңтүстік Корея мен ЕО елдерінің өзара әрекеттесуінің негізгі нүктелерін жазу үшін сипаттамалық әдіс қолданылды. Сеул мен Брюссель арасындағы екіжақты байланыстарды талдау үшін халықаралық қатынастарда реалистік көзқарас қолданылды, оған сәйкес мемлекеттер басқа мемлекеттермен ынтымақтасу кезінде ең алдымен өздерінің ұлттық мүдделерін басшылыққа алады. Зерттеу көрсеткендей, Пак Чон Хи 1962 жылы Оңтүстік Кореяның президенті болған соң, дамыған Батыс Еуропа елдерімен ынтымақтастықта сыртқы саяси қызметін күшейтті. Ол экономикаға инвестиция тартуға, еуропалық нарықты оңтүстік корейлік бизнеске ашуға және Солтүстік Кореяны халықаралық аренада оқшаулауға ұмтылды. 1980 жылдардың аяғында халықаралық аренада қырғи-қабақ соғыстың бәсеңдеуі болды, бұл Оңтүстік Корея президенті Ро Дэ Вуға өзінің «Солтүстік саясатын» жүргізуге және Кеңес Одағымен және Шығыс Еуропа елдерімен байланыс орнатуға мүмкіндік берді.

Автор Оңтүстік Кореядағы авторитарлық кезең аяқталғаннан кейін Сеул мен Брюссель арасындағы саяси, экономикалық және гуманитарлық байланыстар нығайтып, кеңейіп келеді деген қорытындыға келген. Сонымен қатар, мақалада Еуропалық Одақ пен Оңтүстік Корея арасындағы құқықтық келісім, сондай-ақ оңтүстік корейлік және еуропалық бизнес өкілдері арасындағы сауда даулары көрсетілген.

Түйін сөздер: Корея Республикасы, халықаралық ұйымдар, ЕО, Еуропа.

N.M. Ospanov

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: osp_nurlan@mail.ru

South Korea's policy towards the European Union: main stages, features and development trends

The article examines the history of South Korea's policy towards the European Union since its formation. The purpose of the article is to study South Korea's policy towards European countries after gaining independence in 1948. It was important for South Korea to gain diplomatic recognition of independent European states. The article, based on South Korean and European materials, examines the policies of the presidential administrations of Rhee Syngman, Park Chung-hee, Roh Tae-woo, etc. The study used a descriptive method to capture the main points of interaction between South Korea and the EU countries. A realistic approach to international relations was used to analyze bilateral contacts between Seoul and Brussels, according to which states are primarily guided by their national interests when cooperating with other states. The study showed that Park Chung-hee, having become president of South Korea in 1962, intensified his foreign policy activities towards cooperation with developed Western European countries. He sought to attract investment into the economy, open the European market for South Korean business and isolate North Korea in the international arena. In the late 1980s, a thaw in the Cold War occurred on the international stage, which made it possible for South Korean President Roh Tae-woo to pursue his "Northern Policy" and establish contacts with the Soviet Union and Eastern European countries.

The author came to the conclusion that after the end of the authoritarian period in South Korea, political, economic and humanitarian ties between Seoul and Brussels are strengthening and expanding. In

addition, the article reveals the contractual and legal relations between the European Union and South Korea, as well as trade disputes between South Korean and European businesses.

Key words: Republic of Korea, international organizations, EO, Europe.

Н.М. Оспанов

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, г. Алматы, Казахстан

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

e-mail: osp_nurlan@mail.ru

Политика Южной Кореи в отношении Европейского Союза: основные этапы, особенности и тенденции развития

В статье рассматривается история политики Южной Кореи в отношении Европейского Союза с момента его образования. Целью статьи является изучение политики Южной Кореи в отношении европейских стран после обретения независимости в 1948 г. Южной Кореи важно было получить дипломатическое признание независимых европейских государств. В статье, на основе южнокорейских и европейских материалов, изучена политика администрации президентов Ли Сын Мана, Пак Чон Хи, Ро Дэ У и т.д. В ходе исследования был использован дескриптивный метод, фиксирующий основные моменты взаимодействия между Южной Кореей и странами ЕС. Для анализа двухсторонних контактов между Сеулом и Брюсселем был использован реалистический подход в международных отношениях, по которому государства прежде всего руководствуются своими национальными интересами, сотрудничая с другими государствами. Проведенное исследование показало, что Пак Чон Хи, став президентом Южной Кореи в 1962 г., активизирует свою внешнеполитическую деятельность на сотрудничество с развитыми западноевропейскими странами. Он стремился к привлечению инвестиций в экономику, открытия европейского рынка для южнокорейского бизнеса и изоляции Северной Кореи на международной арене. В конце 1980-х годов, на международной арене происходит оттепель в Холодной войне, что делает возможным южнокорейскому президенту Ро Дэ У проводить свою «Северную политику» и установить контакты с Советским Союзом и странами Восточной Европы.

Автор пришел к выводу, что после окончания авторитарного периода в Южной Корее крепнут и расширяются политические, экономические и гуманитарные связи между Сеулом и Брюсселем. Помимо этого, в статье раскрывается договорно-правовая между Европейским союзом и Южной Кореей, а также торговые споры между южнокорейским и европейским бизнесом.

Ключевые слова: Республика Корея, международные организации, ЕО, Европа.

Кіріспе

Еуропалық Одақ саяси және экономикалық ынтымақтастық салалары бойынша Оңтүстік Корея үшін өте маңызды. Қырғи қабақ соғыс кезінде Еуропа Шығыс пен Батыс лагерлері бір-бірімен табан тірескен күрес аймағына айналды, Корей түбегі де сондай өңірлердің бірі болды. Оңтүстік Корея үшін ЕО немесе ЕО елдері Оңтүстік Кореяның саясаты мен халықаралық қоғамдастықтағы орнын қолдайтын дипломатияның нысандары ретінде қарастырылды.

Еуропалық көмір және болат қауымдастығы (ЕССС) 1952 жылы құрылғаннан бері әлемнің басқа елдерімен екіжақты және көпұлтты экономикалық келіссөздердің тәуелсіз қатысушысына айналды. Екінші жағынан, интеграция ілгерілеген сайын мүше елдер өз мүдделерін қоғамдастық арқылы белсендірек жүзеге асыруға ниет білдірді. Осы себепті 1957 жылы жасалған Еуропалық Экономикалық Қоғамдастық туралы шарт (ЕЭК) Қоғамдастыққа құқық субъектілігін берді. 1948 жылы үкімет құрылғаннан кейін Оң-

түстік Корея дипломатиясы либералды лагерьге жататын елдерге назар аударды.

Материалдар мен тәсілдер

Зерттеудің бастапқы базасы Сеулдегі Хангук университетінің кітапханаларында және Корея Республикасының Ұлттық кітапханасында ғылыми-зерттеу жұмыстары кезінде анықталған Корей халықаралық экономикалық саясат институтының есептерінен тұрады. Баяндамаларды зерттеген кезде Оңтүстік Корея президенттері әкімшілігінің Еуропалық Одаққа қатысты саясатына ерекше назар аударылды. Мақаланы жазу кезінде Оңтүстік Корея мен Еуропалық Одақ арасындағы ынтымақтастық туралы Оңтүстік Корея мен Еуропа зерттеушілерінің зерттеулері пайдаланылды.

Зерттеу барысында дескриптивтік және хронологиялық әдістер қолданылды. Дескриптивті әдіс зерттеу оқиғаларды қазіргі немесе өткен уақытта болған қалпында анықтауға, сипаттауға немесе сәйкестендіруге мүмкіндік береді. Деск-

риптивті әдіс материалдарды жинау, каталогтау және қисынды жүйелеу арқылы мәселені ашуға бағытталған. Бұл әдіс зерттелетін мәселенің әртүрлі бөліктерін, олардың арасындағы жалпы байланыстарды және ең маңызды қасиеттерін көруге мүмкіндік береді. Дескриптивті әдіс зерттеудің үш негізгі мақсатына қол жеткізуге мүмкіндік береді: сипаттау, түсіндіру және зерттеу нәтижелерін растау.

Нәтижелері және талқылама

Корея Республикасының Үкіметі 1948 жылы 15 тамызда құрылды. Оңтүстік Корея үкіметін мойындаған алғашқы еуропалық ел Ұлыбритания болды. 1948 жылы қыркүйектің аяғында Корея Республикасын Франция, Нидерланды және Бельгия тәуелсіз мемлекет ретінде мойындады (김창훈, 2013:50). Ли Сын Маннның әкімшілігі үшін дамыған еуропа мемлекеттерінің дипломатиялық мойындауын алу өте маңызды болды, себебі Оңтүстік Кореядан басқа, Оңтүстік Корея үкіметінің заңдылығын мойындамайтын Кеңес Одағының қолдауымен Корея түбегінің аумағында Солтүстік Корея үкіметі құрылды.

1962 жылы президент Пак Чжон Хи билікке келгеннен кейін батыс еуропа мемлекеттеріне қатысты сыртқы саясат күшейе түсті. 1962 жылы Оңтүстік Корея ЕЭҚ-тың алты құрылтайшы мемлекетімен достық қарым-қатынастарды және 1963 жылы ұйыммен ресми дипломатиялық қатынастарды орнатты. Екі жылдан кейін Оңтүстік Корея Еуропалық Қоғамдастықта тұрақты өкілдігін ашты (Pardo, 2018:7). Вашингтонның Сеулге халықаралық қамқорлығы Оңтүстік Кореяның Америка Құрама Штаттарына саяси және экономикалық тәуелді болған ең дамыған Еуропа елдерімен сауда қатынастарын орнатуға және дамытуға жол ашты.

1958 жылдан кейін ЕЭҚ басшылығы тауарларға тарифтерді жою бойынша кезең-кезеңмен саясат жүргізді және 1968 жылдың шілдесіне қарай олардың толық күшін жоюға қол жеткізді (1970 жылғы қаңтарда тарифтер жойылған ауыл шаруашылығы өнімдерін қоспағанда). Оның орнына ЕЭҚ елдері үшінші елдерден келетін импортқа тарифтерді көтерді (국제, 1996: 689). Экономикасы экспортқа бағдарланған Оңтүстік Корея үшін ЕЭҚ-ның кеңейтілген нарығы үлкен қызығушылық тудырды, бірақ ЕЭҚ-ның импорт тарифтері жөніндегі саясаты Оңтүстік Корея бизнесінің Еуропа елдерінің нарықтарына кіруін қиындатты.

1969 жылы Оңтүстік Корея Брюссельде өз өкілдігін ашты. Осылайша, ол ЕЭҚ елдерімен қарым-қатынастарын нығайтуға бет бұрды. Дегенмен, ЕЭҚ тарапынан Оңтүстік Кореяға қызығушылықтың жеткіліксіз болуына байланысты ЕЭҚ-ның Сеулдегі өкілдігі тек 1990 жылы ғана ашылды (국제, 1996: 688). Жаңа өкілдік Оңтүстік Корея үкіметіне оны қызықтыратын мәселелер бойынша, Оңтүстік Корея компаниялары үшін әлеуетті серіктестер туралы ақпарат алуға мүмкіндік берді.

ЕЭҚ мен Оңтүстік Корея арасындағы ынтымақтастықты нығайтуда 1983 жылы министрлік деңгейіндегі отырыстардың ашылуы үлкен маңызға ие болды. Министрлер кездесулері үкіметтер, экономика және сауда саласындағы сарапшылар, бизнесмендер мен ғалымдар арасындағы одан арғы байланыстарды дамытуға оң әсер етті. Бұл отырыстар жыл сайын кезекпен Сеул мен Брюссельде өтеді (한국외교, 2009:92).

1980 жылы Оңтүстік Корея мен ЕЭҚ арасындағы қарым-қатынас Президент Чон Ду Хван режимімен Оңтүстік Кореядағы адам құқықтарының бұзылуына (атап айтқанда, саяси қайраткер Ким Дэ Чжунның түрмеге қамалуы) байланысты шиеленісе түсті. Президент Чон Ду Хван «әлеуметтік тазарту» науқанын жариялады, оған сәйкес саясаткерлер, мемлекеттік қызметкерлер, кәсіпкерлер, журналистер мен зиялы қауым өкілдері түрмеге қамалды. 1981 жылы ақпанда Ким Дэ Чжунға рақымшылық жасалғаннан кейін, Германияның жоғары лауазымды қызметкері Оңтүстік Кореяға барды. 1981 жылы ЕЭҚ мен Оңтүстік Корея арасындағы шетелдік сапарлар қайта басталды. 1981 жылдың қыркүйегінде ЕЭҚ-ға барған премьер-министр Нам Док У ЕЭҚ төрағасы Гастон Торнмен кеңес өткізді. Кездесуде Оңтүстік Кореядағы экономика, демократия және адам құқықтары мәселелері талқыланды. Сол жылы ЕЭҚ төрағасы Оңтүстік Кореяға іс-сапармен барды (국제, 1996:693).

1989 жылы Ро Дэ У Президентінің Еуропаға сапары барысында ЕО мен Оңтүстік Корея арасындағы саясат пен экономика саласындағы ынтымақтастықты нығайту туралы уағдаластықтарға қол жеткізілді. Еуропаға жасаған сапары кезінде Ро Дэ У Социалистік Шығыс Еуропаға барған алғашқы Оңтүстік Корея президенті болды (Choong, 2007:239). Президент Ро Дэ У-дың Солтүстік саясаты Оңтүстік Кореяның ыдырап жатқан социалистік лагерь елдерімен болашақ ынтымақтастығының негізін қалады. Кеңес Одағының халықаралық алаңнан кетуімен Солтүстік Корея мен социалистік лагерь елдері ара-

сындағы байланыстар әлсіреді, ал Шығыс Еуропа мен Сеул елдерінің өзара қызығушылығы бір-біріне арта түсті. Ро Дэ У саясаты Еуропалық Одақтың 1990 жылдардағы Азия нарықтарын қайта қарастыруымен сәйкес келді. 1993 жылы 8 маусымда ЕО Атқарушы Комитеттің «Кореямен қарым-қатынасты жақсарту» және «Кореямен қарым-қатынас саясатын ілгерілету» саясатын жүргізе бастады.

Кейіннен, 1995 жылы Оңтүстік Корея мен ЕО сауда және ынтымақтастық бойынша негіздемелік келісім жасасты. Келісім құқықтық өріс, мәдениет, ғылым және технологиялар саласындағы сауда, инвестициялар және кеңейтілген бастамаларды қолдау саласындағы жан-жақты ынтымақтастық жөніндегі бірлескен күш-жігерді нақты айқындады (김홍중, 1996:5). Осы уақыттан бастап 1997 жылға дейін Оңтүстік Корея мен Еуропалық Одақ арасындағы қатынастарды кеңейту және тереңдету үрдісі байқалады.

Алайда, 1997 жылы Оңтүстік-Шығыс Азия мен Оңтүстік Корея елдерінде ауыр экономикалық дағдарыс басталды. 1997 жылдың аяғында Сеул үлкен экономикалық құлдырауды бастан өткерді. Елде шетел валютасының тапшылығы сезілді. Доллардың айырбас бағамы 900-ден 1500 вонға дейін көтерілді. Шетел валютасының резервтері өте төмен болды және бұл нарықта дүрбелең тудырды (신동화, 1998: 8). Оңтүстік Корея ұзақ уақыт ішінде алғаш рет өз экономикасы үшін қаржы дағдарысының ауыр зардаптарына тап болды. Оңтүстік Корея үкіметі қандай да бір жолмен өз шығындарын барынша азайту және серіктестердің қаржысын елден шығаруды болдырмау үшін төтенше шараларға баруға мәжбүр болды.

Сонымен қатар, сарапшылардың Оңтүстік Корея мен ЕО арасындағы сауда қатынастарының болашақта нашарлауы туралы теріс болжамдары пайда болды. Дағдарыс кезінде ЕО-ның Оңтүстік Кореяға экспорты күрт төмендеді. 1997 жылы құнсызданған оңтүстік корей воны оңтүстік корей экспорттаушыларына көмектесті. Оңтүстік Корея мен ЕО арасындағы сауда қатынастары тек 1999 жылы орнықты дамуға оралды. Сол жылы ЕО ұзақ мерзімді перспективада ЕО мен Оңтүстік Корея арасындағы қарым-қатынасқа оң әсер еткен тікелей шетелдік инвестициялар бойынша көшбасшы болды (Huun, 2001:305). Азиялық қаржы дағдарысы Оңтүстік Кореяның өзіне де және шет елдерге де оңтүстік корейлік компаниялардың ұстанымдарына қатты әсер етті. Сондықтан, тікелей шетелдік, соның ішінде еуропалық инвестицияларды алу үшін оңтүстік

корейлік компаниялар 1998 жылдан бастап экономиканы ырықтандырудың қолайсыз шарттарымен келісуге мәжбүр болды. Азиялық қаржы дағдарысы кезінде қолайлы жағдайларға қол жеткізген еуропалық компаниялар Оңтүстік Кореяға инвестиция салуға шешім қабылдады.

Президент Ким Дэ Чжунның әкімшілігі Оңтүстік Корея нарығын күрт ашып, шетелдік инвестицияларды тартуға тырысты. ШИТ капиталды инвестициялауды ғана емес, сонымен қатар тең басқаруды және технологиялық мүмкіндіктерді де білдіреді. Ким Дэ Чжун валюта-қаржы дағдарысынан шығуды және корпоративтік қаржы секторын қайта құрылымдауды мақсат етті. Оңтүстік Корея компанияларына еуропалық инвестиция салу тек бастамасы ғана болды. Ең үлкен мәселелер бизнес мәдениеті саласында пайда болды, оның ішінде басқару мәдениеті, бизнес пен үкімет арасындағы қатынастар және менеджмент пен жұмысшылар арасындағы қатынастар (Huun, 2001:305). Оңтүстік Кореяның корпоративті этикасында жасы мен лауазымындағы иерархия және корей халқының басқа да мәдени ерекшеліктері үлкен рөл атқарады. Кәрістердің бір-бірімен қарым-қатынасына конфуцийшілдік үлкен әсер етті, оның негізі жасы үлкенге құрмет және өз кезегінде үлкеннің кішіге деген қамқорлығы болды. Сонымен қатар, оңтүстік корейліктер жасы бойынша аға басшы лауазымға ие екенін табиғи түрде қабылдайды. Оңтүстік корейліктерден айырмашылығы, еуропалықтар қызметкерлер мен серіктестер арасындағы қарым-қатынаста жас маңызды рөл атқармайтын либералды дәстүрде тәрбиеленеді.

1998 жылы қарашада ЕО Атқарушы комитет деңгейінде «ЕО-ның Корея Республикасына қатысты саясатын» қабылдады. Бағдарламада ЕО-ның Оңтүстік Кореяның қауіпсіздігі, саяси тұрақтылығы және өркендеуі саласындағы стратегиялық рөлінің ұзақ мерзімді әсері туралы айтылады. Сондай-ақ, құжатта экономиканы қалпына келтіруге жәрдемдесу, корей нарығына қолжетімділікті жақсарту бойынша ынтымақтастық қажеттілігі атап өтілген (박채복, 2006:148). 1997 жылғы азиялық қаржы дағдарысы кезінде Оңтүстік Кореяның қаржылық қиындықтарын қолдана отырып, Еуропа елдері Оңтүстік Кореядағы бизнестерін нығайтты.

Экономикалық мүдделерден басқа, Сеул мен Брюссель Солтүстік Кореяның ядролық мәселесі мен Солтүстік Кореяның босқындарымен байланысты мәселелерге қарсы тұру саясатын белсенді жүргізуде. Осыған байланысты Оңтүстік Корея мен ЕО адам құқықтарын сақтау мә-

селесіне қатысты КХДР-ға айтарлықтай қысым көрсетуде. 2001 жылғы маусымда адам құқықтары жөніндегі алғашқы диалогтан кейін ЕО диалог жемісті нәтиже бермеді деген қорытындыға келді. Сондықтан ЕО БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комитетін КХДР-дағы гуманитарлық мәселелерді жақсарту мақсатында белсенді қолданады. 2003 жылы ЕО БҰҰ-да адам құқықтарының бұзылуына алаңдаушылық білдіретін қарар жобасын жасады. Қарар қабылданғаннан кейін Пхеньян өз кезегінде 2005 жылғы 17 қарашада ЕО-мен саяси келіссөздерді тоқтатты (*박채복*, 2006:154). Еуропалық Одақ ЕО мен Солтүстік Корея арасындағы қатынастарды қалыпқа келтірудің алғышарттары адам құқықтары жағдайын жақсарту, ядролық қаруды жоюды талқылау, Солтүстік Корея халқына гуманитарлық көмектің еркін қол жетімділігі, түрлі ҰЕҰ-ның кедергісіз қызметі, сондай-ақ нарықтың ашылуы болады деп санайды (Еuroean, 2003:149). Егер Солтүстік Корея ядролық қарудан бас тартса, онда Солтүстік және Оңтүстік Корея мен батыс елдері арасындағы қарым-қатынасты дамытудың бірнеше сценарийі бар. Реалистер ядролық бағдарламадан бас тарту ішкі саяси жағдайдың тұрақсыздануына және билеуші режимді әскери жолмен құлатуға әкеледі деп санайды. Мысал ретінде Ирак пен Ливиядағы Саддам Хусейн мен Муаммар Каддафи соғыс қимылдары кезінде биліктен шеттетілген жағдайды келтіруге болады. ҰЕҰ қызметіне келетін болсақ, олар сыбайлас жемқорлық пен кемшіліктерді ашу арқылы Солтүстік Корея режимінің беделін түсіруге бағытталған. Сондықтан Солтүстік Корея басшылығы бұл шарттармен келісе алмайды.

Тағы бір сценарий ядролық қарудан бас тартқаннан кейін АҚШ бастаған Батыс елдері санкцияларды алып тастап, Солтүстік Кореямен қарым-қатынастарын қалыпқа келтіреді деп болжайды. Осыдан кейін Солтүстік Кореяның Батыс елдерімен сауда жасауға мүмкіндігі болады.

Осылайша, Оңтүстік Корея дипломатиялық қарым-қатынас орнатудан бастап, ЕО-мен экономика және саясат саласындағы бірлескен қызметті үйлестіру туралы келісімдер жасасуға дейінгі ұзақ ынтымақтастық жолынан өтті. Ынтымақтастықты кеңейту мен тереңдетуге өзара қызығушылық Оңтүстік Корея мен ЕО елдерінде сауда және бизнес жүргізу саласындағы халықаралық байланыстар мен алмасулардың ұлғаюына байланысты.

Оңтүстік Корея мен ЕО арасындағы сауда қатынастары. Еуропалық Одақ пен Корея ма-

ңызды сауда серіктестер. 2011 жылы Оңтүстік Корея Еуропадан тыс алтыншы сауда серіктесі болды (АҚШ, Қытай, Жапония, Үндістан және Бразилиядан кейін) және барлығы арасында оныншы болды. ЕО-Оңтүстік Корея үшін Қытайдан, Жапониядан және АҚШ-тан кейінгі бесінші ірі экспорт нарығы болып табылды. 2017 жылы ЕО тауарларының Оңтүстік Кореяға экспорты 57,3 миллиардқа, ал Оңтүстік Кореяның ЕО-ға экспорты 54 миллиард еуроға жетті. 2017 жылы ЕО-дағы оңтүстік корейлік инвестициялар 64,5 миллиард еуроны құрайды, ал Оңтүстік Кореяға елдердің инвестициялары оңтүстік корей инвестициясынан 23,4 миллиард еуроға асып түседі, жалпы 87,9 миллиард еуроны құрайды. ЕО-ға Оңтүстік Корея экспортының негізгі баптары-машина жасау және көлік жабдықтары, материалдар ретінде жіктелген өндіріс өнімдері және әр түрлі өндіріс мақалалары, ал ЕО-ның Оңтүстік Кореяға негізгі экспорты машина жасау және көлік жабдықтары, химиялық заттар және тиісті өнімдер, негізінен материалдар ретінде жіктелген өндіріс тауарлары болды (Seliger, 2000:1).

1970-ші жылдары ЕЭЖ өз елдерінің өнеркәсібін қорғау үшін оның ішінде Оңтүстік Корея да бар үшінші елдерге қатысты тарифтік емес кедергілерді көтерді. ЕЭЖ мен Оңтүстік Корея арасында 1971 жылы тоқыма туралы алғашқы келісім жасалды. Келісімге сәйкес, Оңтүстік Кореяға тоқыма өнімдерінің шектеулі көлемін жеткізуге рұқсат етілді, бірақ сонымен бірге ЕЭЖ тауарлар санын дербес басқара алатын болды. Екі тарап арасындағы келісімнің мерзімі аяқталғаннан кейін тоқыма және киім-кешек бойынша күрделі келіссөздер процесі басталды, ол тек 1975 жылы аяқталды (Нун, 2001:305).

1980 жылдардың аяғында Кеңес Одағының Шығыс Еуропадағы ықпалының әлсіреуіне байланысты Орталық және Шығыс Еуропаның бұрынғы социалистік елдері (ОШЕ) болашақта ЕЭЖ-ға қосылуды жоспарлап, нарықтық экономикаға көшуді бастады. Сондықтан президент Ро Дэ У әкімшілігі нарыққа қол жеткізу үшін күш сала бастады. ОШЕ елдерінің нарықтарына ену үшін оңтүстік корейлік компаниялар солардың экономикасына инвестиция сала бастады (*이철원*, 2003:1). 1990 жылы Оңтүстік Корея Венгрияға екі рет инвестиция салды. Самсунг Электроникс және Орион жалпы құны 1,5 миллиард доллар құрайтын түрлі-түсті теледидарлар шығаратын бірлескен кәсіпорын құрды. Салынған инвестициялар өзін ақтады, сондықтан басқа оңтүстік корейлік кәсіпорындар да осы үлгіні ұстанды. Сонымен бірге Дэу Венгрияда

жалпы құны 4,5 миллион доллар тұратын қонақүй салу туралы келісім-шартқа қол қойды (Hong, 1991:23).

Оңтүстік Кореяның тоқыма, электр және электрондық жабдықтарда ОШЕ елдеріне қарағанда салыстырмалы артықшылықтары болды, ал ОШЕ елдерінің ауыл шаруашылығы тауарларында Оңтүстік Кореяға қарағанда салыстырмалы артықшылықтары болды. Сонымен қатар, ОШЕ елдерінің көпшілігі Оңтүстік Кореядан химиялық өнімдерде, болат және металл бұйымдарда, сондай-ақ машина жабдықтарында артықшылыққа ие болды. 1990 жылы Корея тауарлар мен қызметтерді ОШЕ елдеріне 541 миллион долларға экспорттады, бұл 99,6% – ға жоғары болды, ал импорт өз кезегінде 213 миллионды құрады, бұл 83,6% – ға жоғары болды (Hong, 1991:24).

ОШЕ елдеріндегі Оңтүстік Кореяның экономикалық белсенділігі осы елдердің ЕО-ға кіргеннен кейін оңтүстік корейлік компаниялар осындай үлкен нарықта өздерінің бәсекелестік артықшылығын жақсарту алатындығымен түсіндіріледі (Нуун, 2001:305).

Оңтүстік Корея өнімдері ЕО нарығында 1988 жылға дейін сәтті болды, содан кейін автомобильдер, жартылай өткізгіштер және жалпы техника сияқты кейбір тауарларды қоспағанда, Оңтүстік Кореяның бәсекеге қабілеттілігі күрт төмендеді. Оңтүстік корейлік тауарлар қатысуының қысқа мерзімді құлдырауының себебі экспортты ауыр және химия өнеркәсібі өнімдерінің пайдасына қайта құрылымдау болды (이상균, 1998:195).

2000 жылы Оңтүстік Корея Еуропалық Одақ елдерімен тығыз қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік алды, себебі Сеул АЗЕК үшінші саммитінің ұйымдастырушысы болды. Кездесу барысында Оңтүстік Корея Оңтүстік Корея мен ЕО елдері арасындағы қатынастарды жақсартуға ықпал ететін АЗЕК стратегиялық жүргізу тобын (топ) құру туралы бастама көтерді (이상균, 1998:195). Оңтүстік Корея Топты үкіметтер мен мүдделі Оңтүстік Корея және Еуропалық ұйымдардың бірлескен жұмысын жақсарту мақсатында құрды. Сонымен қатар, Топ көптеген мәселелер бойынша ұжымдық әрекеттерді үйлестіруді кеңейтеді. Бірлескен алаң үкіметтік делегацияларға өздерінің күш-жігерін қарым-қатынас орнатуға және бір-бірімен жұмыс істеу дағдыларын игеруге бағыттауға мүмкіндік береді.

Осылайша, Еуропа елдерімен сауда жасау Оңтүстік Корея компанияларына қытай және жапон компанияларымен бәсекеге қабілетті болуға

мүмкіндік береді. Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі сауданың арқасында Оңтүстік Корея әскери күшпен қамтамасыз ете алмайтын байлыққа, күшке және ықпалға ие болуда.

Зерттеу нәтижелері

Әлемдегі әртүрлі елдердің Еркін сауда туралы келісімді (ЕСК) жүзеге асыруға қол жеткізуінің себептері экономикалық блоктың кеңеюіне, шетелдік инвестицияларды тартуға және сауда жанжалдарын азайтуға уақтылы ден қою болып табылады. Бастапқыда ЕСК біртекті мәдени дәстүрлерге негізделген аймақтық қоғамдастық негізінде жасалды. Бірақ уақыт өте келе, мәдени біртектілік пен географиялық жақындықтан басқа, ЕСК жасасу кезінде экономикалық толықтырылу факторы ескеріле бастады. Сонымен бірге, тағы біраз уақыт өте келе, ЕСК дәстүрлі түрде сауда келісіміне кіретін санаттардан асып түсе бастады және қызметтер мен инвестициялар саласын қамтыды. ЕСК бәсекелестерден бұрын екінші тараптың нарықтарын сіңіру құралы ретінде қолданылады (장기영, 2012:853). Еуропа нарығы үшін Жапония және Қытаймен бәсекеге түсіп, инвестиция тартатын Оңтүстік Корея ЕО мен ЕСК жасау саясатын жүргізе бастады.

Оңтүстік Корея мен ЕО арасында ЕСК құруға Азия мен Еуропа елдері арасындағы сауда байланыстары мен алмасулар ұлғайып келе жатқан әлемдегі геэкономикалық жағдайдың өзгеруі ықпал етеді. Сеул мен Брюссель ынтымақтастық тетіктерін кеңейту қажеттілігін мойындағандықтан, экономикалық ынтымақтастық үшін қолайлы жағдай қалыптасты. Экономикалық ынтымақтастыққа саммиті алғаш рет 1996 жылғы наурызда Бангкокта өткен Азия мен Еуропа арасындағы әріптестік ықпал етеді. Азия-Еуропа Кеңесі (АЗЕК) екі аймақ арасындағы өзара түсіністікті жақсарту және екі континенттің кеңейіп келе жатқан экономикалық және саяси ынтымақтастығын жеделдету мақсатында құрылды (이상균, 1998:196).

ЕО мен Оңтүстік Корея арасындағы ынтымақтастықты ілгерілету жолындағы келесі кезең 2006 жылғы қазандағы «Жаһандық Еуропа» саясаты болды. Еуропалық комиссия ЕСК бойынша жаңа серіктестер үшін негізгі экономикалық критерийлер ретінде нарықтық әлеуетті (экономика мөлшері және оның өсуі), тарифтер мен тарифтік емес кедергілерді қоса алғанда, ЕО экспортынан қорғау деңгейін айқындады. Сондай-ақ, ЕО бәсекелестерімен жүргізілген келіссөздер (мысалы, Оңтүстік Корея жағдайында

АҚШ-Оңтүстік Корея келіссөздері), ЕО нарықтары мен экономикаларына ықтимал әсер ету сияқты факторлар ескерілді (EU-Korea, 2013:1).

Неміс экономистері Бернард Селигер мен Ханс Сейделаның пікірінше, Оңтүстік Корея АСЕАН және МЕРКОСУР елдерімен бірге жоғары қорғаныс деңгейі мен үлкен нарықтық әлеуетінің арқасында ЕО үшін басым мемлекеттердің қатарына кірді (Seliger, 2003:63). Алайда, француз экономисті Франсуа Николастың Оңтүстік Кореяны ЕСК бойынша серіктесі ретінде таңдау туралы пікірі басқаша болды. Оның пайымдауынша, Оңтүстік Корея келесі себептер бойынша «мінсіз» ЕСК анықтамасына сәйкес келеді:

Біріншіден, Оңтүстік Корея Шығыс Азиядағы динамикалық және үшінші ірі экономика ретінде аймаққа тиісті кіруді қамтамасыз ете алады.

Екіншіден, Кореяның экономикалық өсу динамикасы оның нарығының мөлшері қарапайым болса да, актив ретінде қабылданады. Оның үстіне, және, мүмкін, одан да маңыздысы, Корея ЭЫДҰ-дағы екінші азиялық ел (Жапониямен бірге), бұл оны ЕО үшін ерекше тартымды етті. Оңтүстік Кореяның пайдасына таңдау жасау, Қытай немесе АСЕАН сияқты ЕСК-нің басқа әлеуетті серіктестерімен салыстырғанда, Оңтүстік Корея, сөзсіз, экономиканың кішірек өлшемімен ерекшеленеді (Françoise, 2007:13).

ЕСК бойынша серіктес ретінде Оңтүстік Кореяны қарастыру кезінде онымен екі маңызды келісім жасалды, атап айтқанда: Сауда және ынтымақтастық туралы негіздемілік шарт (2001 жылғы 1 сәуірден бастап), яғни 1997 жылдан бастап кеден мәселелері бойынша ынтымақтастық және өзара әкімшілік көмек жөніндегі келісім.

2006 жылғы желтоқсанда ЕО Оңтүстік Кореямен Еркін Сауда туралы Келісім мен келіссөздер жүргізді және 2007 жылғы 23 сәуірде Кеңес комиссияға ЕСК бойынша келіссөздерді бастауға рұқсат берді. Кореяға ертерек көзқарас 2004 жылы ЕО тарапынан қабылданбады. 2007 жылғы 6 мамырда ЕСК бойынша келіссөздер Сеулде басталды, себебі екі тарап Доханың даму күн тәртібін көпжақты сауда либерализациялауға өз шешімін атап өтті (Seliger, 2003:64).

2009 жылы ЕО мен Корея арасында ЕСК жасалды. Корея мен Еуропаның ЕСК-і жаһандық стратегия ретінде ЕСК-нің жаңа буынының алғашқысы болып табылады. ЕО-Корея ЕСК бұл ЕО-да бұрын-соңды талқыланған еркін сауда туралы ең жан-жақты келісім. Импорт бойын-

ша міндеттемелердің барлығы дерлік алынып тасталды және қызмет көрсету секторындағы сауданы көбірек либерализациялауға қол жеткізілді. ЕСК сервис пен өнеркәсіптік сектордағы инвестициялар жөніндегі ережелерді және зияткерлік меншікті қорғау (шығу тегін көрсетуді қоса алғанда), мемлекеттік сатып алуды өткізу, бәсекелестік қағидалары, ашық реттеу және тұрақты даму сияқты маңызды салалардағы қатаң ережелерді қамтиды. Автомобиль жасау, фармацевтика және электроника сияқты секторлар бойынша саудадағы тарифтік емес кедергілерді жоюға және болдырмауға ерекше шешім қабылданды. Сондай-ақ, екі тарап мәдени ынтымақтастық хаттамасы бойынша ЮНЕСКО-ға сәйкес мәдени әртүрлілікті ілгерілету міндеттемелері бойынша келісімге келді (강유덕, 2011:123).

Осылайша, Оңтүстік Корея өз экономикасы үшін сауда серіктестерімен немесе блоктарымен ЕСК жасамас бұрын ұзақ мерзімді перспективада ықтимал пайдалар мен шығындарды мұқият зерттеп жатқанын көруге болады. ЕСК бойынша ЕО-мен келіссөздерде Оңтүстік Кореяның ірі компанияларының мүдделері үлкен рөл атқарады.

Оңтүстік Корея мен ЕО арасындағы сауда даулары. Оңтүстік Корея мен Еуропалық Одақ ДСҰ дауларды шешу жөніндегі органның қарауына бағытталған жеті сауда дауларына қарсы тұрды. Оңтүстік Корея төрт жағдайда, ал ЕО қалған үш жағдайда жауапкер болды.

Алкоголь және жартылай өткізгіштер. Оңтүстік Корея ДСҰ-ның дауларды шешу процедурасында тәжірибе алған алғашқы жағдайы, ЕО-ның 100 пайыз виски мен 35 пайыз сұйылтылған сожуға Корея салықтарына қарсы шыққан кезі еді, бұл мемлекеттік режимнің міндеттемелерін бұзушылық болды. Панельдік және апелляциялық орган оңтүстік корейлік салықтар шынымен кемсітушілік сипатта болды деп шешті, бұл кейіннен Оңтүстік Корея заңнамасын түзетуге әкелді. ЕО Оңтүстік Кореяның телекоммуникация секторында әділетсіз сатып алу тәжірибесін қолдануға қарсы шыққан кезде шетелдік жеткізушілерге қатысты кемсітушілік мәселесі де болды. Тараптарға міндетті түрде бүкіл процедурадан өтудің қажеті жоқ болатын, сондықтан олар өзара қанағаттандыратын шешімге алдын-ала келісті. Болашақта Оңтүстік Корея кейбір сүт өнімдерін импорттау үшін қорғаныс шараларын арттыруға келісті. 2003 жылы ЕО мен АҚШ Нуніх жартылай өткізгіштеріне, сондай-ақ DRAM жадының үшінші ірі жартылай өткізгіштеріне Оңтүстік Корея үкіметінен субсидия ал-

ған деп айыпталған өтемақы баждарын енгізді. Оңтүстік Корея ДСҰ-дағы қаулыларға қарсы шықты, олар ақырында күшінде қалды (Seliger, 2003:13).

Автомобиль жасау. Позитивті бағаға қарамастан, Оңтүстік Корея мен ЕО-ға мүше елдер арасындағы қатынастарда бірқатар сауда мәселелері бар. Екі жақты қатынастардағы проблемалық мәселелердің бірі-автомобиль өнімдерін Оңтүстік Кореяға сату. Автокөліктер Оңтүстік Кореяның ЕО-ға ең ірі экспортының бірі болып табылды. Оңтүстік Корея нарығы ұзақ уақыт бойы шетелдік көліктерге жабық болды. 1988 жылы өз нарығын ашқан кезде машиналардың импорты тек бір пайызды құрады. Кейіннен бұл көрсеткіш 1999 жылы 0,25 пайызға дейін төмендеді. Сондықтан Еуропалық автомобиль жеткізушілері бюрократияға (мысалы, тексерулер) және шетелдік автомобильдердің иелеріне қатысты салықтық тергеулердің барлық түрлеріне, ең бастысы, шетелдік машиналар нарығының теріс климатына шағымданды. Экономикалық тұрғыдан алғанда, ішкі нарықтың жақындығы бәсекелестік жағдайындағы шығындарды, соның ішінде инновацияның мүмкін болмауы мен басқарудың тиімсіздігін білдіреді. Алайда, тұтынушыларды таңдау еркіндігі жағдайында нарық құрылымын оңтайлы емес деп санауға болмайды. Оңтүстік Кореяның автомобиль нарығында еуропалықтар тап болған мәселелер, шамасы, ішінара іскерлік мәдениет пен тұтынушылық көңіл-күйдегі айырмашылыққа байланысты болды (Françoise, 2007:312)

Соған қарамастан, Оңтүстік Кореямен ЕСК бойынша келіссөздер барысында ЕО өкілдері автомобиль бөлшектерін сату бойынша тарифтерді 100% алып тастауға және жоюға қол жеткізді. Бұл Дегу қаласының автомобиль өндірушілері үшін көптеген мүмкіндіктер мен проблемалар тудырды. Кейіннен оңтүстік корейлік автоөндірушілер еуропалық әріптестерінің бәсекелестігін күшейту есебінен жергілікті нарықтан ығыстырыла бастағанына наразы болды (변재웅, 2011:350).

Өз кезегінде, ЕО Оңтүстік Кореяның автомобиль өнімдерін сатуды бәсеңдету үшін Оңтүстік Корея мен ЕО арасындағы екі жақты еркін сауда туралы келісімнің 3-бабын қолданады. Еуропалық реттеуге сәйкес, алдын-ала бақылау жүйесі енгізіле бастайды, онда ЕО деректерді жинау шараларына жататын оңтүстік корейлік компаниялардың тізімін жариялай отырып, ашық түрде деректерді жинау бойынша алдын-ала қызмет жүргізеді. Еуропалық әкімшілік ресурстарды

пайдалану Оңтүстік Корея экспорттаушыларын қорғаныс шаралары бойынша тергеудің ресми басталуына жол бермеу үшін экспортты өз еркімен қысқартуға немесе экспортты басқа нарыққа көшіруге мәжбүр етеді. Оңтүстік Корея тарапы бұл шара 3-бапта көзделген іс жүргізу және материалдық талаптарға сәйкес келмеді, өйткені алдын ала бақылау схемасы Корея мен ЕО-ның ЕСК-нің әртүрлі ережелерін бұзу болды деп санады (이재민, 2013:56). Басқаша айтқанда, еуропалықтармен келіспеушіліктер туындаған кезде оңтүстік корейліктер өздерінің үйреншікті құқықтық алаңын тастап, өздеріне беймәлім және өздері үшін тиімсіз заңды аумаққа кетуге мәжбүр болды.

Зияткерлік меншік құқығы. Зияткерлік меншік құқықтарын сақтау (ЗМҚ) – Оңтүстік Корея мен ЕО арасындағы екі жақты сауда қатынастарындағы маңызды және проблемалық тармақ. Патенттер мен авторлық құқықты бұзу әрқашан таза импорттаушы елдер мен зияткерлік меншік құқығын экспорттаушы елдер арасындағы қарым-қатынаста проблема болған. Қалған жағдайлардың бәрі тең болған жағдайда, бұл елдер (мысалы, Оңтүстік Корея жаңа индустриялық мемлекет ретінде) ЗМҚ-ны қамтамасыз етуге мүдделі бола алмады. Әдетте ЗМҚ өндірістің өсуін арттыратын еркін фактор ретінде қолданылады. Алайда, қазіргі әлемде ЗМҚ-ны жалпы сауда саясаты мен екіжақты қатынастардан бөлуге болмайды, яғни Оңтүстік Корея оларды құрметтеп, олардың сақталуын қамтамасыз етуі керек. Ұзақ уақыт бойы Оңтүстік Корея ЕО және АҚШ компанияларының авторлық құқықтарын, әсіресе бағдарламалық қамтамасыз ету секторында бұзды (이종화, 1997:5). Шамасы, Америка Құрама Штаттары Оңтүстік Корея компанияларының күшеюіне уақыт пен мүмкіндік беріп, авторлық құқықтың бұзылуына байланысты оларға қарсы елеулі шара қолданбаған көрінеді. Оңтүстік Кореяның Кеңес Одағы мен Қытайға географиялық жақындығы оны Вашингтон үшін коммунистік идеологияның таралуына тосқауыл ретінде маңызды етті. Еуропалық одақтастарына қатты әсер ете отырып, АҚШ оларды Оңтүстік Кореяға қатысты маңызды шаралар қабылдауға көндіруі мүмкін еді. Қырғи қабақ соғыс кезіндегі оңтүстік корейліктердің экономикасы мен әл-ауқатының өсуі АҚШ-тың сыртқы саяси мүдделеріне сәйкес келді.

Негізінен, Оңтүстік Корея мен ЕО еркін сауда келісімі бойынша даулы мәселелердің көпшілігі заңға қайшы келетін тауар белгісі мен дизайнды қорғау саласында болды. Мысалы, а)

жеке сипаттағы дизайнды қорғауға қойылатын талаптар; б) дизайнды әзірлейтін тіркелмеген қауымдастықтан қорғау; в) сақтау туралы тармақ қосылғанына немесе енгізілмегеніне қарамастан, г) алдыңғы авторлық құқыққа қайшы келетін мәлімдемені қалай қабылдамауға немесе жоюға болады; д) дизайн мен авторлық құқықты жиынтық қорғау, өнеркәсіптік үлгілерді халықаралық тіркеу туралы Гаага келісімінің Женева актісінің стандарттарын сақтау. Сонымен қатар, оңтүстік корейліктер тауар белгілерін қорғау мәселелеріне тап болды. Оңтүстік Корея мен ЕО арасындағы ЕСК туралы келіссөздер шеңберінде әрбір тарап сауда маркалары жөніндегі заңдар туралы Сингапур шартының стандарттарын ұстануы тиіс, сондықтан Оңтүстік Кореяда құқықтық базаны күшейтуді және корей тауар таңбалары туралы заңнаманы қайта қарауды ұсынады (김원오, 2008:31).

Авторлық құқықты қорғау туралы Заңның 345-бабының 4-тармағына сәйкес, «егер тіркелген дизайн немесе ұқсас дизайн жобаны, тіркелген дизайнды немесе ұқсас дизайнды тіркеуге өтінім бергенге дейін пайдаланылса немесе басқа тұлғаның авторлық құқығына қайшы келсе». Оңтүстік Кореяның қолданыстағы құқықтық жүйесі демеушінің дизайнына құқықтарды қолдануды шектеуді түзету әдісін қабылданғаннан кейін қолданады. Дизайнды өзін тек бір рет тіркеуге болады, тіпті егер мәлімдеме басқа адамдардың бұрынғы авторлық құқықтарына қайшы келсе де. Оңтүстік Кореяның авторлық құқық туралы заңына сәйкес, басқа адамдардың кейбір жұмыстарын қолдануға болатын шығармашылық ереже бар, бірақ басқа адамдардың шығармаларына қайшы келетін үшінші тараптардың дизайн құқықтарын қамтамасыз ету іс жүзінде мүмкін емес, тіпті егер ол толық емес болып тіркелсе де, ол жарамсыз болып қалуы мүмкін (김원오, 2008:33).

Кеме жасау. Еуропалық Одақ пен Оңтүстік Корея ірі кеме жасау саласындағы сауда дауына қатысты. ЕО Оңтүстік Кореяның әлеуеті, мысалы, кеме жасау компанияларына субсидия берген банктердің саяси негізделген несиелері арқылы, кеме жасау материалдарының бағасына үкіметтің әсерінен жүйелі түрде бұрмаланған әсеріне негізделген деп мәлімдеді. Бұл ақшаны ХВҚ 1997 жылы Азия дағдарысынан кейін Оңтүстік Корея экономикасын мемлекеттік көмек ретінде қалпына келтіру мақсатында қаржыландырды. Бірақ, еуропалық кәсіпкерлердің пікірінше, ХВҚ құтқару пакеті Оңтүстік Кореяның кеме жасаушыларына аман қалуға көмектесті және

халықаралық нарықтарда төмен бағамен бәсекелесуге мүмкіндік берді (Heseler, 2000:149).

Сондықтан 1999 жылдың қарашасында ЕО өнеркәсіптік топтары оңтүстік корейлік кеме жасаушыларды Корея үкіметінен субсидия алды деп айыптады. Олар бірауыздан:

- Еуропалық комиссия жосықсыз бәсекелестікті тоқтату мақсатында Оңтүстік Кореямен дереу сындарлы консультациялар өткізсін;

- өнеркәсіп, мүше мемлекеттер және Еуропалық комиссия ДСҮ шеңберінде тиісті іс-қимыл жасау мақсатында бәсекеге қабілетсіз мінез-құлық бойынша егжей-тегжейлі ақпарат алуға;

- ЕО-ға мүше елдер ХВҚ мен Дүниежүзілік банкті шарттар мен ұсыныстардың ХВҚ көмегі контекстінде қамтамасыз етілмегенін тексеруді жалғастыруға шақырады (Yang, 1999:109).

Оңтүстік Корея Жапония мен Еуропа елдерін айналып өтіп, кеме жасау тапсырыстарының саны бойынша бірінші орында. Оңтүстік Кореяның кеме жасаушылары ЕО Оңтүстік Кореяның кеме жасау саласына қарсы түрлі кедергілерді қолданғанын айтады. Оңтүстік Корея мен ЕО арасындағы сауда дауына байланысты шиеленіс еуропалықтардың мәселені шешу үшін 2002 жылы 21 қазанда ДСҮ-ға жүгінуіне әкелді. Еуропалықтардың пікірінше, біріншіден, Оңтүстік Корея үкіметі ДСҮ субсидиялау келіссөздерімен тыйым салынған Оңтүстік Кореяның кеме жасау саласын субсидиялады. Екіншіден, осы субсидиялардың көмегімен Оңтүстік Кореяның кеме жасау компаниялары өзіндік құнынан төмен бағамен тапсырыстар алды (노승혁, 2003:80).

Оңтүстік Корея ЕО-ға тікелей және жанама түрде қысым жасау үшін ЕО-ның біржақты шешімінен туындаған жеткізілім төлемдерінің өсуіне шағымданды. Сонымен қатар, Оңтүстік Корея ДСҮ-ға ЕО-дан еуропалық кеме жасау зауыттарына орташа және ұзақ мерзімді перспективада субсидиялар алуға қатысты қарсы талап қойды (박광서, 2002:410).

Қорытынды

Қорытындылай келе, Оңтүстік Корея тәуелсіз республика ретінде өмір сүре бастаған күннен бастап капиталистік елдермен қарым-қатынасты дамытуға ден қойды деп айта аламыз. Еуропалық Одақпен ынтымақтастықта Еуропа елдерінде де, Оңтүстік Кореяда да АҚШ-пен достық қарым-қатынас маңызды рөл атқарды. АҚШ-пен серіктестік Оңтүстік Кореяның ЕО нарығына шығуына жол ашты. ЕО-ға қатысты Оңтүстік Корея саясаты либералды және реалис-

тік көзқарастарды біріктіреді. Реалистік тәсіл 1990-шы жылдары және 2000-шы жылдардың басында Оңтүстік Корея нарығында кеме жасау, чиптер шығару және автомобильдерді сатуды кемсіту саласындағы ұлттық мүдделерін қорғауда қолданылады.

Сонымен бірге, Оңтүстік Кореяның авторитарлық биліктен демократиялық билікке ауысуы Оңтүстік Корея қоғамында Еуропаның капиталистік елдерімен ортақ либералды құндылықтардың пайда болуына және дамуына ықпал етті. Ортақ құндылықтардың болуы еуропалық және оңтүстік корейлік бизнес арасындағы байланыс

пен алмасуды арттырады. Сауданы либерализациялау туралы келісімдер жасай отырып, тараптар арасындағы өзара тиімді ынтымақтастыққа, байланыстарды кеңейтуге және тереңдетуге қол жеткізуге болады деген түсінік келді.

Қаржыландыру

Бұл жұмыс ҚР БЖҒМ ҒК гранттық қаржыландыруымен АР15473125 «Оңтүстік Кореяның жаһандық және аймақтық халықаралық ұйымдарға қатысты саясаты» ғылыми жобасы аясында орындалды.

References

- Bernard Seliger. Trade Relations between Korea and the EU: Current issues and a political economy perspective //The international Conference of the Korean International Trade Association. – Taejon: Usong University, 2000. – P. 1-21.
- Bernhard Seliger, Hanns Seidel. The EU-Korea and the new trade doctrine of the European Union //The Journal of Korea Trade. – 2003. – Vol.3, № 2. – P. 63-64.
- Choong Nam Kim. The Korean Presidents: Leadership for nation building. – Norwalk, 2007. – 424 p.
- Pardo R., Desmade L., Ernst M. EU-ROK relations putting the strategic partnership to work. – Brussels, 2018. – 38 p.
- European Integration and the Asia-Pacific Region/edited Heungchong Kim. – Seoul, 2003. – 182 p.
- EU-Korea Relations in a Changing World/edited by Axel Marx, Jan Wouters, Woosik Moon. – Leuven, 2013. – 358 p.
- Françoise Nicolas. A Political Economy Approach to the forthcoming Korea-EU Free Trade Agreement //International conference “International trade, Foreign Direct Investment and regional Economic Development-Corporate strategies and logistics networks-East Asian and European experiences”, to be held at Inha University, Incheon (Republic of Korea) on 10-11 October 2007. – 2007. – P. 1-27.
- Heiner Heseler. The Trade dispute in Shipbuilding between the EU and Korea //경상논총. – 2000. – 제18권, 제2호. – P. 149-172.
- Junsok Yang, Hong Youl Kim. Issues in Korean Trade 1999: Trends, Disputes and Trade Policy. – Seoul, 2000. – 109 p.
- Seung-Yong Hyun. Enlargement of EU and Korea’s Overseas Investment Policies: Strategic Alliance and Foreign Direct Investment Strategy //한.독사회과학논총 – 제11권 – 제2호 (2001년 겨울). – 2001. – P. 291-314.
- Yoo Soo Hong. Implications of Economic reforms in CEECs for DAEs: with Emphasis on the Korean case. 1991. – KIEP Working Paper No. 91-03.
- 강유덕 · 이철원 · 이현진 · 오현정. 한-EU FTA 이후 대EU 통상정책의 방향과 전략. – 서울, 2011 – 247 p.
- 김창훈. 한국 외교 어제와 오늘. – 서울, 2013. – 624 p.
- 국제 기구와 한국 외교/윤영관. – 서울, 1996. – 855 p.
- 김홍중 · 李彰洙 · 金均泰 · 姜俊求 · 朴淳讚. 한 · EU FTA의 경제적 효과 분석과 정책적 대응방안. – 서울, 1996. – 231 p.
- 김 원 오. 한-EU FTA에서 상표 및 디자인 분야의 쟁점 //산업재산권. – 2008. – 제26호. – P. 31-76.
- 노승혁. 박광서. 한-EU 조선산업보조금 분쟁에 관한 연구 //한국무역학회, 무역학회지. – 2003. – Vol. 28(4). – P. 79-108.
- 박채복. 유럽 연합의대한인권 정책 //제16 권-제1호(2006.6). – 2006. – 141-164 p.
- 변재웅. 한국-EU FTA 체결에 따른 대구자동차 부품산업 효과 분석 //貿易學會誌. – 2011년 12월. – 제36권, 제1호. – P. 349-372.
- 이철원. 헝가리 경제개혁의 추진현황과 평가. – 서울, 2003. – 79 p.
- 이상균. 한국의 유럽정책 방향 //Korea Research Institute For Strategy. -서울, 1998. – P. 194-233.
- 이재민. 양자간 세이프가드 조사 준비작업으로서의 수입물량 동향 감시조치 //第58卷 – 第1號(通卷 第128號) (41-69). – P. 4156-57
- 이중화. 韓-EU 主要通商懸案과 對應方案. – 서울, 1997. – 66 p.
- 신동화. 외환위기이후 한국해외현지법인의 구조조정실태와 애로사항: 英國. – 서울, 1998. – 76 p.
- 장기영. 한-EU FTA 분석을 통한 경쟁력 강화방안에 관한 연구 //산업경제연구. – 2012. – 제25권-제1호. – P.851-871.
- 한국외교 60년(1948-2008)/ 외교통상부. – 서울, 2009년. – 546 p.
- 박광서.노승혁.한국과 EU의 조선산업 통상마찰 배경과 협상에 관한 연구 // 한국무역학회, 무역학회지. – 2002. – Vol. 27(2). – P. 407-428.

Автор туралы мәлімет:

Оспанов Нұрлан – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ постдокторантура стипендиаты, Алматы, Қазақстан., e-mail: osp_nurlan@mail.ru

Сведения об авторе:

Оспанов Нурлан – Научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Стипендиант постдокторантуры КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.e mail: osp_nurlan@mail.ru

Information about author:

Ospanov Nurlan – Research Fellow at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Postdoctoral fellow of the Al-Farabi Kazakh National University y, Almaty, Kazakhstan.e-mail: osp_nurlan@mail.ru

Поступила: 16.06.2024

Принята: 20.11.2024

E. Orazhev * , G. Seksenbaeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: ereke23semey@mail.ru

REGULATORY FRAMEWORK FOR AUDIOVISUAL DOCUMENTS: THE HISTORICAL ASPECT

During the period of Kazakhstan's independence, the system of managing audiovisual archives underwent significant changes and went through several stages. However, over time, domestic researchers have concluded that audiovisual documents are a unique type of document that influences the renewal of historical thinking in the context of the development of modern historical science. Therefore, this type of document has also been legally ensured from a normative-legal perspective.

The article examines the normative-legal framework of audiovisual documents, with a focus on the historical aspects of their formation and development. The study analyzes the evolution of legislation regulating the use of audiovisual materials, starting from the Soviet period to the present, in the context of the country's independence. Furthermore, the article covers not only the history of the normative-legal framework for audiovisual documents in our country but also considers the current state of these documents.

Various analysis methods were used in the research process, including comparative analysis, historical-legal methods, and documentary analysis. These methods helped to deepen the understanding of the process of forming the normative-legal framework and its impact on the development of the audiovisual document industry.

The article explores key stages in the formation of legal systems regulating the handling, distribution, and storage of audiovisual documents, as well as the role of legal norms in ensuring cultural diversity, access to information, and protecting the interests of all participants in this process.

The storage and use of audiovisual documents confirm their high legal potential. The history of forming the normative-methodological framework in the field of audiovisual documents and its current state is directly related to the practical demands of publishing historical data.

Today, researchers in the country give significant attention to audiovisual documents, which significantly complement the National Archive Fund with valuable historical data. In the preservation of historical heritage, especially in periods when all confirmations are only through documents, laws, regulations, and instructions play a crucial role in society. Therefore, the article systematically addresses the relevance of legislative issues concerning audiovisual documents in modern conditions.

Key words: audiovisual documents, archive, legal acts, audiovisual archive, archive, regulation.

Е. Оразаев*, Г. Сексенбаева

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан

e-mail: ereke23semey@mail.ru

Аудиовизуалды құжаттардың нормативті-құқықтық негіздері: тарихи аспект

Қазақстан тәуелсіздігі кезеңінде аудиовизуалды архивтерді басқарудың мемлекеттік жүйесі елеулі өзгерістерге ұшырап, біршама кезеңдерден өтті. Дегенмен отандық зерттеушілер уақыт өте келе, аудиовизуалды құжаттар қазіргі заманғы тарихи ғылымның дамуы аясында тарихи ойлауды жаңартуға ықпал ететін өзіндік ерекшелігі бар құжат түрі екендігіне көз жеткізіп келеді. Сондықтан да, аталмыш құжат түрі де заңдық тұрғыдан, нормативтік-құқықтық тұрғыда қамтамасыз етілді.

Мақалада аудиовизуалды құжаттардың нормативтік-құқықтық базасын қамтиды, олардың қалыптасуы мен дамуының тарихи аспектілеріне баса назар аударылады. Зерттеуде аудиовизуалды материалдарды пайдалану жөніндегі заңнаманың эволюциясы талданады, кеңестік кезеңдегі және еліміздің тәуелсіздік жағдайындағы аудиовизуалды құжаттардың даму кезеңдерінен бастап қазіргі заманға дейінгі жай-күйі қарастырылады. Сонымен қатар, еліміздегі аудиовизуалды құжаттардың нормативті-құқықтық базасының тарихына тоқталып қана қоймай, аталмыш құжаттардың қазіргі кездегі жағдайы туралы да қарастырылып отыр. Мақаланы зерттеу барысында әртүрлі талдау әдістері қолданылды, оның ішінде салыстырмалы талдау, тарихи-құқықтық әдіс және құжаттық талдау әдісі. Аталмыш әдістер нормативтік-құқықтық базаның

әдіс және құжаттық талдау әдісі. Аталмыш әдістер нормативтік-құқықтық базаның қалыптасу процесін және оның аудиовизуалдық құжаттар индустриясының дамуына әсерін терең түсінуге көмектесті.

Мақаланы зерттеу жұмыс барысында аудиовизуалдық құжаттармен жұмыс жасау, тарату және сақтау жөніндегі құқықтық жүйелердің қалыптасуындағы негізгі кезеңдер және құқықтық нормалардың мәдени әртүрлілігі, ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз ету және осы процестің барлық қатысушыларының мүдделерін қорғаудағы рөлі зерттеледі.

Аудиовизуалды құжаттарды сақтау немесе пайдалану оның заңдық тұрғыдағы әлеуетінің жоғары екендігін уақыт көрсетіп отыр. Аудиовизуалды құжаттардың саласында қазіргі кезеңдегі нормативтік-әдістемелік базаның қалыптасу тарихы мен қазіргі кезеңдегі жай-күйін зерттеу тарихи деректерді жариялаудың тәжірибелік қызметінің сұраныстарына байланысты болып отыр.

Қазіргі таңда, еліміздің зерттеушілері Ұлттық архив қорына байыта үсетін тарихи құнды деректерді толықтырып отыратын аудиовизуалды құжаттарға үлкен мән беріп отыр. Тарихи мол мұраны ұзаққа жеткізуде, барлығын құжатпен ғана растай алатын кезеңде заңдар, ережелер мен нұсқаулықтардың қоғамда алатын орны орасан зор. Сондықтан да, бұл мақалада заманауи жағдайларда аудиовизуалды құжаттардың заңнамалық проблемаларының өзектілігі жүйелі түрде қарастырылады.

Түйін сөздер: аудиовизуалды құжаттар, мұрағат, нормативтік құқықтық актілер, аудиовизуалды мұрағат, мұрағат, ереже.

Е. Оразаев*, Г. Сексенбаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: ereke23semey@mail.ru

Нормативно-правовая база аудиовизуальных документов: исторический аспект

В период независимости Казахстана система управления аудиовизуальными архивами претерпела значительные изменения и прошла через несколько этапов. Тем не менее, отечественные исследователи с течением времени пришли к выводу, что аудиовизуальные документы – это особый вид документов, который влияет на обновление исторического мышления в контексте развития современной исторической науки. Поэтому данный вид документов был также обеспечен с правовой точки зрения, с нормативно-правовой позиции.

В статье рассматривается нормативно-правовая база аудиовизуальных документов, с акцентом на исторические аспекты их формирования и развития. В исследовании анализируется эволюция законодательства, регулирующего использование аудиовизуальных материалов, начиная с советского периода и до современности, в условиях независимости страны. Кроме того, статья охватывает не только историю нормативно-правовой базы аудиовизуальных документов в нашей стране, но и рассматривает современное состояние этих документов.

В процессе исследования использовались различные методы анализа, включая сравнительный анализ, историко-правовой метод и метод документального анализа. Эти методы помогли глубже понять процесс формирования нормативно-правовой базы и её влияние на развитие индустрии аудиовизуальных документов.

В ходе работы статьи исследуются ключевые этапы формирования правовых систем, регулирующих работу с аудиовизуальными документами, их распространение и хранение, а также роль правовых норм в обеспечении культурного разнообразия, доступа к информации и защите интересов всех участников этого процесса.

Хранение и использование аудиовизуальных документов подтверждают их высокий юридический потенциал. История формирования нормативно-методической базы в области аудиовизуальных документов и её современное состояние имеют прямое отношение к запросам практической деятельности по публикации исторических данных.

На сегодняшний день исследователи страны уделяют большое внимание аудиовизуальным документам, которые значительно дополняют Национальный архивный фонд ценными историческими данными. В сохранении исторического наследия, особенно в тот период, когда все подтверждения только через документы, законы, правила и инструкции играют колоссальную роль в обществе.

Ключевые слова: аудиовизуальные документы, архив, правовые акты, аудиовизуальный архив, архив, регламент.

Introduction

In accordance with the requirements of the times, society has entered the era of global information society. The emergence of many forms of information provision and information exchange has brought many new opportunities to mankind. Audiovisual documents are a type of document that takes an important place among archival documents, both in terms of need and volume. One of the features of the modern era is that the importance of audiovisual documents is increasing year by year. Today, this document has become an integral part of public life. And one of the main goals of these documents is to deliver information to the people. Compared to traditional documents, audiovisual documents have their own special features. The visual and audio features of this document can give the reader an emotional impact on his inner state, more than a traditional document. Audiovisual documents, like other documents, belong to historical data. Due to these features and importance, audiovisual documents have gained a special place in society. Therefore, it is natural that the demand for these documents from society is increasing. In this regard, not only presenting the public with retrospective documents, but also the work of informing them by making their accessibility efficient and convenient is one of the current issues. Issues of access to archival documents and their use began to be implemented after the independence of the countries of the joint USSR. This created a great opportunity to open archives in the country, to look at archive documents from a new perspective, to study events in depth. The development of computer technologies also had a positive effect on the increase of audiovisual documents. Since the 90s of the 20th century, archive documents have become the subject of numerous and diverse publications in historical, scientific-public and other journals.

The opening of the archives marked the beginning of a new era in the study of the history of not only our country, but also other states, certain phenomena and events (A.V. Korobova, 2016). The history of information about the regulatory legal and methodological base of audiovisual documents in Kazakhstan is closely related to the history of the Central State archive of film-photo documents and audio recordings. It is not only the only institution that preserves audiovisual documents of our country, but it is also a scientific and methodical center where archives, other institutions, and organizations preserve them. This institution with a history of more than 80 years includes film documents –

30 thousand units, photo documents – 25 thousand units, phono documents – more than 15 thousand units. Preservation of such valuable documents as historical relics and making them available is also part of this institution. In the first years of independence, the field of archives also went through difficult periods and some difficulties. It was necessary to find a solution to many stored problems related to the field of archives. However, with the passage of time, the work of the archival industry became somewhat regulated and began to fall into one channel. One of the main issues is to improve the use and publication of audiovisual documents by improving the regulatory and legal framework for the activities of archive institutions.

The forms of use of audiovisual documents in the country are defined in the Law «On the National Archive Fund and Archives» approved in 1998. Since this law concerns all areas and documents of the management of all archives in the country, it is natural to include the preservation of audiovisual heritage in it. The approved legislation is the leading direction of the country's cinematographic activity.

The relevance of the topic stems from the need to regulate the processes of using and accessing film, video, photo, phonodocuments at the legislative level.

Materials and methods

The main purpose of the article is not only to consider the legal basis of the use of audiovisual archive documents in the country, but also to identify its current problems. In the study, the Law «On the National Archive Fund and Archives» and the regulation «On approval of the principles of collection, storage, accounting and use of documents of the National Archive Fund and other archival documents of state and special state archives», as well as the works of Russian and Kazakhstani scientists as the main sources. was used. For this purpose, traditional methods of data science such as data testing, analysis, classification and systematization were used. The legislative acts on the use of audiovisual documents and the current activities of the Central State Archive of Cinema-Photographic Documents and Audio Recordings related to this issue were analyzed and a comparative analysis was made. In the course of the article, the use of the comparative method became the basis for comparing the measures being taken on the regulatory and legal basis of audiovisual archive documents in the republic with the works being done in this direction in the Russian archives. In the course of

the research, the importance of audiovisual documents as archival data for the society was revealed, not limited to the analysis of laws. The importance and specificity of using audiovisual documents was widely discussed.

Research results and discussion

History of the regulatory and legal framework of audiovisual archives in the Soviet period

Legal support of the activity of archives is a decisive moment for its successful activity in the modern legal field. Analysis of the state and development of the normative legal and methodological base of audiovisual archives is a necessary stage in determining the general strategy of its activity in the current period. Development of methodological aspects of the complex of problems related to audiovisual documents and their practical implementation, organization of proper storage of these documents in institutions and optimization of work with these documents. With the emergence of various organizational and legal structures in society, the archive faced serious problems in its activities. The long-term absence of regulatory legal acts has had a negative impact on the collection of valuable sources for the archival society, providing work with audiovisual documents (Seksenaeva G.A., 2019).

In their public role, archives not only preserve retrospective information, but also have a social function and the use of this information. Therefore, when using archival documentation, the priority of human rights, including the right to know the history of one's country, should prevail (Seksenaeva G.A., Alpysbaeva N.K., 2016). In addition, information provision with archive documents according to users' requests is one of the priority directions of development of works in the field of archives (E.M. Grinevich, 2017).

We can say that the history of the organization of the archive industry in the republic was formed during the period of publication of the first Soviet decrees, which laid the foundations of archival documents (Zhmagulov K.T., Nurpeisova B.E., Sabdenova G.E., 2007).

Private filmmaking also developed rapidly at the beginning of the 20th century and continued to grow during the World War, February and October revolutions. In the Russian film market, not only domestic central and local firms, distribution offices and photographers, but also foreign departments of motion pictures were actively working, but none of them thought of creating a specialized film photography warehouse.

Reforming and centralizing the work of the archive began at the beginning of the 20th century. After the events of February-October 1917, the new authorities at the center and in local areas took measures to protect the archives of the abolished institutions of the tsarist and provisional governments. Until 1918, all motion picture documents were privately owned by motion picture entrepreneurs. In April 1918, "Kinogazeta" raised the question of creating a film museum of history – an archive of film and photo documents, where all films depicting important events in the history of the country will be collected (Batalin V.N., Malysheva G.E. 2011). In accordance with the decrees of the Soviet government in 1918-1919, the production, accounting and use of cinematographic products was handed over to the state. Accordingly, the Decree of the new government dated June 1, 1918 "On the reorganization and centralization of archives in the RSFSR" was issued. After the nationalization of the film and photo industry, photo albums and positive photo materials from the pre-revolutionary period and the first years of Soviet rule were concentrated in the IV section of the State Archive of the RSFSR. First of all, it was necessary to select negatives until 1921, regardless of their technical condition.

On the basis of the decree, the archive business introduced a system of centralized management of the archives of the Union countries. Kazakhstan, a member of the Union, was also considered a part of the said archive. Most of the documents of the Kazakh warehouses first became part of the archive fund of the RSFSR, then the USSR. By implementing the problem of collecting data related to our country, it was intended to collect new material suppliers that appeared in accordance with the development of science and technology. Soviet archival authorities had the right to collect film photographic documents from the personal archives of cinematographers and professional photographers, but at the same time, many valuable film photographic materials did not enter the state archives, because the rights of private owners were not guaranteed, but in addition to archives, museums also collected materials. The recognition of film stills as documents was the first real step of the state in organizing a specialized archive. However, it was not until 1927 that the cinematographic documents could be consolidated in one place. A certain number of film still remains in a number of research institutions, museums and organizations. Taking this situation into account, in 1928, a decision was made to organize an independent photo-cinema archive and build a special storage building in Moscow on the territory of the for-

mer Lefortov palace. Film documents obtained from film organizations remained unsorted for nearly ten years.

On April 10, 1929, the Central Archive Department of the USSR was established, which began to create archives of All-Union importance. Also, in the post-war period, Methodological ideas were formed about the specialized conditions necessary for the storage of audiovisual documents on various material carriers, the requirements for equipping and using classrooms for working with film, photo and phono documents were determined (GN Lanskoï). Since audiovisual archives are close to technical archives by definition, it should be noted that at each stage of archive activity: from the stage of receiving documents to state storage, to the stage of providing the requested information to researchers, the archive needs special equipment that meets current requirements. In the early 1940s, not only the volume of film and photographic information, but also the technique of their execution was significantly improved: narrow film cameras, sound cinemas appeared. These changes not only strengthened the technical and informational aspects of film and photo documents, but also influenced the resolution of the issues of evaluation and selection of sources separately by type.

The Central State Archive of film-photo documents and audio recordings in our country has undergone several reconstructions and changes over the course of more than half a century. All changes were made in 1941 of the Council of People's Commissars of the USSR "On approval of the Regulations of the state funds of the USSR and systems of state archives of the USSR". It started with the resolution No. 723 of March 29. Council of People's Commissars of the CPSU "1943". April 1 in Almaty. On January 27, 1943, the Central Republic adopted Resolution No. 25 on the creation of the State Archive of Cinema and Photographic Documents (<http://kfdz.kz/History> dated 20.09.2024). However, according to the rules, the archive was a scientific research institution under the archive department of the Central Committee of the People's Commissariat of Internal Affairs of the CPSU. Since 1943, the first kilometers of film – the living history of the Second World War – began to be collected in the archive fund. The joint central film studios (BOKS), organized by Moscow, Leningrad and Almaty cinematographers, contributed to the compilation of the rich documentary heritage of that time in the archive. The period of BOXING, which is famous in all respects, is associated with the names of Dziga Vertov, Roman Karmen, Eduard Tisse, Irina

Wenger, Yakov Poselsky, Mikhail Slutsky, known to the world. In 1944, "Instructions on the procedure for accounting and storage of photographic documents in institutions, enterprises and organizations of the archives of the USSR" were developed and put into practice, which determined the composition of photographic documents of interest to the state archives (Instruction on the procedure of accounting and storage..., 1944:12). Since 1955 Special attention was given to photographic documents in this direction. In the "Manual for scientific and technical processing and cataloging of photographic documents" (1957), emphasis was placed on the data analysis of photographic documents a large array of photographs led to the need to develop improved methodological recommendations for their evaluation and selection for state storage. In 1978, the All-Union Research Institute of Archives and Documentation (BIZ) compiled a long experience of archiving cinematographic documents. Subsequently, normative-methodological documents created in the Kazakhstan film and photo archive were based on the indicated methodological recommendations (Seksenbaeva G.A, 2020). . The problems of evaluation of audiovisual documents and collection of archives with them included the manual "Procedure for working with film-photo-phono-documents of state archives", which is the main and unified normative document in the territory of the USSR. Thus, the long-term experience of organizing work with departmental film photo archives and the subsequent procedure for the selection and acceptance of film photo documents into the state storage were approved within the framework of a single normative document. In addition, the archive has developed a methodological complex for certain types of work based on all-Union model principles and guidelines. The development of methodological aspects of the complex of problems related to audiovisual documentation and their introduction into service practice, as a whole, had a positive effect on the proper organization of their preservation for our country.

Current normative legal framework of audiovisual documents

The main goal of archivist specialists after the collapse of the USSR is to preserve and reproduce documents from the past and important historical sources that depict the current life of our states, leaving them as a legacy to society (Miymanbaeva F.N., 2018).

During the years of independence, there were radical changes in the structure of the archival work and archive network of Kazakhstan, especially in

the development of the regulatory and legal framework. During the period of the country's independence, the system of archive institutions developed further. The main goal of conducting the state policy in the field of archives is to ensure the formation and preservation of the optimal composition of the National Archive Fund.

This identified a number of challenges that needed to be addressed:

- improvement of the normative-legal basis of activity of archival institutions;
- improvement of work organization based on introduction of advanced scientific and technical experience; – development of material and technical base;
- increasing the effectiveness of measures to ensure the preservation of documents;
- introduction of automated archival technologies;
- expansion of access to information resources, archival institutions using the Internet, etc. b.

In the first years of independence, there were no regulatory laws in the field of archives in the country. However, in this direction, the Constitution of the Republic of Kazakhstan adopted several laws, resolutions and instructions based on the Basic Law. The Law “On the National Archive Fund and Archives” was first adopted in 1998 in the field of archives in the country (On the National Archive Fund and Archives...). The first Law in the history of Kazakhstan not only legally established the functioning of the archive industry as an independent branch of public service, but also created a legal framework for the fulfillment of a three-fold task: the formation of written historical and cultural heritage, ensuring its preservation, using it in the interests of society and the state, and furthering the archive work. determined priorities in development and improvement. Their activity and main task is aimed at preserving and increasing the documentary heritage of the people. These laws not only ensure the preservation of audiovisual documents, but also give special importance as a retrospective information-carrying document. Moreover, these documents are classified as documents with cultural and social value. Therefore, the use of audiovisual documents is based on the legal situation. Another feature is that, compared to traditional documents, the use of audiovisual material is carried out only according to special laws and regulations, guidelines.

In November 2001, the then President of the Republic of Kazakhstan signed the Law of 1998 “On the National Archive Fund and Archives” with a number of provisions related to the transfer of

documents to state storage, the responsibility of users for the preservation of documents, the correct use of information obtained during the use of archive documents, etc. b. signed explanatory changes and additions. In all documents, it was noted that the material and technical base of the industry is morally and physically outdated, does not meet modern standards and needs (Miymanbaeva F.N., 2019). Although this law plays a positive role in preserving the country's historical heritage, today it is clear that the legal environment in the archives is imperfect.

On this new legal basis, taking into account the accumulated work experience of archival institutions and foreign archival practices, the Ministry of Culture and Sports developed the principles of “Collection, storage, accounting and use of documents of the National Archives Fund, other archival documents of state and specialized state archives” dated December 22, 2014. , confirmed. They show the fundamentally new initial position of state archives as a storehouse of documentary cultural values, a real information system, a qualitatively new category of state management body – the National Archive Fund and all areas of archival work (Seksenbaeva G.A, 2014).

The issue of access and use of archive documents at the legislative level was the first to be tackled by experts in the field of archives of the Russian Federation. This is evidenced by the establishment of the temporary Regulation “On the procedure for access to archival documents and the rules for their use”, created for the purpose of regulating and adapting the Federal law “on repression”. (Zhakupova G.T., Zhunisbaeva A.A., 2018).

Moreover, in Russia, earlier than us, in 1993, “On the archive fund and archives of the Russian Federation” was adopted. This law is called “Archive Case of the Russian Federation” dated October 22, 2004 (as amended on June 18, 2017).

In accordance with the principles of collection, storage, accounting and use of documents of the National Archives Fund and other archival documents of state and special state archives, the types of publications of archival documents (scientific, popular and educational) and type (by fund, thematic or other) of their It is stated that the purpose, the specificity of the selection of sources, the composition of the archival documents and their GAA, will be determined by the reception-handover of the text (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300033290> date of access 25.09.2024). Accordingly, several forms of publication of archival documents are specified in the said law. For example: 1) print: series, collection, album, booklet, prospec-

tus, poster, media publication 2) electronic: hyper-text, multimedia, database.

For example, the work of the website of the Central State Archive of Film Photo Documents and Sound Recordings of the Republic of Kazakhstan envisages the possibility of using electronic information resources with unlimited access. Users of documents with limited access are given the opportunity to use electronic / digitized documents within the walls of the educational institution without the right to further distribute them (<http://kfdz.kz/index.php?module=News> Data access: 10.09.2024).

The collection of audiovisual documents in the archive of the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan is carried out in accordance with the instruction “The order of admission of film documents and video phonograms to the state archive”. It shows the preservation of these documents, evaluation of their value, the composition and complex of audiovisual documents subject to state preservation. The instruction “Ensure acceptance and storage of valuable audiovisual documents in state storage” consists of six chapters.

Currently, the Central State archive of film-photo documents and sound recordings is a state institution. And the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan provides services in accordance with the charter of the state institution “Central State Archive of Cinema-Photographic Documents and Audio Recordings”. Thus, in order to ensure the preservation of archival documents and their comprehensive use for the benefit of citizens, society and the independent state, the legislative foundations were laid to regulate the formation, organization of storage, accounting, use and management of archives and archive funds. Legislative changes affected all levels of archival management, including preservation of documents, including audiovisual heritage. This direction remains one of the leading directions of the country’s film and photo archive and activities.

Conclusion

The topic of legal regulation of relations in the field of archives is one of the topics discussed among the professional community (Mustafina A.Kh., 2020). The rapid development of information technologies in the country began to dominate audiovisual documents in culture, politics, sports and many other fields. Today, the “Central State Archive of Cinema-Photo-Documents and Audio Recordings” with more than 200,000 video, photo and audio documents is the only specialized center

in the republic that preserves retrospective audiovisual information on the history of Kazakhstan from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century.

“Central State Archive of Cinema-Photo-Documents and Sound Recordings” is not only a national archive of film and video documents, but also a unique technotronic archive in our country, as an integral link in the chain of creation of information products in mass media, television and film production, scientific research. takes a special place. The audio-visual documents of the central state archive of film-photo documents and sound recordings are so diverse that they inform about all important events not only in our country but also abroad. The current stage of the development of archives in our country is characterized by the constant growth of society’s need for retrospective documentary information, which creates the need to improve the work of archives on providing them with information, requires the search for more effective forms and methods of providing information to consumers. All this creates the need for further development of regulatory and legal norms. In this period, the archive fund for supplementing and supplementing the National Archive of the state archive service institutions focuses on paying attention to the documents in the state sphere and revitalizing the work. The main task and goal of the work of audiovisual documents is always to maximize political satisfaction on the use of documents, to provide access to retrospective documentary information to the economic, scientific and socio-cultural demands of citizens and the state within the framework of legislation.

Today, the fund, which is a leading archive in terms of technical availability, faces modern challenges. Since the contents of archive documents are complex, they need to be stored in a special mode. And the digital system allows to quickly meet the demand of researchers. In this regard, more than 40 percent of the Central State archive of film-photo documents and audio recordings have been transferred to digital format. In recent years, especially, the demand for documents on the construction and reconstruction of buildings has increased. Today, the number of visitors to the study hall of the Archive is increasing. Every year, the interest of foreign researchers in ancient archival documents is increasing. Currently, with the development of the newest information technologies, Audiovisual documents are becoming dominant in many fields of culture, science, politics, sports and others.

Today, it is clear that the legal environment in audiovisual archives is not fully developed. Many

existing standards do not take into account the interests of the archival sector, which creates difficulties in the relationship between archives and institutions

that create audiovisual documentation. That is why it is necessary to pay attention to the regulatory and legal space of audiovisual documents.

Литература

Баталин, В. Н., & Малышева, Г. Е. (2011). История Российского государственного архива кинофотодокументов. (Хроника событий. 1926–1966). СПб.: Лики России.

Инструкция о порядке учета и хранения фотодокументов в учреждениях, предприятиях и организациях Союза ССР. (1944). Москва: ГАУ МВД СССР.

Жакупова, Г. Т., & Жунисбаева, А. А. (2018). Сравнительный анализ законодательных актов в области использования аудиовизуальных документов. Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия история, 2, 188-195.

Гриневич, Е. М. (2017). Формы использования аудиовизуальных документов в Белорусском государственном архиве кинофотодокументов. Вестник архивиста, 1. <https://www.vestarchive.ru/elektronnye-dokumenty/3534-formy-ispolzovaniia-audiovizualnyh-dokumentov-v-belorysskom-gosydarstvennom-arhive-kinofotofonodokym.pdf> (дата обращения: 02.09.2024).

Сексенбаева, Г. А., Алпысбаева, Н. К., & Булгауов, Ш. Т. (2018). Нормативно-методическая база археографии: исторический аспект. Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия история, 3, 25-33.

Жумагулов, К. Т., Нурпеисова, Б. Е., & Сабденова, Г. Е. (2015). История и современная организация архивного дела Казахстана. Алматы: Қазақ университеті.

Коробова, А. В. (2016). Из опыта публикации кинофотодокументов Российского государственного архива кинофотодокументов в средствах массовой информации. Вестник архивиста, 4. <https://www.vestarchive.ru/istoriografiia/3485-iz-opyta-publikacii-kinofotodokumentov-rossiiskogo-gosydarstvennogo-arhiva-kinofotodokumentov-v-sred.pdf> (дата обращения: 30.08.2024).

Мийманбаева, Ф. Н. (2018). Развитие архивного дела в Казахстане в период независимости. Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия история, 4, 161-168.

Сариева, Р. Х. (2002). О некоторых проблемах правоотношений в контексте развития архивного законодательства в Республике Казахстан. В Материалы Международной научно-практической конференции «Правовые проблемы архивного дела в Евроазиатском регионе» (с. 53-60). Астана.

Мийманбаева, Ф. Н. (2019). Международное сотрудничество архивов Казахстана. В Управление документами в цифровой экономике: проблемы взаимодействия. Материалы II Международной научно-практической конференции (с. 252-263). Москва: РГГУ.

Мустафина, А. Х. (2020). Тенденции развития архивного законодательства Республики Казахстан. Отечественные архивы, 4, 44-49.

Ланской, Г. Н. (2017). Актуальные проблемы источниковедческого и архивоведческого изучения аудиовизуальных документов по истории России. Вестник архивиста, 1.

Сексенбаева, Г. А. (2020). Нормативная правовая и методическая база деятельности аудиовизуальных архивов. Вестник КазНПУ имени Абая, 4, 260-266.

Закон Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах» от 22 декабря 1998 года. (1998). Казахстанская правда, 24 декабря.

Сексенбаева, Г. А. (2014). Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей. История и современность (Электронный ресурс). <https://www.example.com> (дата обращения: 02.09.2024).

References

Batalin, V. N., & Malysheva, G. E. (2011). Istorija Rossijskogo gosudarstvennogo arhiva kinofotodokumentov. (Hronika sobytij. 1926–1966). SPb.: Liki Rossii.

Instrukcija o porjadke ucheta i hranenija fotodokumentov v uchrezhdenijah, predprijatijah i organizacijah Sojuza SSR. (1944). Moskva: GAU MVD SSSR.

Zhakupova, G. T., & Zhunisbaeva, A. A. (2018). Sravnitel'nyj analiz zakonodatel'nyh aktov v oblasti ispol'zovanija audiovizual'nyh dokumentov. Vestnik KazNU im. al'-Farabi. Serija istorija, 2, 188-195.

Grinevich, E. M. (2017). Formy ispol'zovanija audiovizual'nyh dokumentov v Belorusskom gosudarstvennom arhive kinofotodokumentov. Vestnik arhivista, 1. <https://www.vestarchive.ru/elektronnye-dokumenty/3534-formy-ispolzovaniia-audiovizualnyh-dokumentov-v-belorysskom-gosydarstvennom-arhive-kinofotofonodokym.pdf> (data obrashhenija: 02.09.2024).

Seksenbaeva, G. A., Alpysbaeva, N. K., & Bulgauov, Sh. T. (2018). Normativno-metodicheskaja baza arheografii: istoricheskij aspekt. Vestnik KazNU im. al'-Farabi. Serija istorija, 3, 25-33.

Zhumagulov, K. T., Nurpeisova, B. E., & Sabdenova, G. E. (2015). Istorija i sovremennaja organizacija arhivnogo dela Kazahstana. Almaty: Қазақ университеті.

Korobova, A. V. (2016). Iz opyta publikacii kinofotodokumentov Rossijskogo gosudarstvennogo arhiva kinofotodokumentov v sredstvah massovoj informacii. Vestnik arhivista, 4. <https://www.vestarchive.ru/istoriografiia/3485-iz-opyta-publikacii-kinofotodokumentov-rossiiskogo-gosydarstvennogo-arhiva-kinofotodokumentov-v-sred.pdf> (data obrashhenija: 30.08.2024).

Mijmanbaeva, F. N. (2018). Razvitie arhivnogo dela v Kazahstane v period nezavisimosti. Vestnik KazNU im. al'-Farabi. Serija istorija, 4, 161-168.

Sarieva, R. H. (2002). O nekotoryh problemah pravootnoshenij v kontekste razvitija arhivnogo zakonodatel'stva v Respublike Kazahstan. V Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Pravovye problemy arhivnogo dela v Evroaziatskom regione» (s. 53-60). Astana.

Mijmanbaeva, F. N. (2019). Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo arhivov Kazahstana. V Upravlenie dokumentami v cifrovoj jekonomike: problemy vzaimodejstvija. Materialy II Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii (s. 252-263). Moskva: RGGU.

Mustafina, A. H. (2020). Tendencii razvitija arhivnogo zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan. Otechestvennye arhivy, 4, 44-49.

Lanskoj, G. N. (2017). Aktual'nye problemy istochnikovedcheskogo i arhivovedcheskogo izuchenija audiovizual'nyh dokumentov po istorii Rossii. Vestnik arhivista, 1.

Seksenbaeva, G. A. (2020). Normativnaja pravovaja i metodicheskaja baza dejatel'nosti audiovizual'nyh arhivov. Vestnik KazNPU imeni Abaja, 4, 260-266.

Zakon Respubliki Kazahstan «O Nacional'nom arhivnom fonde i arhivah» ot 22 dekabrja 1998 goda. (1998). Kazahstanskaja pravda, 24 dekabrja.

Seksenbaeva, G. A. (2014). Central'nyj gosudarstvennyj arhiv kinofotodokumentov i zvukozapisej. Istoriya i sovremennost' (Jelektronnyj resurs). <https://www.example.com> (data obrashhenija: 02.09.2024).

Information about the authors:

Orazhev Ernur – PhD student, Department of World History, Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan. E-mail: ereke23semev@mail.ru

Seksenbaeva Gulzira – doctor of historical science, Professor, Department of World History, Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Оразаев Ернур – дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының докторанты, әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті. Алматы қ. Қазақстан. E-mail: ereke23semev@mail.ru

Сексенбаева Гульзира – тарих ғылымының докторы, профессор, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті. Алматы қ. Қазақстан.

Сведения об авторах:

Оразаев Ернур – докторант кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан. E-mail: ereke23semev@mail.ru

Сексенбаева Гульзира – доктор исторических наук, профессор, кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан.

Поступила: 15.09.2024

Принята: 30.11.2024

С.А. Оруджева Бакинский Государственный Университет, г. Баку, Азербайджан
e-mail: sugrau@mail.ru**ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ
КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА
В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ
(1946-1950 ГГ.)**

Статья посвящена изучению исторической географии Карабахского региона Азербайджана в послевоенные годы (1946-1950 гг.) и связана с влиянием Второй мировой войны на Азербайджан, и Карабах в частности. Причиной выбора данной темы является важность Карабаха для Азербайджана. Промежуток 1946-1950 гг. не исследован в исторической литературе Азербайджана, а именно с историко-географической стороны. Основное направление это показать изменения, происходящие в 1946-1950 гг., а именно в географии населения и культурной географии. После войны населения резко уменьшилось, что могло плохо повлиять на будущее развитие Карабаха, поэтому многое было сделано для изменения ситуации и были предприняты социо-культурные меры для улучшения. В статье использован сравнительный метод исторической географии, который показал динамику и происходящие в этот период результаты. Главным результатом исследования является то, что Вторая мировая война, несмотря на негативные последствия (сокращение численности населения), открыла новый путь для дальнейшего развития в культуре, образовании и многих других сферах населения Карабаха.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Вторая мировая война, историческая география, изменения, население, образование.

S. Orucova

Baku State University, Baku, Azerbaijan
e-mail: sugrau@mail.ru**The historical geography of the Karabakh region
of Azerbaijan in the post-war years (1946-1950)**

The article is devoted to the study of the historical geography of the Karabakh region of Azerbaijan in the post-war years (1946-1950) and is related to the impact of the Second World War on Azerbaijan, and Karabakh in particular. The reason for choosing this topic is the importance of Karabakh for Azerbaijan. The period of 1946-1950 has not been studied in the historical literature of Azerbaijan, especially from the historical and geographical side. The main direction is to show the changes taking place in 1946-1950, namely in the geography of the population and cultural geography. After the war, the population decreased sharply, which could have a bad effect on the future development of Karabakh, so much was done to change the situation and socio-cultural measures were taken to improve it. A comparative method of historical geography was used in the article, which showed the dynamics and the results occurring during this period. The main result of the study is that the Second World War, despite the negative consequences (the population decline), opened a new path for further development in culture, education and many other spheres of the population of Karabakh.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, World War II, the historical geography, changes, the population, the education.

С.А. ОруджеваБаку Мемлекеттік Университеті, Баку қ., Әзірбайжан
e-mail: sugrau@mail.ru**Әзірбайжандағы Қарабақ облысының соғыстан кейінгі
жылдардағы тарихи географиясы (1946-1950)**

Мақала соғыстан кейінгі жылдардағы (1946-1950) Әзірбайжанның Қарабақ аймағының тарихи географиясын зерттеуге арналған және екінші дүниежүзілік соғыстың Әзірбайжанға және әсіресе Қарабақтарға әсерімен байланысты. Бұл тақырыпты таңдаудың себебі-Әзірбайжан үшін

Қарабақтың маңыздылығы. 1946-1950 жылдар аралығы Әзірбайжанның тарихи әдебиетінде, атап айтқанда тарихи-географиялық жағынан зерттелмеген. Негізгі бағыт-1946-1950 жылдары болып жатқан өзгерістерді, атап айтқанда халық географиясы мен мәдени Географияны көрсету. Соғыстан кейін халық саны күрт төмендеді, бұл Қарабақтың болашақ дамуына нашар әсер етуі мүмкін, сондықтан жағдайды өзгерту үшін көп нәрсе жасалды және жақсарту үшін әлеуметтік-мәдени шаралар қабылданды. Мақалада тарихи географияның салыстырмалы әдісі қолданылды, ол осы кезеңдегі динамика мен нәтижелерді көрсетті. Зерттеудің басты нәтижесі – екінші дүниежүзілік соғыс, жағымсыз салдарға қарамастан (халық санының азаюы) Қарабақ халқының мәдениетінде, білімінде және басқа да көптеген салаларында одан әрі дамуға жаңа жол ашты.

Түйін сөздер: Әзірбайжан, Қарабақ, екінші дүниежүзілік соғыс, тарихи география, өзгерістер, халық, білім.

Введение

Выбор этой темы связан со значимостью Карабаха, который является неотъемлемой частью Азербайджана. В частности, в советское время количество исследованных работ, связанных с городами Карабаха, составляло меньшинство. Это делает исследуемую работу актуальной. Написанная статья была исследована с точки зрения исторической географии. Этим выделяется работа. Следует отметить, что на всех этапах истории Азербайджана Карабахская область занимала особое географическое положение, что полностью отличает Карабах от других территорий Азербайджана. В работе исследованы изменения влияющие на населения и культуру особенно образование в Карабахе после Второй мировой войны с историко-географической стороны. Азербайджан был одной из стран, принявших на себя основную тяжесть Великой Отечественной войны. Хотя война проходила не на ее территории, граждане этой страны внесли большой вклад в победу, проявив огромную храбрость на фронте. С первых лет войны были организованы сотни батальонов самообороны, состоящих из азербайджанцев. Азербайджанские дивизии прошли славный военный путь от Кавказа до Берлина, а в составе партизанских отрядов сражались сотни наших соотечественников. Солдаты и офицеры Азербайджана проявили мужество на фронтах Брестском, Московском, Ленинградском, Киевском, Сталинградском, Украине, Белоруссии, Прибалтике. Даже сегодня исторические подвиги азербайджанцев, сражавшихся во Второй мировой войне, не забыты, этот героизм вспоминается как пример патриотизма подрастающему поколению. На основе «Пятилетнего плана восстановления и развития учреждений культуры и образования», который был принят после второй мировой войны, где большое внимание уделяется географии населения и геогра-

фии культуры. Именно в статье показаны изменения, произошедшие после войны.

Материалы и методы

Следует отметить, что на всех этапах истории Азербайджана Карабахский регион занимал особое географическое положение, полностью отличающее Карабах от других территорий Азербайджана. Карабах – наш регион, являющийся неотъемлемой частью Азербайджана, основанный на исторических веках и известный в мире своими богатыми культурно-историческими памятниками, музыкой, поэзией, гостеприимством, ковром, ковроткачеством, загадочной флорой и фауной и другими богатствами. В работе рассматриваются изменения, произошедшие с населением, особенности историко-географического воздействия в Карабахе после Второй мировой войны. В апреле 1920 года в Азербайджане была установлена Советская власть. Азербайджан участвовал в войне в составе СССР. Исследовав хронологию событий иной раз можно понять, что Азербайджан был одной из стран, принявших на себя основную тяжесть Великой Отечественной войны. Великие исторические заслуги нефтяников Азербайджана неоднократно были с благодарностью отмечены маршалом Г.К.Жуковым и маршалом К.К.Рокоссовским еще в годы войны. После восстановления государственной независимости Азербайджана особое внимание уделяется изучению истории Карабаха. В прошлом изучалась историческая поверхность не только Карабахского региона, но и Азербайджана в целом. Изучение истории Нагорно-Карабахского региона Азербайджана в последнее время стало более серьезным. Внимание и забота Главы нашего государства в этой области еще больше ускорили эту работу. Источниковая база исследования включает в себя книги, материалы из статьи и использованы различные интернет-ресурсы. Книга Назима Маме-

дова “Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi həyat iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991)” (Общественно-политическая жизнь в Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР экономическое и культурное развитие (1923-1991)), Ягуба Махмудова и Керима Шюкюрова “Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər” (Карабах: Реальная история, факты, документы) и другие ресурсы были использованы. Методологическая база исторической географии включает в себя большинство методов, используемых в исторических исследованиях. К ним относятся, в частности, анализ-синтез и сравнительный метод, ретроспективный анализ, статистический метод наблюдения, картографический метод исследования. В исследованной статье использован сравнительный метод. Даны сравнения 1946 и 1950 годов, а также результаты. Основное направление – показать изменения, произошедшие в 1946–1950 годах.

Историческая география Карабаха

Историческая география как наука изучает историко-географическое положение той или иной территории, страны в определенный исторический период. Историческая география – это наука, которая изучает изменения в географическом распределении на Земле в течение времени и их взаимосвязь с историческими событиями, процессами и изменениями в обществе. Она помогает нам понять, какие факторы влияли на развитие и эволюцию ландшафтов, территорий, наций и государств на протяжении многих столетий. С этой точки зрения можно понять важность данной науки. Историческая география начиналась как наука на пересечении географии и истории. Во время своего развития она традиционно была тесно связана с топонимикой, этнографией, рядом других научных дисциплин [Яцунский 1950, 15]. Историческая география конкретизирует наши исторические концепции в хронологическом порядке и связывает их с определенными территориями. Поэтому историческая география раскрывает характеристику физической, экономической, политической географии той или иной страны в различные периоды ее развития. В настоящее время историческая география как самостоятельная наука включает в себя следующие основные элементы: физическая география, география населения, экономическая география, политическая география и культурная география [Жекулин 1982, 5].

Территория Азербайджана имеет очень древнюю историю и культуру. В ходе всесторонних

научных исследований, проводимых на территории нашей республики, были выявлены богатые образцы материальной культуры, относящиеся к различным этапам развития человеческой истории, что доказывает научными фактами, что территория Азербайджана является одним из древнейших цивилизационных центров. Большую роль в научных достижениях, достигнутых в результате всех этих исследований, сыграл Гейдар Алиев, начавший руководить Азербайджаном в 1969 году [Müseylimli 2017, 76].

Карабах – древнейшее место для человечества. Прежде всего, нужно отметить, что слово “Карабах”, которое переводится с азербайджанского как “Черный сад», доказывает, что эта земля исторически принадлежит Азербайджану. Так как это работа написана с историко-географической стороны, в первую очередь следует дать информацию о ее расположении. Вначале “Карабах” как историко-географическое понятие обозначало конкретное пространство, впоследствии же было отнесено к обширной географической территории Азербайджана. Мирза Джамал Джаваншир, который был визирем Карабахского ханства, описал границы Карабаха в своем труде “История Карабаха” (1847) следующим образом: “Границы Карабахской провинции таковы: от моста Худаферин до моста Сины, на южной стороне – река Араз. Сейчас (разрушенный мост) находится между Газахом, Шамшадилем и Джамматом Демирчи-Гасанли. С восточной стороны протекает река Кура, которая впадает в реку Араз в деревне Джава и впадает в Каспийское море. С северной стороны граница Карабаха с Елизаветполем проходит от реки Иордан до реки Кура, а река Кура во многих местах впадает в реку Араз. С западной стороны находятся высокие Карабахские горы, называемые Кушбек, Салварты и Эрикли” [Mahmudov 2009, 10]. Карабах занимает особое место и играет особую роль в истории Азербайджана. Этот регион нашей страны является одним из самых древних мест обитания в мире. На его территории были обнаружены памятники древнейших времен. Челюстная кость первобытного человека из Азыха по имени Азыхантроп была найдена в Азыхской пещере в 1968 году. Эта местность представляет собой пещерный комплекс, расположенный в 14 км к северо-западу, на высоте 900 метров над уровнем моря. Впервые исследования были начаты в 1960 году. Площадь Азыхской пещеры составляет 800 кв.км. Здесь имеется 8 коридоров длиной до 600 метров. Некоторые коридоры имеют высоту 20-

25 метров. Пещера Азых известна как поселение людей каменного века. Пещера была открыта в 1960 году “Палеолитической археологической экспедицией” НАНА (Национальная Академия Наук Азербайджана – главное научное учреждение республики, была учреждена в 1945 году в Баку) под руководством Мамедали Гусейнова. В ходе проведенных исследований было обнаружено десять культурных слоев [Hüseynov 1973, 25]. В период Раннего Средневековья Карабахская область входила в состав Албанского государства. Территория Карабаха, расположенная между реками Кура и Араз, была заселена в основном местными племенами албанцами, ути, гаргарами и савдеями, а также пришлыми племенами маскутами, саками, гелями и балами [Мамедов 1990, 64]. Значительные изменения в истории Карабаха произошли в VII-IX веках, с оккупацией Арабским халифатом, в результате чего большинство населения приняло ислам. Карабах был частью различных мусульманских государств, таких как Саджиды, Салариды, Шаддадиды, Атабеки, Хулагиды, Гарагоюнлу, Аггоюнлу, которые пришли на смену друг друга в Азербайджане. Государство Сефевидов было создано в 1501 году, что положило начало централизации всех азербайджанских земель. Один из четырех бекларбекств, основанных Сефевидами, назывался Карабахский или Гянджинский бекларбек. Карабахское бейлербейство было частью системы административного и политического управления Карабахского региона с 16 по начало 19 века. Бейлербей руководил политическими и административными делами региона [Əfəndiyev 2007, 33]. Во время правления сына Панахали-хана, Ибрагим-хана, Карабахское ханство стало еще более могущественным. Ибрагим-хан подписал договор с командующим русскими войсками Цициановым в Куракчае в 1805 году [Yeşilot 2021, 54]. Согласно Куракчайскому договору, Карабахское ханство было присоединено к России. Курекчайский договор является одним из важнейших документов, свидетельствующих о том, что Карабах, включая его горный регион, исторически принадлежал азербайджанскому народу. В издании 1904 г. “Сборник материалов по описанию кавказских территорий и народов”, начатом в Тбилиси в 1881 г. и напечатанном Кавказским учебным ведомством, Карабахский край описывался как “Границы Зангезурского уезда с востока и северо-востока Шушинский, Джебраильский уезды, с севера Джеванширский уезд, Арешский уезд, Нуха, Гейчай, Нахчыванский и Шарур-Дарала-

язский уезды с запада и юго-запада, Ереванская губерния, Южный Азербайджан, Елизаветпольский уезд и Загатала, река Араз с юга и Юго-Востока, которые находятся между Россией и Иранским государством”. Основанная в 1873 году Елизаветпольская губерния имела площадь 3212, 5 кв. километров [Bünyadov 1990, 46]. 28 мая 1918 года, после почти 100-летнего правления Россией, азербайджанский народ основал новое независимое государство на Севере Азербайджана, которое имело большое значение для сегодняшнего Азербайджана [Abdullayev 2017, 88]. Эта Республика просуществовала недолго, в 1920 году в апреле была установлена советская власть. Эта зависимость продолжалась до 1991 года, к счастью, была создана Азербайджанская Республика. С объявлением о своей независимости Новая республика начала проводить различные реформы.

Создание Советской власти в Азербайджане и ее последствия

В 1920 в апреле в Азербайджане была установлена советская власть. В это же время происходит изменение вокруг Карабаха с географической точки зрения. Как пишет А.М.Скибицкий, “...Карабахское плато приобрело автономию в 1923 году и была названо Нагорно-Карабахский Автономный Округ или в пределах новых границ Азербайджана – сокращенно Нагорный Карабах”. (10 ноября 2020 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в обращении к народу заявил об отмене статуса Нагорного Карабаха. Таким образом, в настоящее время термин «Нагорный Карабах» в качестве политико-географического термина не используется).

Нагорно-Карабахская автономная область расположена в юго-восточной части Малого Кавказа. Территория горная. Ее площадь составляет 4 тысячи 392 кв. м. километров. Территория провинции составляет 120 км с севера на юг и 35-60 км с востока на Запад. В состав НКАО входят пять административных районов – Аскеран, Хардруд, Мардакерт, Мартуни и Шуша [Алиев 1989, 5].

Вторая мировая война и ее последствия

А сейчас рассмотрим культурное строительство в Карабахе в послевоенные годы 1946-1950 года, особенно изменения в образовании и числе населения. Ответим на этот вопрос, как это все повлияло на являющейся одной из древнейших областей Азербайджана Карабах?

В первую очередь следует отметить, что в 1940-1950-е годы темпы роста населения в Азербайджанской ССР снизились. Основная причина этого была связана с участием нашего народа во Второй мировой войне и гибелью сотен тысяч людей, а также с экономическими, социальными и моральными трудностями первых тяжелых послевоенных лет. 22 июня 1941 года Азербайджан в составе СССР вступил в Великую Отечественную войну. Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев с большой гордостью отметил, что “Если бы не Бакинская нефть, то победа Советского Союза была бы невозможна...” [Ismayılov 2000, 49]. С демографической части плохо повлияло Азербайджану. В годы II Мировой войны азербайджанский народ проявил большую самоотверженность, азербайджанские дивизии прошли славный боевой путь от Кавказа до Берлина. Бакинская нефть сыграла важную роль в победе над фашизмом [Бакинская нефть..2024]. Если в 1940 году в Азербайджане проживало 3 миллиона 205 тысяч человек, то в 1950 году этот показатель снизился до 2 миллионов 859 тысяч. Такое снижение наблюдалось повсюду в Азербайджане, в том числе в Карабахе. Так, в 1950 году по сравнению с 1940 годом численность сократилась на 22 тысячи человек. Численность населения Нагорного Карабаха в 1940 году составляла 150 тыс. человек, в 1945 году-135 тыс. человек, в 1950 году-128 тыс. человек. Однако события, которые произошли, открыли новые пути развития в будущем. Начался период восстановления, охватывающий 1946-1950 годы. Наряду с промышленностью и сельским хозяйством были разработаны и успешно реализованы планы культурного строительства [Оруджалиева 2023].

Культурное строительство в Азербайджанском ССР

В период восстановления, охватывающий 1946-1950 годы, был определен ряд задач в области культурного строительства, а также промышленности и сельского хозяйства. В республике ускоренными темпами развивались наука, образование. Предусматривалось укрепление учебно-материальной базы сети народного образования в Азербайджане, в том числе в Карабахе, обеспечение школ педагогическими кадрами, совершенствование системы обучения и воспитания, осуществление практических мер по повышению уровня образования и многое другое. В августе 1946 года состоялся III Съезд учителей Азербайджана. На этом съезде были полностью

определены задачи народного образования в соответствии с требованиями нового времени на 1946-1950 годы. В этом плане планировалось довести количество школ в НКАО до 200, количество школьников до 33,5 тысяч, количество учителей до 2000, увеличить количество учителей с высшим образованием, ликвидировать неграмотность среди старшего поколения, обеспечить все школы техническими средствами обучения и учебными пособиями и так далее. Применение учебных пособий помогает повысить эффективность занятий в начальной школе и дать учащимся базовые знания, на которые они смогут опираться при изучении дисциплин в средних и старших классах [С древнейших времен... 2024].

Война определила особенности развития общеобразовательной школы, характерные ее черты, ее этапы. Школьные коллективы усилили творческие поиски, повысили свое внимание к тщательному отбору учебного материала, правильному планированию каждого урока, усовершенствованию методов и приемов обучения. Методы преподавания изменились прежде всего в сторону активизации и стимулирования интересов школьников к учению. Широкое распространение получили различные приемы закрепления учебного материала, индивидуальные задания, многообразные формы самостоятельной работы. Всему преподаванию в школе был придан боевой, патриотический характер.

В 1946 году на культурное развитие в НКАО было выделено 25 млн. 428 тыс. манатов, из которых 7 млн. 570 тыс. манатов пришлось потратить на расширение средних специальных школ. В соответствии с планом, за счет средств, выделенных правительством Азербайджана, в 1946-1950 годах в Карабахе было построено и введено в эксплуатацию 10 новых школьных зданий. А в старых школах были проведены восстановительные работы. Если в 1940/1941 учебном году было 196 школ, то в 1950/1951 учебном году их число достигло 206. А количество обучающихся здесь студентов за последние 25 лет увеличилось более чем в 7 раз и достигло 36 000 человек. А количество преподавателей в этих школах превысило 2000 человек [Məmmədov 2008, 125].

В 1940/1941 учебном году в НКАО было 35 средних школ, из которых 5 приходилось на Ханкенди. Здесь в 1946-1950 годах были созданы вечерние школы, сельскохозяйственный техникум, медицинская и музыкальная школы. В 1947 году в этих школах обучалось 3500 мальчиков и девочек. В 12 детских домах и детских садах, функционирующих в Ханкенди, воспитыва-

валось до 500 детей. Здесь созданы лечебница, больница, детская консультация и другие учреждения здравоохранения, улучшено медицинское обслуживание населения. Действующий в Ханкенди драматический театр имени Максима Горького завоевал большую симпатию проживающего здесь населения. В зимних и летних кинотеатрах города население смотрело лучшие фильмы страны.

Одно из больших достижений в сфере образования связано с открытием в Ханкенди учительского института. В Ханкенди появился азербайджанский Учительский институт. В 1950 году Учительский институт Ханкенди расширился, и появилось еще 3 отделения. В 1950 году здесь обучалось более 450 студентов. Институт ежегодно выпускал до 60 учителей для школ нашей республики. В 1950 году в институте работало 6 ученых, получивших ученую степень кандидата наук. Институт имел особое значение в обеспечении школ, функционирующих в Карабахе, специалистами с высшим образованием. Правительство Азербайджана высоко оценило труд хороших учителей, работающих в Карабахе, 13 из них были удостоены звания заслуженных учителей, а десятки учителей были награждены орденами и медалями. По сравнению с 1940 годом в 1950 году количество детей в детских садах сократилось с 1221 до 694, количество воспитателей-педагогов-с 95 до 56, а количество детских садов-с 35 до 24. За годы существования количество детей в детских домах сократилось с 1183 до 563, а количество детских домов-с 33 до 2013. В результате проведенных исследований было установлено, что из 44 детских садов и домов, действовавших в 1946-1950 годах, только 2 действовали в Шуше. В 1946-1950 гг. здесь были созданы 3 школы рабочей молодежи с 321 учениками, 17 заочных семилетних и средних школ с 473 учениками. Карабахское отделение Академии Наук Азербайджанской ССР, организованное в 1944 году, стало большим и важным событием в истории Карабаха.

Установление “Пятилетнего плана восстановления и развития культурно-просветительных учреждений” и его результат

В соответствии с принятым на 1946-1950 годах “Пятилетним планом восстановления и развития культурно-просветительных учреждений” к 1950 году была составлена программа по увеличению числа публичных библиотек в НКАО до 116, а библиотек в целом-до 265. Библиотекари также выступают наставниками для всех

участников образовательного процесса. Они делятся своими знаниями о том, как правильно искать информацию, оценивать ее достоверность и использовать в научных работах, помогают развивать исследовательские навыки и учат критически мыслить. Правительство Азербайджана увеличило объем капитальных вложений в материально-техническую базу библиотек в НКАО в 2 раза по сравнению с 1940 годом. В НКАО в 1950 году только на комплексирование библиотек было потрачено 166 тыс. манатов. В первую очередь в 1946-1950 годах было создано 117 новых библиотек. Если в 1940 году в провинции было 66 библиотек, то к концу 1950 года их число достигло 183. В 1950 году книжный фонд публичной библиотеки достиг 150 тысяч экземпляров. В губернии на каждые 1000 жителей приходилось 2 библиотеки, на каждого жителя-18 книг. А в фондах сельских библиотек было 98 тысяч экземпляров различной литературы [Хәләfov 2010, 432].

Одним из самых массовых средств культурно-просветительской работы было кино. В 1946-1950 годах правительство Азербайджана направило в НКАО 16 новых киноустановок. Если в 1923 году количество кинотеатров в регионе составляло 1, а в 1940 году-22, то в 1950 году оно увеличилось до 38. Из этих киноустановок 24 были стационарными, а 14-мобильными. Роль кино в деле народного просвещения в провинции была велика. В 1950 году количество фильмов, показанных на территории НКАО, составило 288 000, что на 35 процентов больше, чем в 1940 году. С целью развития культурно-просветительской работы в Азербайджане в 1946-1950 годах в 1947 году было создано “Общество распространения азербайджанских политических и научных объединений». Был создан филиал общества и проведена значительная работа по проведению культурно-просветительской работы среди населения.

Особо следует отметить роль театра в деле просвещения народа. Роль театра в культурном и социальном развитии неоспорима. Он является неотъемлемой частью истории и традиций народов, отражая их духовные ценности и эмоциональные состояния. Культурная роль театра проявляется в его способности сохранять и передавать исторические и культурные наследия. В 1950 году действовало 2 музея, которые проводили культурно-просветительскую работу среди населения. Культурно-образовательная деятельность – одно из основных направлений деятельности музея, теоретической основой которой

является музейная педагогика В 1950 году количество посетителей музеев составляло 12 000 человек. Проводимая в музее научно-массовая работа, а также организуемые музеями экскурсии, передвижные выставки, встречи с ветеранами войны были встречены среди населения благожелательно.

Заключение

В заключении важно отметить, несмотря на то, что Вторая мировая война отрицательно повлияла на демографию Азербайджана, Карабаха однако эти события стали причиной дальнейших успешных изменений, так как были сделаны выводы, что если не предпринять меры, то в будущем могут быть трудности и с числом населения, и с образованием, и с культурой. В период восстановления, охватывающий 1946-1950 годы, был определен ряд задач в области культурного строительства, а также промышленности и сельского хозяйства. В республике ускоренными темпами развивались наука, образование. Предусматривалось укрепление учебно-материальной базы сети народного образования в Азербайджане, в том числе в Карабахе, обеспечение школ педагогическими кадрами, совершенствование системы обучения и воспитания, осуществление практических мер по повышению уровня образования и многое другое. Именно поэтому один из важных шагов

достигнут в сфере образования. Были открыты новые школы, большое внимание было уделено на увеличение числа школ, что означало рост числа учащихся. А это в свою очередь открывало новый путь на увеличение квалифицированных специалистов. В 1946 году на культурное развитие в Карабахе было выделено 25 млн. 428 тыс. манатов, из которых 7 млн. 570 тыс. манатов пришлось потратить на расширение средних специальных школ. В соответствии с планом, за счет средств, выделенных правительством Азербайджана, в 1946-1950 годах в Карабахе было построено и введено в эксплуатацию 10 новых школьных зданий. А в старых школах были проведены восстановительные работы. Если в 1940/1941 учебном году было 196 школ, то в 1950/1951 учебном году их число достигло 206. Пятилетним планом восстановления и развития культурно-просветительных учреждений смогли достичь хороших результатов. В любой сфере деятельности, в любой социальной структуре всегда нужны образованные, грамотные люди и квалифицированные специалисты. Развитие экономики и рынка труда также тесно связано с уровнем образования населения. Напрямую эти факторы повлияли на проведение вышеуказанных реформ в Карабахе. Как итог можно сказать Вторая мировая война стало причиной проведения удачных реформ на территории Карабаха, несмотря на уменьшение числа население.

Литература

- Abdullayev M. (2017) History of Azerbaijan. Bakı: Bakı Universiteti. 357 p. (на английском языке)
- Bünyadov Z. (1990) Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Elm. 384 s. (на азербайджанском языке)
- Əfəndiyev O. (2007) Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb. 408 s. (на азербайджанском языке)
- Hüseynov M. (1973) Uzaq daş dövrü. Bakı: Gənclik. 227 s. (на азербайджанском языке)
- Xələfov A. (2010) Azərbaycanca kitabxana işinin tarixi. Dərslük. III hissə. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 219 s. (на азербайджанском языке)
- Ismayılov I. (2000) Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı. Bakı: Bakı yayımları. 192 s. (на азербайджанском языке)
- Mahmudov Y., Şükürov K. (2009) Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil. 144 s. (на азербайджанском языке)
- Məmmədov N. (2008) Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi həyat iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991). Bakı: Təhsil NPM. 285 s. (на азербайджанском языке)
- Müseyyibli N. (2017) Azərbaycan Arxeologiyası: uğurlar, problemlər, perspektivlər//Elmi-publisistik məqalələr toplusu. Bakı: AFPoliqrAF. 227 s. (на азербайджанском языке)
- Yeşilot O. (2021) Karabağ: Dünü, Bugünü, Yarını. Türkiyə: Selenge yayımları. 517 s. (на турецком языке)
- Алиев И. (1989) Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку: Элм. 123 с. (на русском языке)
- Жекулин В. (1982) Историческая география: предмет и задачи. Ленинград: Наука. 225 с. (на русском языке)
- Мамедов Т. (1990) Кавказская Албания в IV-VII вв.. Баку: Маариф. 216 с. (на русском языке)
- Яцунский В. (1950) Историческая география. Москва: Академия Наук СССР.- 333 с. (на русском языке)
- Бакинская нефть во время Великой Отечественной войны URL: https://dzen.ru/a/XmZKBVdrt2PE_89b (06.17.2024).
- Зарина Оруджалиева. В рамках выполнения распоряжения президента Ильхама Алиева от 26 апреля 2023 года министерство выплатило единовременную материальную помощь 51 участнику войны 1941-1945 годов в размере 1500

манатов. URL: <https://az.sputniknews.ru/20230508/mintruda-nazvalo-chislo-veteranov-velikoy-otechestvennoy-voyny-v-azerbaydzhane-454641075.html> (07. 15. 2024).

С древнейших времен до начала XX века URL: <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/history> (06. 14. 2024).

References

- Abdullayev M. (2017) History of Azerbaijan. Baku: Baku University. 357 p. (on English)
- Bunyadov Z. (1990) Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə [On historical documents and publications of Azerbaijan]. Baku: Elm. 384 s. (on Azerbaijani)
- Efendiyev O. (2007) Azərbaycan Səfəvilər dövləti [The Safavid state of Azerbaijan]. Baku. Şerq-Qərb: 408 s. (on Azerbaijani)
- Hüseynov M. (1973) Uzaq daş dövrü [Far Stone Age]. Baku: Genclik. 227 s. . (on Azerbaijani)
- Xələfov A. (2010) Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. [History of library work in Azerbaijan]. Derslik.III hissə. Baku: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 219 s. (on Azerbaijani)
- Ismayılov I. (2000) Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı [Participation of Azerbaijanis in World War II]. Baku: Baku yayınları. 192 s. (on Azerbaijani)
- Mahmudov Y., Shukurov K. (2009) Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər [Karabakh: Real history, facts, documents]. Baku: Tehsil. 144 s. (on Azerbaijani)
- Memmedov N. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi həyatın iqtisadi və mədəni inkişafı (1923-1991) [Socio-political life, economic and cultural development in the Nagorno-Karabakh Autonomous Province of the Azerbaijan SSR (1923-1991)].-Baku, Tehsil NPM, 2008.- 285 s. . (on Azerbaijani)
- Museyibli N. (2017) Azərbaycan Arxeologiyası: uğurlar, problemlər, perspektivlər//Elmi-publisistik məqalələr toplusu [Archeology of Azerbaijan: successes, problems, perspectives]. Baku: AFPoliqrAF. 227 s. (on Azerbaijani)
- Yeşilot O. (2021) Karabağ: Dunu, Bugunu, Yarını [Karabakh: Yesterday, Today, Tomorrow]. Türkiyə: Selenge yayınları. 517 s.(on Turkish)
- Aliyev I. (1989) Naqorniy Karabakh: Istoriya. Fakti. Sobitiya [Nagorno-Karabakh: History. Facts. Events.]. Baku: Elm. 123 s. (on Russian)
- Jekulin V. (1982) Istoriceskaya geografiya: predmet i zadaci [Historical Geography: Subject and Objectives]. Leningrad: Nauka. 225 s. (on Russian)
- Mamedov T. (1990) Kavkazskaya Albaniya IV-VII vv.[Caucasian Albania in the IV-VII centuries]. Baku: Maarif. 216 s. (on Russian)
- Yatsunskiy V. (1950) Istoriceskaya geografiya [Historical Geography]. Moskva: Akademiya Nauk SSR. 333 s. (on Russian)
- Bakinskaya neft vo vrema Velikoy Otecestvennoy voyni [Baku oil during the Great Patriotic War] URL: https://dzen.ru/a/XmZKBVdrt2PE_89b (06. 17. 2024).
- Zarina Orudzhalıyeva. V ramkax vipolneniya rasporajeniya prezidenta İlham Aliyeva ot 26 aprelya 2023 qoda ministerstvi vıplatiło yedinovremennuyu materialnuyu pomosh 51 ucastniku voyni 1941-1945 qodov v razmere 1500 manatov [As part of the implementation of the order of President İlham Aliyev dated April 26, 2023, the Ministry paid one-time financial assistance to 51 participants of the 1941-1945 war in the amount of 1,500 manats]. URL: <https://az.sputniknews.ru/20230508/mintruda-nazvalo-chislo-veteranov-velikoy-otechestvennoy-voyny-v-azerbaydzhane-454641075.html> (07. 15. 2024).
- S drebneyshix vremen do nacala 20 veka [From ancient times to the beginning of the 20th century] URL: <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/history> (06. 14. 2024).

Автор туралы мәлімет:

Оруджева Сукра – докторант, Баку Мемлекеттік Университеті, деректану, тарихнама және методология кафедрасы, Баку, Азербайджан. E-mail: sugrau@mail.ru

Сведения об авторе:

Оруджева Сукра – Бакинский Государственный Университет, докторант кафедры источниковедения, историографии и методологии, Баку, Азербайджан. E-mail: sugrau@mail.ru

Information about author:

Oruceva Suqra – PhD student, Baku State University, Department of Source Studies, Historiography and Methodology, Baku, Azerbaijan. E-mail: sugrau@mail.ru

Поступила: 25.08.2024

Принята: 25.11.2024

М. Бисембайұлы*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD-2 курс. Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

1930-1940 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПОЛЬШАНЫҢ СЫРТҚЫ ЖӘНЕ ІШКІ САЯСАТЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІ

Мақалада Екінші Речь Посполитаның КСРО және Германиямен дипломатиялық қарым-қатынасы, билеушілерінің аймақтық держава қатарына еруге құлшынысы, қабылдаған саяси шешімдерінің алғышарттары, Кеңес Одағымен ат құйрығын кесісіп, Германиямен ауыз жаласу себептері мен Англия және Франция сынды алдыңғы қатарлы елдердің Польшаға жасаған ықпалы жан-жақты қарастырылды. Орын алған саяси оқиғалар нәтижесінде миграциялық үдерістердің кең етек жайып, босқындар санының ұлғаюына, аталған уақытта депортацияны саяси құрал ретінде пайдалану әдістеріне жаңа қырынан баға берілді. Мақаланың мақсаты – Екінші Речь Посполитаның ұлттық және көші-қон саясаты мен алып мемлекеттермен байланысын зерделеп, Польшаның бөлініске салынуының саяси алғышарттары мен себеп-салдарын ақыл таразысына салу. Сонымен қатар, КСРО, Польша және Үшінші Рейхтің этнодемографиялық саясатын пайымдау маңызды. Нәтижесінде Қазақстандық зерттеушілердің жұмыстары, Батыс елдері зерттеушілерінің еңбектерімен қатар, кеңестік және посткеңестік ғалымдардың еңбектері пайдаланылып, Юзеф Пилсудский мен Юзеф Бектің саясатына деген пікірлеріне салыстырмалы талдау жасалды. Мақаланың нысаны – Польша үкіметінің алып елдермен жасасқан келісімшарттары. Салыстырмалы талдау, жинақтау, тарихи талдау әдістері қолданылды.

Осылайша, Екінше Речь Посполитаның ыдырауы Шығыс Еуропадағы көші-қонға себеп болып, этносаралық қайшылықтардың туындауына түрткі болды. Мәселені шешу үшін аталған елдер депортация саясатын жүргізді. Бұл оқиға Еуропаның саяси және демографиялық картасын түпкілікті өзгерткен еді.

Түйін сөздер: Польша, КСРО, депортация, босқындар.

M. Bissembaiuly

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

Migration processes in Poland's foreign and domestic policy in the 1930s and 1940s

The article examines in detail the diplomatic relations of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth with the USSR and Germany, the desire of its rulers to join the ranks of a regional power, the prerequisites for such political decisions, the reasons for rejecting the alliance with the Soviet Union and rapprochement with Germany, as well as the influence of leading countries such as England and France on Poland. As a result of these events, the article assesses the consequences of mass migrations, the increase in the number of refugees, and the use of deportations as a political tool during this time. The aim of this article is to examine the national and migration policies of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, its relations with leading countries, and the political reasons behind the division of Poland. Additionally, it is essential to understand the ethnic and demographic policies of the USSR, Poland, and the Third Reich. To achieve this goal, the works of Kazakh and Western scholars, as well as those of Soviet and post-Soviet researchers have been analyzed. The focus of the article is to examine the policies of Jozef Pilsudski and Jozef Beck, assessing the agreements between the Polish government and other countries. Methods of comparative analysis, synthesis, and historical research were used.

In conclusion, it is noteworthy that the collapse of the Polish-Lithuanian Commonwealth led to migration in Eastern Europe, causing interethnic tensions. To address these issues, governments implemented a deportation policy. This event significantly altered the political and demographic landscape of Europe.

Key words: Poland, the USSR, deportation, refugees.

М. Бисембайұлы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

Миграционные процессы во внешней и внутренней политике Польши в 1930-е и 1940-е годы

В статье подробно рассмотрены дипломатические отношения Второй Речи Посполитой с СССР и Германией, стремление ее правителей вступить в ряды региональной державы, предпосылки принятых политических решений, причины отказа от союза с Советским Союзом, сближение с Германией, а также влияние на Польшу ведущих стран, таких как Англия и Франция. В результате произошедших политических событий дана оценка миграционным процессам, увеличению числа беженцев и использованию депортации в качестве политического инструмента. Целью статьи является изучить национальную и миграционную политику Второй Речи Посполитой и ее связи с лидирующими государствами и понять политические предпосылки и причины раскола Польши. Кроме того, важно осмыслить этнодемографическую политику СССР, Польши и Третьего Рейха. Были использованы труды казахстанских исследователей, работы исследователей западных стран, наряду с работами советских и постсоветских ученых для анализа политики Юзефа Пилсудского и Юзефа Бека. Объектом статьи являются договоры польского правительства с мировыми державами. Применялись методы сравнительного анализа, синтеза и исторического анализа.

В качестве вывода можно отметить, что Распад Речи Посполитой вызвал миграцию в Восточной Европе и спровоцировал возникновение межэтнических противоречий. Для решения проблемы указанные страны проводили политику депортации. Это событие окончательно изменило политическую и демографическую карту Европы.

Ключевые слова: Польша, СССР, депортация, беженцы.

Кіріспе

Германия мен КСРО арасында жасалған өзара шабуыл жасаспау туралы келісімі бойынша Екінші Речь Посполитаны Мәскеу мен Берлин бөлшектеп, жаулап алған еді. Бөлшектелген аймақтарда мәжбүрлеп қоныстандыру саясаты жүргізілді. Бұндай саясаттың жүзеге асуына тек Сталин мен Гитлердің жасаған саяси қадамдары емес, Англия сынды халықаралық аренада беделі бар ықпалды күштердің әсері болғанын ұмытпауымыз керек. Еуропадағы халықтарды мәжбүрлеп қоныстандыру соғыс және жер мәселесін шешу үшін жүргізілген саяси акторлардың ісі еді. Депортацияландыру мәселесін саяси құрал ретінде түсіндіру мақаланың бір өзекті тұсы.

1939 жылы 23 тамызда Германия мен КСРО арасында Молотов-Риббентроп деген атпен тарихта енген құпия хаттамаға қол қойылады.

КСРО мен Германия арасындағы құпия хаттамасының мазмұны мынадай:

Екі ел арасын бөліп тұратын шекара болып Литваның Солтүстік территориясы болып танылды. Литва Виленск облысына мүдделі екендігін танытқан жағдайда, екі тарап та бұнымен келісуге міндетті.

2. Нарев, Висла және Сан өзендері екі елдің шекараларын айқындаушы елді мекендер болады. Екінші Речь Посполитаның тағдырын екі тарап кейін шешуге уағдаласты.

3. Бессарабияға КСРО қызығушылық танытқанда, Германия бұл жер таласпайтынын білдірді. Кеңес Одағы өзінің ықпал ету аймағына енгізді.

4. Екі жақ та бұл хаттаманы қатаң құпия жағдайда сақтайтын болады. 1939 жылы 28-қыркүйекте «Достық және шекаралар туралы» кеңесгерман келісімі жасалды. Нәтижесінде Польша ыдырап, екі алпауыт мемлекеттер көршілес елдер атанды (Көкебаева, 2011а: 54-55).

1939 жылғы 23 тамыздағы Кеңес-Герман келісіміне сәйкес, Кеңес үкіметі үш Балтық елдерін, Румынияның Бессарабия аймағын, Буковина және Финляндиядағы Карель мойнағын өзінің қарамағындағы жерлер деп таныды.

Польша ыдырағанда, саны жағынан басым славян халықтары КСРО азаматтары атанды. 1936 жылы, 1939-1941 жылдары бұрынғы Польшадан поляк, неміс, еврей деген этностар Қазақ КСР және РКФСР жерлеріне көшірілді. Бұндай саяси ахуал тек Кеңес Одағында емес, Германияда, Венгрияда және Румынияда да орын алды (Каминский, Каминский, 2009: 201). Екінші Речь Посполитамен жапсарлас Венгрия мен Словакияда үздіксіз көші-қон орын алды. Польшаның ыдырауы Шығыс Еуропада босқындардың көбейіп, этнодемографиялық ахуалдың күрт өзгеруіне, поляк халқының украин және еврей халықтарымен жанжалдасуына түрткі болды. Бұндай саяси-демографиялық ахуалдың астарын

ұғу үшін дипломатиялық қарым-қатынастармен қатар, Екінші Речь Посполитаның ұлттық саясатына назар аударған жөн.

Материалдар мен әдістер

Мәселелі-хронологиялық, тарихи талдау мен жинақтау және тарихи салыстыру әдістерімен қатар, Батыс және посткеңестік авторлардың еңбектеріне салыстырмалы талдау қолданылды. Депортацияның толқындары, уақыт шеңбері, Шығыс Еуропадағы елдердің геосаясатқа ықпалы, соғысқа дейінгі және кейінгі мәжбүрлі миграциялардың табиғаты пайымдалып, соғыс аяқталған соң орын алған репатриация саясатына баға берілді. Жүйелілік әдісі тақырыпқа қатысты бар мәселелерді топтастырып, оларды бір-бірімен байланыстырып, бағамдауға көмектесті. Орын алған саяси үдерістерді сипаттаумен қатар, көші-қон толқындары мен адам санын көрсету үшін сандық көрсеткіштер жиі қолданылды.

Польшаны екі алып елдің бөліске салуы, Мәскеу мен Берлин арасындағы құпия байланыс шетелдік тарихшылардың да, отандық тарихшылардың да еңбектерінде баяндалған. Батыс елдерінің Германияға қатысты жүргізген «пейілдендіру» саясатының салдары, Кеңес Одағының Германиямен астыртын келіссөзі жан-жақты зерттелген (Көкебаева, 2011). Екінші Речь Посполитаның шығыс аймақтары Беларусь КСР және Украин КСР елдерінің құрамына кірген соң, бұрынғы тұрғындарының қазіргі Литва, Беларусь және Украина елдеріне қалайша қоныс аударып, зобалаң саяси ахуалды басынан кешіргенін, бұл халықтардың жаңаша мемлекеттік құрылыс жүйесін құрғандығы Снайдер (Снайдер, 2003), Струнец (Струнец, 2011), Армстронг (1990) еңбектерінде талданды. Еврей халқының Кеңес Одағына және Германияға деген көзқарасы Баранидің (Барани, 1983) еңбегінде талданса, Чиенциала (Чиенциала, 2011) еңбегінде Екінші Речь Посполитаның соғысқа дейінгі сыртқы саясаты талқыланды. Бұл еңбектерде Польшаның соғысқа дейінгі ұлттық мүддесі баяндалмады. Мақала бұл олқылықтардың орнын толтыруға тырысады.

Талдау

1939 жылдың қыркүйегінен 1941 жылдың маусымы аралығында КСРО 1 млн 692 мың Польша тұрғындарын, оның ішінде 230 мың поляк офицерлерін Солтүстік Ресей, Қазақстан мен

Сібірге күштеп қоныстандырды (Орзелл, 1976: 38). КСРО қарамағына өткен поляк, неміс және еврей халықтарының саны бойынша статистика әртүрлі. Мысалы, 1939 жылдың қыркүйегінен 1940 жылдың шілдесі аралығында 2 млн еврей Кеңес Одағының қарамағына өтіп, оның 300 мыңы мәжбүрлеп қоныстандырылды деген еврейлерге қатысты дерек бар (Редлих, 1969: 26). Поляктарға қатысты және соғыс тұтқындарына қатысты да бірнеше мәліметтер бар. Майкл Беллдің есептеуінше, Кеңес Одағы Польшаның шығысын қосып алған соң, 230 мың адам соғыс тұтқынына айналып, 1,5 млн Екінші Речь Посполитаның тұрғындары Кеңес Одағының ішкі аудандарына ауған (Белл, 1989: 66). Соғыстың алғашқы үш жылында 400 мың Екінші Речь Посполита тұрғындары мерт болып, 1 млн 250 мыңы көші-қонды басынан өткергені туралы дерек те бар. Барлығы 13 млн 500 мың халық тұратын жерді Кеңес Одағы жаулап алды (Чиенциала, 1996а: 408-409). 1934-1938 жылдары Қазақстанға Беларусь пен Украинадан 50 мың поляктарды депортациялады. 1936 жылдан бастап оларды тек ұлттық тегіне қарап қана күштеп бір жерден екінші жерге қудалады. 1939 жылы 17 қыркүйекте Кеңес Одағы елдің шығысына әскерді енгізгенде, 5,2 млн поляктар Кеңес үкіметі әкімшілігіне қарады деген дерек те кездеседі (Армстронг, 1990: 54).

Кеңес Одағының ішкі аймақтарына 900 мыңнан 1,5 млнға дейінгі Польша тұрғындары қоныс аударылды. Оның ішінде аштықтан, аурудан қайтыс болғандардың саны 300 мыңнан 750 мыңға дейін асып жығылады. Бақилық болған поляктардың саны-155 мыңнан 390 мыңға дейін (Армстронг, 1990: 56).

Кеңес Одағы Польшаның шығысын қосып алғанда, 200-250 мың еврейлер поляк әскери армиясының киімін киіп, КСРО сапында немістерге қарсы шайқасқан. Кейін еврейлерді поляк, украин және беларусь халықтарынан бөліп, жеке жасақ жасаған. 1941-1945 жылдар аралығында тағы да 20-30 мың еврейлер КСРО-ға келді. Бірақ олардың көбісі Венгриядан ауып келгендер еді (Барани, 1983: 199). Германиядан барлығы 336 мың поляк босқындары болды. 198 мыңы еврейлер болды. 1940-1941 жылдары барлығы 1 млн 200 мың адам Польша территориясынан Кеңес Одағына қоныстандырылды (Пиотровский, 1998).

Жак Вернанттың айтуынша, 1939 жылғы мамыр айына таман Германия, Австрия, Чехословакиядан қашқан босқын еврейлердің саны 401 мыңға жетті. Оның 207 мыңы Еуропадан

пана тапса, қалған 194 мыңы басқа елдерге кетті (Пинчук, 1978: 141).

1939 жылы 16 қарашада Германия мен КСРО келіссөз жасасты. Ол бойынша Германия өз жерінде өмір сүретін украиндар мен беларусьтарды Кеңес елінде өмір сүретін немістерге айырбастағысы келген. КСРО бұл ұсыныстан бас тартты (Пинчук, 1978: 144). Кеңестік Польшада пана тапқан еврейлердің саны 300 мыңға жеткен (Пинчук, 1978: 145).

Соғыс қарсаңында және соғыстың қызған алғашқы жылдарында көші-қон мен түрлі саяси және этнодемографиялық өзгерістер орын алды. Бұл миграцияның себеп-салдарлық байланысына немқұрайлылық және селкостық танылуда. Зерттеушілер бұны соғыс туындаған үдеріс деп ұғады.

Ал, шын мәнінде, бұндай миграциялық толқындарды осылайша түсіндіру сыңаржақ, біржақты екенін ұмытпауымыз керек. Бұндай кесепатты ахуалдардың орын алуын біз тек халықаралық жағдай тұрғысынан емес, соғысқа дейін және соғыс кезіндегі Польша елінің ішкі және сыртқы саясатындағы ұлттық әрі демографиялық мәселе тұрғысынан қарастырғанымыз жөн. Ол үшін Польшаның беделді тұлғалары-Юзек Пилсудский мен Юзеф Бектің қабылдаған саяси шешімдеріне мән берген жөн.

Нәтижелер мен талқылаулар

Германияда 1933 жылы оңшыл күштер билікке келіп, сыртқы саясатын түсіндірген кезде, Екінші Речь Посполитаның билеушісі Пилсудский 1933 жылы ақпанда Франциядан бірігіп, Германияға қарсы әскери қимылдар жасауды талап етті. Сол жылы Гданскте поляктардың құқықтарын тапталғанын көрген Пилсудский, Франция мен Англиядан Германияға соққы жасауды тағы да талап етеді. Ұлттар Лигасының араласуымен қайшылық аяқталады (Древеницкий, 1966: 112). 1933 жылы Ұлттар Лигасының жиналысында Польшаның қарсылығына қарамастан, Батыс елдері Үшінші Рейхке армия құруға келісім берді Англия және Франция сияқты елдер Германияға әскер құру мәселесінде тең құқық беруге келісім берді. Польша Францияға сүйеніп, Германияға төтеп беруді ойластырған. Оңшыл күштер билеген алғашқы жылдарында Польша Франциямен бірігіп, Германияны жеңбесе, кеш болатынын білдірді. Үшінші Рейх 1934 жылдың қаңтарында Польшаға өзара шабуыл жасамау туралы келісімді ұсынады. Польша бұл келісім бойынша Франциямен ақылдаспақ болады, алайда, фран-

цуздардан жауап болмағандықтан, келісімшарт жасалады (Древеницкий, 1966: 114). Пилсудский Халықаралық Қатынастардың бұзылуына 1925 жылы қабылданған Локарна мен Рейн келісімі себеп болды деп ұққан. Ол бойынша, Үшінші Рейхтің батыс аймақтарын Батыс елдері қорғауға міндеттелді. Оның ойынша, бұл Халықаралық қауіпсіздіктің тұғырын шайқалтты (Бузинкай, 1965: 53). 1936 жылғы Испаниядағы азамат соғысында Италияның Франконы ашық қолдауы, 1937 жылғы Жапония-Қытай соғысының өршуі-Ұлттар Лигасының қауіп-қатер төнген жағдайда, қақтығыстың алдын ала алмайтынын, тоқтата алмайтынын көрсетті. Бұның бәрі Польшаның Ұлттар Лигасын қолдаудан бас тартуына себеп болды (Бузинкай, 1965: 75). Осыдан 1930 жылдардың басында Польша Германияға қарсы саясат жүргізгенін, Германия тарапынан төнген қауіптің бетін сейірту үшін Ұлттар Лигасына, Англия мен Францияға сүйенгенмен, олардан қолдау таппағандықтан, біртіндеп саясатын өзгерткенін аңғаруға болады.

Кеңес Одағы мен Үшінші Рейх қарым-қатынасына келер болсақ, олар арасында 1922 жылы Рапалло келісімшартына қол қойды. Ол келісімшарт бойынша Кеңес Одағы мен Германия арасындағы барлық өзара территориялық даулы мәселелерді шешу көзделді.

1925 жылы Германия Локарно келісімі арқылы Франциямен және Бельгиямен шекараны шегендеді. Онымен қоса, Екінші Речь Посполита және Чехословакия арасындағы кикілжіндерді шешкен болатын. Мәскеу Германия Батыспен жақындасып, КСРО-мен арасы салқындап кетеді деп қорыққан болатын. Осыдан кейін КСРО Германиямен жақындасуға тырысты (Кульский, 1978: 48-49).

1926 жылы Германия Кеңес Одағымен өзара достық және татуластық туралы келісімшартқа қол қояды. Соған қарамастан, КСРО Польшамен 1932 жылы өзара достастық және шабуыл жасамау туралы келісімге келеді. Сол уақытта Германияның Польшамен қарым-қатынасы салқын болғанын ескерсек, Германияға Кеңес билігінің бұл қадамы ұнамағаны белгілі (Кульский, 1978: 52).

Кеңес Одағының Польшамен жақындасуына негіз болды. 1930 жылы тамызда Варшавада Польша, Латвия, Эстония, Румыния, Югославия, Болгария, Венгрия мен Чехословакияның уәкілетті уәкілдері жиналып, саяси ахуал туралы әңгімелеседі. Кеңес Одағына қарсы әскери-саяси блок құру мәселесі көтерілді. Бірақ бұл ой жүзеге аспай қалады. 1931 жылы қаңтарда Польша

ша Румыниямен әскери одақ жайында келісімге келіп, Пилсудский Парижде ағылшын және француз басшылықтарымен кездесіп, Литва мен Венгрияны бұл одаққа қосу мәселесін көтерді (История Польши, 1958: 348).

1934 жылы 26 қаңтарда Германия және Польша арасында шабуыл жасаспау туралы келісімшартқа қол қойылды. Бұл Кеңес билігінің ашуын тудырды. КСРО 1934 жылы наурызда Балтық теңізі бойындағы елдердің қауіпсіздігін қорғау мәселесін көтеріп, Германиядан бұл аймақты қорғау жөніндегі келісімшартқа қол қоюға көндіруге тырысты. Германия бұған келіспеді. Алайда, Германия тарапынан жауап болмайды. КСРО 1935 жылы чехословактармен өзара достастық және түсіністік туралы келісімшартқа қол жеткізеді. КСРО Германияны тақымдап ұстауға болады деп ойлады. Алайда, 1936 жылы Рейннің алынып, 1938 жылы Чехословакиядан Судет облысын тартып алынғанын көрген Сталин, Германиямен жақындасуды күп көрді (Кульский, 1978: 55).

1933 жылы қазанда Гитлер Ұлттар Лигасынан шығу туралы шешімге келеді. 1933 жылы 15 қарашада Женевада Польшаның Сыртқы Істер Министрі Бек пен Германияның Сыртқы Істер Министрі фон Нейрат кездесті. Германия Польшаның шекарасын қорғайтынын, шабуыл жасамайтынын тағы да ауызша мәлімдеді. 1934 жылы 26 қаңтарда Польша Германиямен даулы мәселелерді бейбіт жолмен шешу туралы келіседі. Бұл құжат 10 жылға мерзімделді (История Польши, 1958: 365-366). Франция мен КСРО 1934 жылы аймақтағы қауіпсіздікті сақтау үшін “Шығыс Пактіні” ұсынды. 1934 жылы сәуірде Франция Сыртқы Істер Министрі Луи Бару Варшаваға келсе, КСРО Германия мен Польшаға Пактінің мүшесі болуға шақырды. Бірақ Польша бұл ұсыныстан бас тартады. Бек Латвия мен Эстонияны да тура солай бұл келісімнен бас тартуды талап етеді (История Польши, 1958: 375).

1936 жылы 22 қаңтарда Ұлттар Лигасында Гданьск мәселесі көтеріліп, онда поляктарға қысым жасалып, Гданьск еркін қала мәртебесіне лайық еместігі айтылғанда, Бек поляктар мен немістер арасында ешқандай қайшылық жоқ деп қысқа қайырды. Гданьск үкіметі сол сөзі үшін Бекке алғысын білдірді. Бек Гитлердің Чехословакияны бөлшектегенін, Италияның Абиссинияға шабуылын ақтауға тырысты. Бек Италиямен де жақындасып, Италияға қарсы бағытталған санкцияға қарсылық танытты (История Польши, 1958: 425).

Осы деректерге сүйеніп, 1930 жылдардағы Кеңестер мен Екінші Речь Посполитаның Үшінші Рейхпен қарым-қатынасының дамуына назар аудару аламыз. Кеңес билігі де, Польша да Германиямен жақындасуға тырысқан. Алайда, екеуінің Германиямен жақындасуының әртүрлі себептері бар. Польша Кеңес Одағын шығыстан төнген басты жау деп санады. Юзеф Пилсудский 1920 жылы болған Польша-Ресей соғысын ойынан шығармады. Ол соғыста Польша Ресейді жеңген еді. Сондықтан КСРО кек қайтаруға тырысады деп ұққан. Алайда, Германияны да ерекше дос санамады. Оған қарсы Англиямен және Франциямен одақтасты. Осылайша, Польшаның көпвекторлы саясатты ұстанғанын көреміз.

Польшаның Ішкі Істер Министрі Бек Англиямен келіссөзінде Англияның Данциг қаласын Германияға бере салу керек деген пікіріне қасқая қарсы шыққан. Ол Англияны Германиямен бірікпейміз, бірақ Данциг қаласын ешкімге бермейміз деп иландыруға тырысты. Гитлермен сөйлескенде, Гитлердің Данциг қаласын поляктардың еншісінде қалдырамыз деген сөзіне сенді.

Герман Геринг 1935 жылы Польшаға келіп, бірігіп, Ресейге қарсы соғысуды ұсынады. Жоспар бойынша Украинаның жері Польшаға кіріп, солтүстік-батыс Ресейдің жері Германияға қосылу керек еді. Ол бұл соғыстың алдын алу үшін жасалу керек деп түсіндірді. Бірақ Пилсудский бұл ұсыныстан бас тартты (Будурович, 1958: 19). Геринг Польшаның елшісі Липскиймен 1938 жылы 10 тамызда, 24 қазанда және 15 желтоқсанда болған кездесулерде Кеңес Одағына қарсы күресуге шақырды (Будурович, 1958: 24). Польша өз кезегінде Германия Польшамен шынайы дос болғысы келсе, Ресеймен дипломатиялық байланысты үзу керек екенін мәлімдеп отырды (Будурович, 1958: 26). 1939 жылы 21 наурызда герман-поляк елшілері арасында келіссөз болып, немістер Данциг Германияға қараған жағдайда, Познань ауданындағы шекарадағы қауіпсіздікті Германия өз мойнына алатындығын мәлімдеген еді. Липский үшін бұл талап шектен асандық болып сезілді [Празмовская, 1986: 862 б.].

Польша Германиядан қорғану үшін Англиядан және Франциядан көмек күтті. Алайда, екі ел Польша мен Румынияның қауіпсіздігін қамтамасыз ететін құжатқа қол қойған жағдайда Германияны ашуландырамыз деп қорқатын (Александровф, Роузкранс, 1977: 410).

Ұлыбритания Италиямен тығыз байланыста болғандықтан, Кеңес Одағымен одақ құра алмады. Ал Польша Кеңес Одағымен біріккен

жағдайда Германияның шабуылына тап болатынына басып айтып отырды. Ұлыбритания Польшадан Кеңес билігімен жақындасуға шақырған. Бірақ поляктарды көндіре алмады (Странг, 1996: 737).

Польшаның Германияның қолшоқпары болмағанын ұғуымыз қажет. Олар өзін аймақтық держава деп қарастырды. Тіпті, шекаралас шағын мемлекеттерді қосып алуға тырысты.

Чехословакияның бөлшектелуіне Польша аса мүдделі болды. Бірақ Германия бұл жерді толығымен басып алады деп ойламаған. Польша Австрияның Германия құрамына қосылуына қарсылық танытпаса да, Тешин қаласын қосып алып, Венгриямен шекаралас ел болуды армандады. Бұл ниетті 1938 жылы қыркүйекте Юзеф Бек Чехословакияға да, Германияға да білдірді (Чиенциала, 2011с: 134). 1938 жылы қыркүйекте Мюнхень келісіміне сәйкес, Германия Судет облысын алса, Венгрия Карпат пен Словакияның оңтүстігін, ал Польша Заользьені (Тешинді) Чехословакиядан тартып алу туралы қаулыны қабылдайды (Чиенциала, 2011с: 136-137).

Сырт көзге Польша Германияның қолжаулығы болып көрінуі мүмкін. Шын мәнінде, Польша Заользьені қосып алу арқылы Польша-Румыния-Венгрия үштігін құрып, Германияға қарсы одақ құра алады деп үміттенген еді. Польша шығыста Румыниямен және Венгриямен бірге, ал батыста Франциямен бірігіп, Германияның экспансиялық қарқынын бәсеңдетеді деп ойлаған (Чиенциала, 2011с: 140). Польшаның бұндай саясаты Кеңес билігіне ұнамады. 1938 жылы 23 қыркүйекте Кеңес Одағы Чехословакияға қатысты басқыншылық жорығын тоқтатпаса, екі тарап арасындағы келісімшарттардың күшін жоятынын мәлімдеді (Чиенциала, 2011с: 143).

1938 жылы 27 қыркүйекте Польша Мюнхен конференциясының арқасында 1919 жылы жоғалтып алған Тешин қаласын Чехословакиядан алуға кірісті. Онымен қоса, Оңтүстік Карпат облысының Венгрияға қосып, көршілес болуға ұмтылды. Алайда, бәрі ойдағыдай болмайды. Германияға Румыния, Венгрия, Чехословакия тәуелді болды. Данциг поляктар мен немістердің арасындағы қарым-қатынастың бұзылуына себеп болған қалаға айналды. Данцигты күшпен басып алу керек деген сөздер немістер арасында жиі таралды. Поляктарға Гитлер Данцигтың беруін талап еткен. Гитлер экономикалық жағынан қаланың поляктардың қолында қауіпсіздікте болатынын бірнеше рет мәлімдеген (Празмовская, 1986: 857). Германияның 1939 жылы Чехословакияны бөліске салуы, Словакияда Польшаның ықпал ету тетіктерін пайдалана алмауы Польшаны беймаза қылды.

Онымен қоса, Үшінші Рейх Литвамен келіссөз жүргізіп, Мемель қаласын қосып алды. Сөйтіп, Балтық теңізіндегі Данцигтің қауіпсіздігіне қатер төнді. 1939 жылы 16 наурызда Венгриямен бірге Польша Карпат өңірін қосып алады (Празмовская, 1986: 861).

Польшаның нені көксегенін ұғу үшін Польша елшілігі мен Германия елшілігі арасындағы келіссөздерге назар аудару керек. Юзеф Бек Карпат асты Русьті Венгрияға беріп, Германияның шығысқа бағытын тежегісі келді. Егерде Германия шығысқа әскер енгізсе, поляк-венгр блогінің қарсылығына тап болушы еді (Чиенциала, 2009b: 253).

1938 жылы 30 қыркүйекте Судет облысын Германияға қосу туралы Мюнхен келісімі орын алғанда Чемберлен мен Даладье фашизмнің батысқа емес, шығысқа бағытталуына бар күшін салды. Тура сол Мюнхенде Гитлер Чемберленмен өзара шабуыл жасаспау туралы келісімшарт жасасты. 1938 жылы 6 желтоқсанда тура солай Риббентроп Париждегі француз өкілімен келіссөз жүргізеді (История Польши, 1958: 435). 1938 жылы 2 қазанда Польша әскері Чехословакияның Тешиндік Силезияға басып кірді. 1938 жылы 24 қазанда Польша елшісі Липский Риббентроппен кездесіп, Венгрия мен Польша арасында шекараның пайда болуы Үшінші Рейхтің пайдасына шешіледі деп көндірмек болды. Поляктардың пиғылын ұққан немістер поляктардың жоспарын іске асырмайды. Риббентроп қайтадан Гданьсктың Германияның қарамағына өтіп, поляктарға сол жерде сауда жасауға және қауіпсіздікті қамтамасыз етуге Германия міндеттеледі деген ұсыныс жасады. Риббентроп Карпаттық Украинаны жеке мемлекет қылуды ұсынды. Солай, Польшаның Венгриямен бірігу ниетіне балта шапты (История Польши, 1958: 438). 1939 жылы 15 наурызда немістер Чехословакияға басып кірді. Гитлер Чехия мен Моравияда неміс протектораттығын жариялады. Осыдан кейін Словакия тәуелсіздік алып, Берлин Карпаттық Украинаны Венгрияға берді. Сөйтіп, Польшаға шабуылдың алғышартын жасады.

Чехословакия бөлшектеу ісіне Польша да, Венгрия да, Германия да белсене кірісті. Пилсудский егер Словакия Венгриямен одақтас болса, Карпат тауы Польша мен Венгрия арасындағы шекараға айналса, чехтар большевиктермен байланыс орната алмайды деп үміттенді (Гай-Ныжнык, 2011: 28).

1939 жылы 14 наурызда Словакия тәуелсіздігін жарияласа, ал Чехияны Германия жаулап алады (Гай-Ныжнык, 2011: 39). 1939 жылы 14 наурызда Венгрия 1939 жылы 12 наурызда өз-өзін жеке мемлекет деп жариялаған Карпаттық Украинаға басып кіріп, 5 мың украиндықтарды түрмеге қамайды, оккупация салдарынан 183395 адам лагерьлерде қамалып, 115 мыңы көз жұмған (Гай-Ныжнык, 2011: 41). 1938 жылы 11 қазанда II Речь Посполитаның шешімімен Заользіндік Силезия ресми түрде ел құрамына кірді (Струнец, 2011: 136).

Поляктар жаулап алған жерлерде өз әкімшілік билігін орнатады. Нәтижесінде 30 мың чех пен 5 мың неміс аймақты тастайды. Бұл барлық ауданда 230 мың адам өмір сүргенін ескерсек, толғандырарлық жаға ұстатарлық жағдай (Струнец, 2011: 151).

Венгрия жеріне қараған 900 мың словактардың 50 мыңы венгрлер жүргізген саясат салдарынан елден кетті. Онымен қоса, Польшаның солтүстік-шығыс аудандарынан Кеңес жеріне 125 мың адам күштеп көшірілді. 20 мың босқындар Беларусь Кеңестік Социалистік Республикаға ауды (Струнец, 2011: 153).

Польша Германиямен ауыз жаласып, Еуропаның саяси картасын өзгерткенмен де, Германияның Кеңес билігімен бірігіп, одақ құруын күтпегенге ұқсайды. Польша елшісі Эдвард Бернад Рачинский 1939 жылы 17 қыркүйекте Кеңес Үкіметіне қарсылық нотасын жариялайды. Польша елшісі Кеңес Одағына қарсы соғыс ашу керектігін мәлімдейді. Англия Сыртқы Істер Министрі Галифакс Польша мен Англия арасында жасасқан келісімшартта Англия Польшаға Еуропадағы бір ел шабуыл жасағанда қорғайды делінген деп мәлімдеді. “Еуропалық ел” дегенде Германияны меңзеді деп жеткізді. Рачинский Польшаның тұтастығын сақтау-бүкіл Еуропаның тұтастығын сақтаумен парапар деген. Алайда, Германияға қарсы Кеңес Одағының болашақта көмегі боларын білген ағылшын және француз үкіметтері қойылған талапқа жауап беруден жалтарды. Англияның не себепті Кеңес билігіне соғыс ашпағаны түсінікті (Суорд, 1991: 87-88).

Этнодемографиялық өзгерістер тек Екінші Речь Посполита жерінде емес, Литвада да орын алды. 27 мың поляктар Литва еліндегі Мемель (Клайпеда) жеріне көшті (Балкелис, 2007: 461). Бірақ литвалықтар босқындарды қабылдауға дайын емес болып шықты. 1940 жылы наурызда Литва үкіметі 83 мың поляктарға азаматтық беруден бас тартады. Сондықтан босқындардың

саны 100 мыңға жетеді. 1945-1946 жылдары репатриция жасалып, Кеңестік Литвадан Польшаға 196 мың поляктар қайтады (Балкелис, 2007: 463).

Поляктарды Кеңес Одағының ішкі аймақтарына депортациялау көбіне 1936 жылы басталды деп жазылады. Шын мәнінде, бұл үдеріс ертерек басталған. 1935 жылдың 20 ақпаннан 10-шы наурызға дейінгі уақытта 8329 адам Киев пен Виннициядан Украинаның шығысына депортацияланды. Депортацияланғандардың 57, 3 пайызы поляктар мен немістер болды. 1935 жылы шілдеде Украинның шенеуніктері Мархлевски ауданынан поляктар жеткілікті деңгейде қудаланбағанын мәлімдеді. 300 поляк шаруашылықтарын депортациялау қажет деген өтініш хатты кеңес билігі мақұлдайды. 1935 жылы қазанда 1500 поляк шаруашылықтары депортацияланып, Украина жерін поляктардан “тазарту” ашық жүргізілді. 1936 жылы 15000 неміс және поляк шаруашылықтары ендігі жолы Қазақстанға көшірілді (Мартин, 1998: 848-849). 1936 жылы қыркүйекте Қазақстанға Украинадан 14 048 отбасы, яғни 63 976 адам көшірілді. Алматы облысына 650 отбасы көшіріліп, оның 250-і Талдықорғанда, 150-і Қараталда, 350-і Іледе жайғасты (ҚР ОМ, Қ. 30, Т. 10. Іс. 8. П. 1-7.).

Кеңес әскерлері Батыс Украинаны қосып жатқанда, 20-30 мыңға жуық украиндар Кеңес-Герман шекарасының батыс шағына көшуді күп санады. 1939 жылғы қарашадағы Герман-Кеңес келісімшарты көші-қон мәселесіне сәйкес, 1940 жылдың ақпанында Батыс Украинаға 5 мың лемка (украин халқына жататын субэтнос), 6 мың украин Холмщинадан қоныс аударды. 23000 отбасы немесе 69000 тұрғындарды Волынь қабылдауы тиіс еді. 1939 жылы желтоқсанда Мәскеу мен Берлин поляк босқындарын Германияға орналастыру бойынша келісімге келіп, 66 мың адам Германияға келді. Оның ішінде 3200 неміс және 1600 еврей де болды (Трофимович, 2011: 266-267).

1940 жылдың наурыздың жиырмасында Лаврентия Берия Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссары С.Н. Бурдаковқа Батыс Украина мен Беларусь облыстарынан қоныстандырылатын поляк соғыс тұтқындарының отбасыларын қабылдауға дайындалу, қажетті материалды көмек беру, тұрғын үймен қамтамасыз ету Украина мен Белоруссияның батыс облыстарынан жер аударылатын поляк соғыс тұтқындарының отбасыларын қабылдауға дайындалу туралы бұйрық берді. Поляк соғыс тұтқындарының ішінде ірі помещиктер, полиция қызметкерлері, офи-

церлер болды. 25 мың отбасыларының 75-100 мыңға жуық қоныстанушыларды Қазақ Кеңестік Социалистік Республикаға 10 жылға жер аударылатыны хабарланды (Көкебаева, 2012b: 45-46). Бұл үдеріс 1940 жылы 13 сәуірде басталып, қазіргі Қазақстанның солтүстік облыстарына 28 мың бұрынғы поляк тұрғындары келді. Павлодар облысына келген 11 201 жер аударылғандардың 5 мыңы өндіріс орындары мен кеңшарларда жұмыспен қамтамасыз етілді (ҚРПМ, Қ. 708. Т. 14/2. Іс. 55. П. 111-115).

1941 жылы 14 мамырда жер аударылғандарға қатысты жаңа қаулы шығып, 21 мамырда депортациялаудың төртінші толқыны басталады. 1941 жылы мамыр-маусым айларында Украинаның батысынан Қазақстанға 11 мың адам, Беларусь елінің батысынан 24 мың адам депортацияланды. Төртінші толқын басталғалы үш жыл ішінде Қазақстанға 103 757 поляктар көшірілген (Көкебаева, 2012b: 50).

Соғыс кезінде күштеп көшірілген халықтардың санына назар аударсақ, біраз айырмашылықтарды байқаймыз. Мысалы, Кеңес Одағының ішкі аудандарына 400 мың адам көшірілді деген мәлімет бар. 1944 жылы Польша Республикасының елшілігі қызық деректер келтірді: Иранға көшірілген 120 мың адамның 52 пайызы этникалық поляк, ал 30 пайызы еврей болған (Кульчицкий, 2002: 258). Германия 1,7 миллион поляктарды Польшадан көшіріп, Польшаның ішкі аудандарына 300 мың этникалық немістерді көшірді. Бұны жаулап алынған аймақтарда немістердің санын көбейту үшін жасағаны түсінікті (Кульчицкий, 2002: 260). Волыньда украиндар соғыс кезінде 40 мың поляктар Польша тұрғындарын қырып салды. Болашақта кереалаң, аласапыран заман келетінін білген поляктардың 300 мыңы тұрған жерлерін тастаған. Поляктар қарымтасын қайтару мақсатында 400 украиндықтардың белді тұрғындарының көзін жойды (Кульчицкий, 2002: 262). 40 мыңға жуық поляк, беларусь, украиндар мен еврейлер Қазақстан мен Сібірге Волыньнан 1940 жылдың ақпанынан 1941 жылдың мамыр аралығында депортацияланды. Соғыстан кейін көші-қон толастамады. 1946 жылы “Вистула жоспары” бойынша оңтүстік-шығыс Польшадағы украиндарды солтүстік-батыс Польшаға депортациялайды. 482 мың украиндарды 1944-1947 жылдары Кеңес Одағына күштеп қоныстандырады (Гатрелл, 2007: 522). 140 660 украиндар Оңтүстік-шығыс Польшадан Солтүстік және Батыс Польшаға күштеп көшіріледі де, қарсылық танытқандар, басқа жерге көшкісі келгендер атылды (Снайдер, 2003:

199). Онымен қоса, 780 мың поляк пен еврейлер Кеңестік Украинадан Польшаға 1944-1946 жылдары қайта қоныстандырылғанын, сөйтіп, көші-қон толқындары түсініксіз, қым-ғуыт болғандығын аңғаруымыз қажет (Снайдер, 2003: 187).

1944-1946 жылдары 159241 украин азаматтары Орталық және Шығыс Украинаға көшірілсе, 323858 азамат Батыс Украинаға қайта қоныстандырылды (Снайдер, 2003: 204). Сол жылдары 260 мың украиндар Кеңес Одағына Польшадан көшірілді.

Кейбір авторлардың пікірінше, КСРО Польша коммунистері үшін керемет саяси модель болды. Кеңес үкіметі халықтарды мәжбүрлі түрде және ерікті түрде бір жерден екінші жерге көшіру арқылы елді бір ұлттық елге айналдыра алған. Польша да КСРО-ға еліктей отырып, Польшадағы украин халқын Кеңес Одағына көшіру арқылы Польшаның қауіпсіздігі мен тұтастығына қауіп төндіретін этностарды азайтқан болатын (Кульчицкий, 2002: 272).

Қорытынды

Польша Екінші Дүниежүзілік соғыста Германияның да, КСРО-ның да қолшоқпарына айналмады. Олар өзін аймақтық держава деп қарастырып, бұрын жоғалтып алған аймақтарды қосуға тырысты. Чехословакияға кеткен жерлерді қосып алып, өзінің ықпал ету аймағына Венгрияны, Литваны, Румынияны қосқысы келді. Сол жерлерді қосу үшін Германиямен жақындасуға тура келді. Польша Германияға қарсы КСРО-мен бірігудің орнына Румыния және Венгрия сынды шағын мемлекеттермен бірігудің арқасында Германияның шабуылына төтеп береді деп ойлады. Батыстың алдыңғы қатарлы елдерімен Польша тұтастығы мен қауіпсіздігін сақтау жөніндегі келісімшарт жасасып, кеңес билігімен және немістермен арасалмақты сақтауға тырысты. Батыс елдері Польшаны қорғай алмады, ал Польша Германиямен жақындасуға мәжбүр болды. Алайда, Польша Германияның қолшоқпары болмады. 1944 жылы қарашаның жиырма тоғызында Британдық Лордтар Палатасында Польша мәселесі бойынша айтыста Вискоунт Самуэль: “тарих мықты әрі тәуелсіз Польша не Германиямен, не Ресеймен одақтаспай, достық қарым-қатынас құрмай, ұзақ уақыт өмір сүре алмайтынын көрсетті” деп мәлімдеді. Польша екі мемлекет арасында көпвекторлы саясат ұстанғандықтан, жеңіліске ұшырады (Пешке, 1985: 436).

Екінші Речь Посполитаның саяси картадан жоғалуы еврей, поляк, украин және беларусь халықтарының босып, этнодемографиялық және саяси өзгерістерге алып келді. Кеңес Одағы және соғыстан кейін тұтастығын қалпына келтірген Польша Республикасы ұлттық және саяси мәселелерді шешу үшін депортация саясатына

жүгінді. КСРО халықтарды Сібір мен Қазақстанға көшіріп, бұрынғы поляк тұрғындарының санын Батыс Украина мен Батыс Беларусь елінде азайтты. Польша елі де украиндарды Польшаның солтүстік-батысына көшіру арқылы олардың сандық үлесін азайтып, ұлттық мәселені шешкен болатын.

Әдебиеттер

- Гай-Ныжнык. П.П. (2011). Карпатская Украина и Мюнхенский договор//Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939-1941 гг.: люди, события, документы. СПб.: Алетейя. 424 с.: ил.
- История Польши. В 3 томах. (1958). Том III/Под ред. Ф. Г. Зуева, А. Я. Манусевича, И. А. Хренова.-М.: Изд-во Академии наук СССР. 668 с.
- Көкебаева Г.К. (2011). Дүниежүзілік соғыстар аралығындағы герман-поляк қатынастары // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. № 1. Б.50-56.
- Көкебаева Г.К., Сманова А.М. (2012). Польша – Қазақстан: тоғысқан тағдырлар. Монография. Алматы: Molia & DOS, 208 б.
- ҚРОМ, 30-к., 10-т., 8-іс.
- ҚРПМ, 708-к., 14/2-т., 55-іс.
- Струнец. С.В. (2011). Этнические окраины многонациональных государств в кризисные периоды военно-политической нестабильности (осень 1938 – осень 1939 годов)//Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939-1941 гг.: люди, события, документы. СПб.: Алетейя. 424 с.: ил.
- Трофимович. В.В. (2011). Этнодемографические изменения в Восточной Галиции и Волыни (1939–1941) //Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939-1941 гг.: люди, события, документы. СПб.: Алетейя. 424 с.: ил.
- Alexandroff A., & Rosecrance R. (1977). Deterrence in 1939. *World Politics*, 29(3), 404–424. <https://doi.org/10.2307/2010003>. Accessed 5 Feb. 2024.
- Armstrong J. L. (1990). Policy toward the Polish minority in the Soviet Union, 1923–1989. *The Polish Review*, 35(1), 51–65. <http://www.jstor.org/stable/25778477>. Accessed 27 Feb. 2024.
- Balkelis T. (2007). War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939-1940. *Contemporary European History*, 16(4), 461–477. <http://www.jstor.org/stable/20081378>. Accessed 21 Feb. 2024.
- Barany G. (1983). Jewish Prisoners of War in the Soviet Union During World War II. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, 31(2), 161–209. <http://www.jstor.org/stable/41047535>. Accessed 20 Mar. 2024.
- Bell P. M. H. (1989). Censorship, Propaganda and Public Opinion: The Case of the Katyn Graves, 1943. *Transactions of the Royal Historical Society*, 39, 63–83. <https://doi.org/10.2307/3678978>. Accessed 26 Feb. 2024.
- Budurowycz B. (1958). Poland and Hitler's offers of alliance. *The polish review*, 3(4), 16–29. <http://www.jstor.org/stable/25776202>. Accessed 2 Feb. 2024.
- Buzinkai D. I. (1965). Poland and the League of Nations, 1934-1939: a political analysis. *The Polish Review*, 10(4), 52–83. <http://www.jstor.org/stable/25776630>. Accessed 12 Feb. 2024.
- Cienciala A. M. (1996). General Sikorski and the conclusion of the Polish-Soviet agreement of July 30, 1941: A Reassessment. *The Polish Review*, 41(4), 401–434. <http://www.Jstor.Org/Stable/25778954>. Accessed 9 Apr. 2024.
- Cienciala A. M. (2009). [Review of Polish Foreign Policy and the Czechoslovak Crisis of 1938 as Reflected in Polish Diplomatic Documents. A Discussion of Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1938 [Corrected title: Polish Foreign Policy and the Czechoslovak Crisis of 1938 as Reflected in Polish Diplomatic Documents. A Discussion of “Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1938”], by M. Kornat, P. Długołęcki, M. Konopka-Wichrowska, & M. Przyłuska]. *The Polish Review*, 54(2), 243–262. <http://www.jstor.org/stable/25779814>. Accessed 5 Apr. 2024.
- Cienciala A. M. (2011). The Foreign policy of Józef Piłsudski and Józef Beck, 1926-1939: misconceptions and interpretations. *The Polish Review*, 56(1/2), 111–151. <http://www.jstor.org/stable/41549951>. Accessed 3 Feb. 2024.
- Drzewieniecki W. M. (1966). Poland and the League of Nations. *The Polish Review*, 11(1), 109–120. <http://www.jstor.org/stable/25776648>. Accessed 11 Feb. 2024.
- Gatrell P. (2007). Displacing and Re-Placing Population in the Two World Wars: Armenia and Poland Compared. *Contemporary European History*, 16(4), 511–527. <http://www.jstor.org/stable/20081381>. Accessed 21 Feb. 2024.
- Kaminski A. Z., & Kaminski B. (2009). Road to “People’s Poland”: Stalin’s Conquest Revisited. In V. Tismaneanu (Ed.), *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe* (pp. 195–228). Central European University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt1281tc.11>. Accessed 13 Mar. 2024.
- Kulczycki J. J. (2002). The Soviet Union, Polish communists, and the creation of a Polish nation-state. *Russian history*, 29(2/4), 251–276. <http://www.jstor.org/stable/24660787>. Accessed 2 Mar. 2024.
- Kulski W. W. (1978). The Soviet Union, Germany and Poland. *The Polish Review*, 23(1), 48–57. <http://www.jstor.org/stable/25777543>. Accessed 1 Feb. 2024.

- Martin T. (1998). The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. *The Journal of Modern History*, 70(4), 813–861. <https://doi.org/10.1086/235168>. Accessed 28 Feb. 2024.
- Orzell L. (1976). Poland and Russia, July 1941-April 1943: the “impossible” alliance. *The Polish Review*, 21(4), 35–58. <http://www.jstor.org/stable/25777434>. Accessed 6 Apr. 2024.
- Peszke M. A. (1985). The September 1939 campaign in Poland [Review of *The Polish Campaign 1939*, by S. Zaloga & V. Madej]. *The Polish Review*, 30(4), 427–436. <http://www.jstor.org/stable/25778166>. Accessed 11 Mar. 2024.
- Pinchuk B.-C. (1978). Jewish Refugees in Soviet Poland 1939-1941. *Jewish Social Studies*, 40(2), 141–158. <http://www.jstor.org/stable/4467001>. Accessed 18 Feb. 2024.
- Piotrowski T. (1998). Poland’s Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918-1947. McFarland. P. 437.
- Prazmowska A. J. (1986). Poland’s Foreign Policy: September 1938 – September 1939. *The Historical Journal*, 29(4), 853–873. <http://www.jstor.org/stable/2639359>. Accessed 2 Feb. 2024.
- Redlich S. (1969). The Jewish Antifascist Committee in the Soviet Union. *Jewish Social Studies*, 31(1), 25–36. <http://www.jstor.org/stable/4466454>. Accessed 19 Feb. 2024.
- Snyder T. (2003). *The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*. Yale University Press: New Haven & London. 367 p.
- Strang G. B. (1996). Once More unto the Breach: Britain’s Guarantee to Poland, March 1939. *Journal of Contemporary History*, 31(4), 721–752. <http://www.jstor.org/stable/261045>. Accessed 6 Feb. 2024.
- Sword K. (1991). British Reactions to the Soviet Occupation of Eastern Poland in September 1939. *The Slavonic and East European Review*, 69(1), 81–101. <http://www.jstor.org/stable/4210519>. Accessed 10 Feb. 2024.

References

- Gay-Nyzhnyk. P.P. (2011). *Carpatskaya Ukraina i Münhenskiy dogovor [Carpathian Ukraine and the Munich Agreement] // Zapadnaya Belarussia i Zapadnaya Ukraina v 1939-1941: lüdi, sobytia, documenty*. St. Petersburg: Aleteya. 424 p.: ill.
- Istoriya Polshy. V 3 tomah [The history of Poland. In 3 volumes.] (1958). Tom III/ Pod red. F. G. Zuev, A. Ya. Manusevich, I. A. Khrenov. – M.: Izd-vo Akademii nauk SSSR. 668 s.
- Kokebayeva G.K. (2011). Düniezhužilik soğystar aralyğyndağy german-polyak k’atynastary [German-Polish relations between the World wars] // *Abaj atyndagy K’azÜPU habarshysy «Tarih zháne saiasi-äleumetik gylymdar»*. No.1. P. 50-56.
- Kokebayeva G.K., Smanova A.M. (2012). *Pol’sha-K’aza’kstan: toğysk’an tağdyrlar*. Monografiia [Poland-Kazakhstan: intertwined destinies. Monograph]. Almaty: Molia & DOS, P. 208.
- Strunets S.V. (2011). Ätnicheskie okrainy mnogonacional’nyh gosudarstv v krizisnye periody voenno-politicheskoy nestabil’nosti (osen’ 1938-osen’ 1939 godov) [Ethnic outskirts of multinational states in crisis periods of military and political instability (autumn 1938 – autumn 1939)] // *Zapadnaya Belarussia i Zapadnaya Ukraina v 1939-1941: lüdi, sobytia, documenty*. St. Petersburg: Aleteya. 424 p.: ill.
- Trofimovich. V.V. (2011). Ätnodemograficheskie izmenenia v Vostochnoj Galicii i Volyni (1939-1941). [Ethnodemographic changes in Eastern Galicia and Volhynia (1939-1941)] // *Zapadnaya Belarussia i Zapadnaya Ukraina v 1939-1941: lüdi, sobytia, documenty*. St. Petersburg: Aleteya. 424 p.: ill.
- K’ROM F. 30, Op. 10, D. 8, p.1-7.
- K’RPM F. 708, Op. 14/2, D. 55, p.111, 115.
- Alexandroff A., & Rosecrance R. (1977). Deterrence in 1939. *World Politics*, 29(3), 404–424. <https://doi.org/10.2307/2010003>. Accessed 5 Feb. 2024.
- Armstrong J. L. (1990). Policy toward the Polish minority in the Soviet Union, 1923–1989. *The Polish Review*, 35(1), 51–65. <http://www.jstor.org/stable/25778477>. Accessed 27 Feb. 2024.
- Balkelis T. (2007). War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939-1940. *Contemporary European History*, 16(4), 461–477. <http://www.jstor.org/stable/20081378>. Accessed 21 Feb. 2024.
- Barany G. (1983). Jewish Prisoners of War in the Soviet Union During World War II. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, 31(2), 161–209. <http://www.jstor.org/stable/41047535>. Accessed 20 Mar. 2024.
- Bell P. M. H. (1989). Censorship, Propaganda and Public Opinion: The Case of the Katyn Graves, 1943. *Transactions of the Royal Historical Society*, 39, 63–83. <https://doi.org/10.2307/3678978>. Accessed 26 Feb. 2024.
- Budurowycz B. (1958). Poland and Hitler’s offers of alliance. *The Polish Review*, 3(4), 16–29. <http://www.jstor.org/stable/25776202>. Accessed 2 Feb. 2024.
- Buzinkai D. I. (1965). Poland and the League of Nations, 1934-1939: a political analysis. *The Polish Review*, 10(4), 52–83. <http://www.jstor.org/stable/25776630>. Accessed 12 Feb. 2024.
- Cienciala A. M. (1996). General Sikorski and the conclusion of the Polish-Soviet agreement of July 30, 1941: A Reassessment. *The Polish Review*, 41(4), 401–434. <http://www.Jstor.Org/Stable/25778954>. Accessed 9 Apr. 2024.
- Cienciala A. M. (2009). [Review of *Polish Foreign Policy and the Czechoslovak Crisis of 1938 as Reflected in Polish Diplomatic Documents*. A Discussion of *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1938* [Corrected title: *Polish Foreign Policy and the Czechoslovak Crisis of 1938 as Reflected in Polish Diplomatic Documents*. A Discussion of “*Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1938*”], by M. Kornat, P. Długołecki, M. Konopka-Wichrowska, & M. Przyłuska]. *The Polish Review*, 54(2), 243–262. <http://www.jstor.org/stable/25779814>. Accessed 5 Apr. 2024.

- Cienciala A. M. (2011). The Foreign policy of Józef Piłsudski and Józef Beck, 1926-1939: misconceptions and interpretations. *The Polish Review*, 56(1/2), 111–151. <http://www.jstor.org/stable/41549951>. Accessed 3 Feb. 2024.
- Drzewieniecki W. M. (1966). Poland and the League of Nations. *The Polish Review*, 11(1), 109–120. <http://www.jstor.org/stable/25776648>. Accessed 11 Feb. 2024.
- Gatrell P. (2007). Displacing and Re-Placing Population in the Two World Wars: Armenia and Poland Compared. *Contemporary European History*, 16(4), 511–527. <http://www.jstor.org/stable/20081381>. Accessed 21 Feb. 2024.
- Kaminski A. Z., & Kaminski B. (2009). Road to “People’s Poland”: Stalin’s Conquest Revisited. In V. Tismaneanu (Ed.), *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe* (pp. 195–228). Central European University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt1281tc.11>. Accessed 13 Mar. 2024.
- Kulczycki J. J. (2002). The Soviet Union, Polish communists, and the creation of a Polish nation-state. *Russian history*, 29(2/4), 251–276. <http://www.jstor.org/stable/24660787>. Accessed 2 Mar. 2024.
- Kulski W. W. (1978). The Soviet Union, Germany and Poland. *The Polish Review*, 23(1), 48–57. <http://www.jstor.org/stable/25777543>. Accessed 1 Feb. 2024.
- Martin T. (1998). The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. *The Journal of Modern History*, 70(4), 813–861. <https://doi.org/10.1086/235168>. Accessed 28 Feb. 2024.
- Orzell L. (1976). Poland and Russia, July 1941–April 1943: the “impossible” alliance. *The Polish Review*, 21(4), 35–58. <http://www.jstor.org/stable/25777434>. Accessed 6 Apr. 2024.
- Peszke M. A. (1985). The September 1939 campaign in Poland [Review of *The Polish Campaign 1939*, by S. Zaloga & V. Madej]. *The Polish Review*, 30(4), 427–436. <http://www.jstor.org/stable/25778166>. Accessed 11 Mar. 2024.
- Pinchuk B.-C. (1978). Jewish Refugees in Soviet Poland 1939-1941. *Jewish Social Studies*, 40(2), 141–158. <http://www.jstor.org/stable/4467001>. Accessed 18 Feb. 2024.
- Piotrowski T. (1998). Poland’s Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918-1947. McFarland. P. 437.
- Prazmowska A. J. (1986). Poland’s Foreign Policy: September 1938 – September 1939. *The Historical Journal*, 29(4), 853–873. <http://www.jstor.org/stable/2639359>. Accessed 2 Feb. 2024.
- Redlich S. (1969). The Jewish Antifascist Committee in the Soviet Union. *Jewish Social Studies*, 31(1), 25–36. <http://www.jstor.org/stable/4466454>. Accessed 19 Feb. 2024.
- Snyder T. (2003). *The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*. Yale University Press: New Haven & London. 367 p.
- Strang G. B. (1996). Once More unto the Breach: Britain’s Guarantee to Poland, March 1939. *Journal of Contemporary History*, 31(4), 721–752. <http://www.jstor.org/stable/261045>. Accessed 6 Feb. 2024.
- Sword K. (1991). British Reactions to the Soviet Occupation of Eastern Poland in September 1939. *The Slavonic and East European Review*, 69(1), 81–101. <http://www.jstor.org/stable/4210519>. Accessed 10 Feb. 2024.

Авторлар туралы мәлімет:

Бисембайұлы Мирас – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

Сведения об авторе:

Бисембайұлы Мирас – докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

Information about author:

Bissembaiuly Miras – doctoral candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty. E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

Поступила: 26.09.2024

Принята: 30.11.2024

3-бөлім
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Section 3
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

Раздел 3
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

МРНТИ 03.01.09

<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v115.i4.a10>**А.Т. Абдулина**

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, г. Алматы, Казахстан
e-mail: abd_aksunkar@mail.ru

НАСЛЕДИЕ ХАЛЕЛА АРГЫНБАЕВА ПО ТРАДИЦИОННОЙ СЕМЕЙНОЙ ОБДРЯДНОСТИ КАЗАХОВ

В связи с празднованием в 2024 г. 100-летия со дня рождения крупного этнографа, одного из основоположников казахской этнографии Х.А. Аргынбаева, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова приступил к исполнению грантового проекта с целью академического переиздания на русском языке трудов ученого, тем самым сделав их достоянием более широкого круга профессиональных ученых, а также и широкой общественности для популяризации знаний по исторической этнографии казахов среди широкой русскоговорящей аудитории. Целью данной статьи является освещение вклада Х. Аргынбаева в изучение свадебной обрядности казахов, которая имела несколько последовательных этапов. Методология исследования базируется на общенаучных методах логического анализа и синтеза, структурно-функционального подхода, при котором семейные обряды как социальный институт рассматриваются как часть обрядов семейного цикла, а внутри подразделяются на серию последовательных этапов, к примеру, предварительные переговоры о свадьбе, сватовство и т.д. Фактический материал, выводы и оценки исследования могут быть использованы в научно-образовательном процессе, при проведении лекционных и практических занятий с обучающимися по профилирующим специальностям всех уровней подготовки кадров (бакалавриат, магистратура и докторантура), при составлении учебно-методических комплексов элективных дисциплин, написании учебников и учебных пособий по этнологии Казахстана, истории науки.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, калым, свадебные обряды, сватовство, узату той (проводы невесты), уйлену той (свадьба).

A.T. Abdulina

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan
e-mail: abd_aksunkar@mail.ru

The legacy of Khalel Argynbayev on traditional kazakh family rituals

In connection with the celebration in 2024 of the 100th anniversary of the birth of a major ethnographer, one of the founders of Kazakh ethnography, Kh.A. Argynbaev, the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology began implementing a grant project for the purpose of academic reprinting in Kazakh and Russian languages of the scientist's works, thereby making them available to a wider circle of professional scientists, as well as the general public to popularize knowledge on the historical ethnography of the Kazakhs among a wide Russian-speaking audience. The purpose of this article is to highlight the contribution of Kh. Argynbaev to the study of Kazakh wedding rituals, which had several successive stages. The research methodology is based on general scientific methods of logical analysis and synthesis, a structural-functional approach, in which family rituals as a social institution are considered part of the rituals of the family cycle, and internally are divided into a series of sequential rituals, for example, preliminary wedding negotiations, matchmaking, etc. The factual material, conclusions and assessments of the study can be used in the scientific and educational process, when conducting lectures and practical classes with students in major specialties at all levels of training (bachelor's, master's and doctoral studies), when compiling educational and methodological complexes of elective disciplines, writing textbooks and textbooks on the ethnology of Kazakhstan, the history of science.

Key words: historical and cultural heritage, bride price, wedding rituals, matchmaking, seeing off the bride, wedding.

А.Т. Абдулина

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Халел Арғынбаевтың қазақ дәстүрлі отбасылық салт-дәстүрі бойынша мұрасы

2024 жылы ірі этнограф, қазақ этнографиясының негізін қалаушылардың бірі Х.А.Арғынбаевтың туғанына 100 жыл толуына байланысты Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ғалымның еңбектерін қазақ және орыс тілдерінде академиялық қайта басып шығару мақсатында гранттық жобаны орындауға кірісті, осылайша оларды кәсіби ғалымдардың кең ауқымының игілігіне, сондай-ақ орысша сөйлейтін кең аудитория арасында қазақтардың тарихи этнографиясы бойынша білімдерін дәріптеу үшін қалың жұртшылық арасында айналдырды. Бұл мақаланың мақсаты Х. Арғынбаевтың бірнеше кезеңнен тұратын қазақтардың үйлену рәсімін зерттеуге қосқан үлесін жарыққа шығару болып табылады. Зерттеу әдістемесі логикалық талдау мен синтездің жалпы ғылыми әдістеріне, құрылымдық-функционалдық тәсілге негізделген, онда отбасылық әдет-ғұрыптар әлеуметтік институт ретінде отбасылық цикл рәсімдерінің бір бөлігі ретінде қарастырылады, ал ішінде олар дәйекті рәсімдер қатарына бөлінеді, мысалы, үйлену тойы туралы алдын-ала келіссөздер, сәйкестік және т.б. Зерттеудің нақты материалы, қорытындылары мен бағалары ғылыми-білім беру процесінде, кадрларды даярлаудың барлық деңгейлеріндегі (бакалавриат, магистратура және докторантура) бейіндеуші мамандықтар бойынша білім алушылармен дәріс және практикалық сабақтар өткізу кезінде, элективті пәндердің оқу-әдістемелік кешендерін жасау кезінде, Қазақстан этнологиясы, ғылым тарихы бойынша оқулықтар мен оқу құралдарын жазу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: тарихи-мәдени мұра, қалың мал, үйлену тойының жол-жоралары, құдалық, ұзату тойы, үйлену тойы.

Введение

В сентябре 2024 г. исполняется 100 лет со дня рождения Халела Арғынбаевича Арғынбаева (1924–1998) – крупного этнографа, одного из основоположников казахской этнографии, возглавлявшего академический отдел этнографии Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР более 12 лет (1976–1989), когда шел процесс его кадрового расширения и диверсификации научных исследований в казахской этнологии. По словам С.Е. Ажигали, становление которого как известного этнолога-памятниковеда происходило под влиянием юбиляра, крупный ученый Х.А. Арғынбаев оставил свою школу казахской этнографии второй половины XX века, а также «принадлежал к весьма многочисленной категории скромных ученых, являющих собой «соль» профессионального научного сообщества, для которых новое знание и истина были важнее высоких званий» (Ажигали, 2015).

В юбилейный год необходимо обратиться к обширному наследию маститого казахского этнографа, который собрал в многочисленных полевых экспедициях по всей территории Казахстана уникальную устную информацию и вещественные артефакты по скотоводству, народным знаниям, традициям, обрядам семейного цикла

и пр. вопросам, проанализировал их и обогатил казахскую этнологию своими не потерявшими ценности и по сей день фундаментальными трудами – «Мал ауруларын емдеудегі қазақтың халықтық тәжірибесі туралы этнографиялық очерк» («Этнографический очерк лечения заболеваний у скота») (Арғынбаев, 1962), «Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк» («Этнографический очерк казахского животноводства») (Арғынбаев, 1969), «Қазақ халқының қолөнері» («Рукоделие (ремесло) казахского народа») (Арғынбаев, 1987), «Қазахи: историко-этнографическое исследование» (глав. ред. Х. Арғынбаев; Алматы, 1995), «Қазақ отбасы» («Казахская семья») (Арғынбаев, 1996) и др. В настоящее время имеется насущная необходимость академического переиздания на русском языке трудов ученого, тем самым сделав их достоянием более широкого круга профессиональных ученых, а также и широкой общественности для популяризации знаний по исторической этнографии казахов среди широкой русскоговорящей аудитории. В связи с чем, в этом году сотрудники отдела этнологии и антропологии Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова приступают к осуществлению грантового проекта «Историческая этнография казахов в научном наследию профессора Х. Арғынбаева: издание трудов в 3-х томах».

Материалы и методы

Материалами для написания статьи послужили труды Х.А. Аргынбаева «Қазақ халқындағы семья мен неке: Тарихи-этнографиялық шолу» («Семья и брак казахского народа: историко-этнограф.исследование») (Алматы, 1973) и др., а также работы дореволюционных авторов, других исследователей по казахской этнографии, полевые материалы автора, собранные в Жетысу в середине 1990-х гг. во время работы над кандидатской диссертацией.

Методология исследования базируется на общенаучных методах логического анализа и синтеза, структурно-функционального подхода, при котором семейный обряды как социальный институт рассматриваются как часть обрядов семейного цикла, а внутри подразделяются на серию последовательных этапов, к примеру, предварительные переговоры о свадьбе, сватовство и т.д. Сходства и различия в составе свадебной обрядности в прошлом и в настоящем выявлялись с использованием сравнительно-исторического и типологического методов, относящихся к группе специальных исторических методов. Неизменно историки обращаются к проблемно-хронологическому методу, в данном исследовании применительно к динамике возникновения тех или иных ритуалов.

Обсуждение

Об ученом вышел ряд статей, среди которых необходимо отметить работы: Ажигали С.Е. Крупнейший казахский этнограф (памяти Х.А. Аргынбаева) // Отан тарихы. 1999. № 1; Он же. Халел Аргынбаевич Аргынбаев // Этнографическое обозрение. М., 2000. № 1; Он же. Из истории академической этнографии в Казахстане (в соавт. с М.С. Мукановым) // Қазақстанның тарих ғылымы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 60-жылдығына арналады. Алматы, 2005. С. 193–224; Очерки по историографии и методологии истории Казахстана. Алматы, 2007 и др. Исследованием творчества ведущего казахстанского этнографа занимались и др. ученые: А.Б. Калыш и А.И.Исаева (Калыш, Исаева, 2012), А.У. Токтабай (Токтабай, 2014), Ж.О. Артыкбаев [(Артыкбаев, 2014) и др. В 2009, 2014, 2018, 2023 гг. были проведены I–IV «Аргынбаевские чтения», в которых принимали участие все ведущие этнографы Казахстана, специалисты молодого поколения. Результаты Чтений 2014 (II Аргынбаев-

ские чтения..., 2014), 2018 гг. (III Аргынбаевские чтения..., 2018) опубликованы в сборниках соответствующих материалов. Многие доклады были посвящены жизни и деятельности ученого, неоднократно была высказана необходимость полного издания трудов Х. Аргынбаева, в том числе на русском языке.

Среди наиболее значимых обобщающих трудов о Х.А. Аргынбаеве необходимо назвать монографию, изданную в 2014 г. в серии «Өнегелі өмір» (Халел Аргынбаев, 2014). В данном издании, подготовленном к 90-летию выдающегося ученого, собраны статьи, архивные документы, письма, воспоминания, фотоматериалы, отражающие жизнь, научную, педагогическую и общественную деятельность ученого, его вклад в отечественную науку.

Основные результаты

Атамекенем Халела был знаменитый своими выходцами, среди которых можно назвать композитора М. Байжанова, поэта С. Торайгырова, мыслителя М.Ж. Копеева, первого Президента Академии наук К.И. Сатпаева и др., Баянаульский район Павлодарской области, где в семье казахского скотовода-шаруа Аргынбая родился 21 сентября 1924 г. будущий этнограф. Массовый голод, поразивший казахские степи в начале 1930-х гг. в результате сталинских кампаний коллективизации и насильственного оседания казахов, вынудил отца Халела забрать домочадцев и откочевать в Россию для спасения от голодной смерти. Так, Халел с 6 до 10 лет подрастал в различных уголках РСФСР – от Кузбасса до Петропавловска-Камчатского, а отец стал разнорабочим, мама швеей. Лишь в 1935 г., когда голод немного утих, семья вернулась в родной Казахстан, но перебралась в более благоприятный Жетысу, где наряду со скотоводством казахи занимались также земледелием, а это было дополнительным шансом для выживания. Время окончания восьмилетней Конырской школы Капальского района совпало у Халела Аргынбаева с преддверием Второй мировой войны в 1939 г., но пока страна Советов была вне конфликта, и он продолжил образование в местном педагогическом училище (ОВА МОиН РК. Ф.11. Оп.1 а-л. Д. 498. Л. 6).

Начало Великой Отечественной войны перечеркнуло планы 18-летнего Халела об учительской деятельности, после обучения в 1942–1943 гг. на краткосрочных радиотелеграфных курсах Среднеазиатского военного округа в Ташкенте,

радист Аргынбаев был отправлен на Воронежский фронт в распоряжение штаба 10-й артиллерийской дивизии, а далее переведен на Украинский фронт. Майор Трейсер, под руководством которого воевал Х. Аргынбаев, так описал своего солдата в наградном удостоверении от 3 сентября 1944 года: «Тов. Аргынбаев участвовал в боях под г. Яссы, за г. Бузэу и Плоешти, проявляя образцы мужества и героизма. Так в бою под огнём противника тов. Аргынбаев осуществлял связь между КП и огневой позицией. В бою под огнём противника тов. Аргынбаев за г. Бузэу, не взирая угрожающую опасность ни на минуту не отходил от радиостанции и обеспечивал бесперебойную связь, благодаря чему батарея имела возможность вести огонь. Тов. Аргынбаев заслуживает правительственной награды: медаль «За отвагу» (ЦАМО. Ф. 33. Оп. 690306. Д. 558. № записи: 40768656). Мужество Х.А. Аргынбаева было заслуженно отмечено командирами, и он был удостоен боевых наград: орден «Отечественная война», медаль «За боевые заслуги» и др. Военную службу Х. Аргынбаев завершил лишь 1 марта 1947 г. в качестве командира 135 артиллерийской бригады Прибалтийского военного округа в г. Чорткове. После демобилизации Халел с нетерпением поспешил в Казахстан для долгожданной встречи с родными.

Война расширила горизонты сознания Х.А.Аргынбаева, прошедшего с боями через многие столицы европейских государств, подтолкнула его к учебе в 1947–1951 гг. на историческом факультете Казахского пединститута им. Абая в Алма-Ате. Несмотря на красный диплом, распределение получил на должность заведующего педагогическим отделением педагогического техникума в Панфилове (ныне Жаркент), совмещая ее с преподаванием истории. К 30 годам у Халела Аргынбаевича в бытовой повседневности сельской жизни, погруженной в традиционный контекст, сформировался интерес к изучению культуры своего народа, ее этнической специфики. Так, в 1954 г. он поступил в аспирантуру Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР, а после окончания в 1957 г. трудился в отделе этнографии сначала младшим, а затем старшим научным сотрудником. Заведующая отделом, этнолог И.В. Захарова стала научным руководителем Х.А. Аргынбаева, а ежегодное участие в полевых экспедициях по Казахстану позволили собирать материал для диссертации. Уже в 1960 г. исследователь вышел на защиту кандидатской диссертации на тему «Историко-культурные

русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и начале XX вв. (по материалам Восточного Казахстана)», заслужено получив ученое звание.

С 1959 года руководил этнографическими экспедициями в Джамбульскую, Талды-Курганскую, Павлодарскую, Гурьевскую, Кокчетавскую, Актюбинскую, Мангышлакскую и другие области. Он внес значительный вклад в изучение истории традиционного хозяйства, материальной и духовной культуры казахов, собрав и обобщив значительный полевой материал в более чем 30 экспедициях во всех регионах Казахстана. Участвовал в подготовке и разработке некоторых разделов «Историко-этнографического атласа народов Средней Азии и Казахстана». Халел Аргынбаевич занимался многими фундаментальными направлениями исторической этнографии казахов, а именно изучением животноводства, ремесел и прикладного искусства, народного творчества, семейно-брачных отношений и других проблем.

Важным периодом его научной деятельности стало руководство отделом этнографии в 1976–1989 гг., когда казахские этнологи тесно взаимодействовали с ведущими советскими этнографами – Н.А. Кисляковым, С.М. Абрамзон, Т.А. Жданко, Р.Г. Кузеевым, Б.Х. Кармышевой, В.П. Курылевым, В.Н. Басиловым и другие. Итогом многолетних трудов Х.А. Аргынбаева стала успешная защита докторской диссертации по теме «Семья и брак у казахов» в 1976 г. в стенах московского Института этнографии имени Н.Н.Миклухо-Маклая. В этот время Х.А.Аргынбаев был уже признанным ученым, пользовавшимся авторитетом в научных кругах. Под его научным руководством защищено около 15 кандидатских и докторских диссертаций.

В отношении проблемы и брака и семьи казахов большой научный резонанс имела монография Х.А. Аргынбаева 1973 г. на казахском языке «Қазақ халқындағы семья мен неке: Тарихи-этнографиялық шолу», в которой он дал основательный анализ форм брака, типов традиционной казахской семьи, правил семейного этикета и специфики внутрисемейных отношений, бытовавшие практики семейной обрядности, начиная с дореволюционного периода и советской современности. Ученый, опираясь на полевой этнографический материал, раскрывает изменения, происходящие в статусе и положении женщин в семье, изживание старых обычаев калымного брака и многоженства, распространение более равноправных внутрисемейных отношений и

разводов, проявления этнокультурных влияний в свадебной обрядности в полиэтничных районах, сокращения цикла обрядов под влиянием советского быта и пр.

Свадебные обряды. Свадьба в социальном смысле означает появление новой социальной ячейки общества – молодой семьи, или же в случае неразделенных семей ввод в семью нового человека. Традиционные обряды, приуроченные к разным этапам свадьбы, должны способствовать благополучному течению этого действия, а также санкционировать само событие в глазах родственников.

Х.А. Аргынбаев основательно рассмотрел в своих работах свадебные обряды, уделив особое внимание обрядам при наиболее распространенной и традиционной форме заключения брака – путем выполнения церемонии сватовства (*құда түсу/құдалық*) и устройством свадьбы как у родителей невесты (*ұзату тойы*), так и у родителей жениха (*келін түсіру тойы*). Сватовство в прошлом имело два этапа: 1) предварительные переговоры о свадьбе, 2) официальное сватовство. Ученый обращает внимание на то, что несовершеннолетние дети (обычно с 13 лет) «вступали в брак во воле родителей или старших родственников, желание совершеннолетних нередко учитывали» (Аргынбаев, 1974: 69), одновременно в отношении современного советского брака он подчеркивал сугубо самостоятельное решение вопроса о браке молодыми и принцип добровольности (Аргынбаев, 1973: 102)

Предварительный сговор. На предварительный сговор (*атастыру*) отец жениха посылал к родителям невесты своего близкого родственника (*жаушы*) для предложения о свадьбе (Аргынбаев, 1974: 69), жаушы привозил подарок (*қарғыбау*) (к примеру, лошадь или др.). При их согласии стороны договаривались о дате официального сватовства и дарили *жаушы* коня или верхнюю одежду – *шеге шапан* (гвоздь-халат). Наименование чапана передает смысл достигнутых договоренностей о предстоящей свадьбе (Аргынбаев, 1996: 158). После возвращения жаушы его осыпали шашу, т.е. сладостями, монетами и пр., а затем приглашали близких на *қоржын шай* (чай для коржын – переметной сумки с подарками), которые приносили дары для подношений стороне невесты на сватовстве.

Сватовство. Затем приходило время для официального сватовства, когда происходила

встреча (иногда знакомство) родителей и обсуждение предстоящей свадьбы: сроки, количество гостей с каждой стороны, подарки – подношения на каждом этапе свадьбы, вопросы будущего устройства молодых. Все условия, как правило, диктуются стороной невесты. Количество сватов, по данным Халела Аргынбаевича, составляет 3-х до 30 человек (Аргынбаев, 1974: 69). В качестве главного свата (*бас құда*) выступал обычно отец жениха, вторым по значению сватом (*би құда*) выбирают авторитетного и уважаемого человека, находчивого, интересного собеседника. Сватов сопровождает обычно нарядно одетый жених, который выделялся на фоне других красным халатом (*шапан*) и шапкой с меховой опушкой с перьями филина (*бөрік*). Приезд сватов называется – *құда түсер*. Ученый описал древний домусульманский обряд «*бауыздау қан*», символизировавший породнение сторон: сторона невесты заранее закалывала жертвенного барана, кровь которого сливалась в чашу и подавалась по приезду главным сватам (*бауыздау құда*) обмакивавшим в ней кончики своих пик или пальцы и затем поочередно отпивали из чаши кровь, поскольку это было сродни принесению клятвы, нарушение которой считалось позором (Аргынбаев, 1974: 69).

Сваты делали стороне невесты традиционные подношения скотом: *өлітірі* – жертвенный баран или другой вид скота с белой отметиной в честь культа предков и испрошения хорошего потомства от снохи в будущем. Кроме того, сваты привозили с собой в переметных сумках (*қоржын*) – с одной стороны, подарки (*куйт*) родителям невесты и близким родственникам (верхняя одежда, отрезки материалов и др.) и, с другой стороны, *шашу*. На сумки зачастую нашивались старинные кольца, браслеты.

Символическое значение имел обряд «*үкі тағар*» (мечение), означающий, что девушка уже засватана, когда отцу невесты преподносился специальный подарок. Теперь стороны невесты и жениха были связаны обязательствами и не могли их нарушить, в противном случае полагался высокий штраф, а родители невесты возвращали калым. С этого времени ее называли *қалаңдық* (невеста).

Теперь подавались ритуальные блюда *құйрық бауыр* сватам (Аргынбаев, 1974: 70), жениху – *төстік* и заключительное блюдо – *қос табақ*, за которое полагается выкуп деньгами (*кәде*), застолье завершилось молитвой-благопожеланием – *ақ бата*. По словам Х.А. Аргынбаева, сваты отпивали воду из деревянной чаши

(*аяқ*), и главный сват сообщал о количестве презентованного в честь сговора скота (*бата аяқ*) (Аргынбаев, 1974: 69).

Во время всех процедур сватовства сваты должны были проявлять щедрость в ауле отца невесты, где женщины и молодые люди встречали их различными играми – *құда тартар* (в переводе букв. – теревить свата), чтобы побудить к подаркам. Если сват проявлял скардность, то его могли наказать различными шуточными способами. Леваневский, побывавший в казахском ауле Эмбенского уезда в конце XIX в. едва спас одного из сватов: *«Перебравшись через реку, я подъехал с переводчиком к толпе и увидел такую картину: четыре молодых, здоровых киргиза (казаха – А.А.) держали по углам большую кошму и, когда встряхивали ее вверх, то из нее вылетал довольно пожилой киргиз, а за ним целое облако золы. Несчастный издавал какие-то звуки, так как нос, рот, глаза – все это было набито у него золой. Каждое мычание, каждый взлет на воздух сопровождался скорее не смехом, а положительно ревом толпы, – так это зрелище ее потешало... Хозяин кибитки, у которой так веселились киргизы, передал мне, что молодежь аула занималась этой игрой с киргизом соседней волости, который прибыл в аул в числе сватов и оказался скупым; когда молодежь обратилась к нему и потребовала, как от свата, подарка, он отказался. Тогда по наущению киргизок молодые люди взяли кошму... После нескольких полетов несчастный предлагал халат, но расходившаяся молодежь и слышать не хотела покончить на этом, – требовала лошадь»* (Леваневский, 1894: 103). Ночью сваты должны были бодрствовать, в противном случае женщины могли их нитками пришить к подушкам или одеялам, требуя за освобождение выкуп.

Ответный визит сватов со стороны невесты. Через некоторое время происходит ответный визит сватов со стороны невесты (*құда түсіру*), приуроченный к уплате первой части калыма, оставшиеся две части выплачивались до увоза невесты в аул жениха. Они также привозили с собой подарки (*киім*) для стороны жениха, которые немного превосходили полученные ими подарки, так как родители жениха были отягощены выплатой калыма. Устраивается угощение с подачей главного блюда – *құда табақ*, а сваты невесты одаривали одну из женщин и пастуха подарками за веревку (*құсақ бау*) для привязи баранов, укрюк для лошадей (*құрық бау*), чтобы в хозяйстве жениха всегда было много овец и

лошадей (Тохтабаева, 2013: 206). Родители невесты к этому времени уже начинали собирать приданое дочери (*жасау*), размер и состав которого зависел от социального статуса семьи и включал – конское снаряжение, посуду, постельные принадлежности, ковры, новую одежду, в том числе свадебный головной убор – саукеле, иногда юрту и скот.

Тайные встречи жениха с невестой. После этого начинаются тайные встречи жениха с невестой – *ұрын бару*. Х.А. Аргынбаев дает толкование слова «*ұрын*» с древнетюркского как «прижиматься» (Аргынбаев, 1974: 70), а время выплаты калыма могло растянуться до 3-х лет. Особое значение имела первая встреча жениха с невестой, которая продолжалась до трех дней. Жениха сопровождали друзья (*күйеу жолдас*), для которых ставилась отдельная юрта для праздничного угощения. Прежде чем в нее попасть, жених с поклонами и его свита вручали снохам и подружкам невесты подарки, а её отцу пригонял скот. На следующий день проводился обряд «*қыз кашар*» («бегство девушки»), когда ее уводили старшие снохи, преодолевая сопротивление подруг, в юрту родителей.

Жених за приглашение в юрту для встречи с невестой вручал специальный подарок (*күйеу шақыру*), после преодоления ряда препятствий с участием женщин, перетягивания дороги веревкой для привязи жеребят (*желі*), преграждения пути шестом для поднятия шанырака юрты (*бақан*), который считается сакральным предметом с запретом на перешагивание через него, и пр. («*кемпір өлді*» («старуха умерла»), «*іт ырылдар*» («рычание собаки» и др.) путём вручения подарков. Подношение также вручалось пожилой женщине, открывавшей дверь в юрту с невестой (*есік ашар*). Там жениха уже встречала мать невесты, которая проводила обряд «*отқа май күйу*» («выливание масла в огонь») и давала выпить кисломолочный напиток (*ақ*) (Аргынбаев, 1974: 71).

Далее жениху осталось сделать последние шаги к долгожданной ночи с невестой – вручить подарки женщинам за раскрытие занавески, за которой сидела невеста (*шымылдық ашар*), за приготовление постели (*төсек салар*). Однако в эту ночь интимная близость между молодыми людьми была строго запрещена, в последующем тоже была нежелательна, но все же такие случаи были, что могло ускорить свадьбу. Имитация первой брачной ночи в юрте отца невесты является пережитком матриликального брака,

санкционируя последующие тайные встречи молодых (Казахи, 1995: 300–301).

Свадьба в доме родителей невесты. Далее ученый поясняет, что договорившиеся стороны активно готовились к основной свадьбе, т.е. сторона жениха выплачивал последнюю часть калыма, отправляла часть скота для тоя (*той малы*) и войлок для свадебной юрты согласно договоренности, наверхние юрты и дверной косяк (*босага*), что можно трактовать как утверждение главенства мужчины в этой кибитке или домохозяйстве. Родители невесты ставили юрту молодых и готовили свадебный убор для дочери (*саукеле*) (Аргынбаев, 1974: 71).

После полной выплаты калыма родители невесты приглашали жениха и его родню на *узату тойы* – свадьбу-прощание с дочерью, которая навсегда покидала родных и обретала новую семью. По распоряжению матери жениха заранее устанавливалась свадебная юрта с выплатой подарков всем участникам ее установки (*шаңырақ көтерер, отау жабар*) и осмотра (*отау көрімдік*). На этот праздник мать жениха привозила вознаграждение матери невесты за воспитание дочери – *сүт ақысы* (плата за молоко матери лошадей или верблюдам) (Аргынбаев, 1974: 71), преподносили также подарки отцу девушки (*жігіт түйе* – лошадь или верблюд, конская сбруя) и другим ее родственникам скотом, сбруей, чапанами и пр., а также *той мал* – скот (лошадь или коровы, быки) как вклад в это мероприятие. Здесь также молодым ставилась свадебная юрта (*отау үй*) с брачным ложем, всех участников одаривали со стороны жениха. Молодые уже могли провести первую брачную ночь. По сообщению Х. Аргынбаева, если выяснялось, что девушка не была девственницей, то жених демонстрировал свое негодование разрыванием чапана (халата), вспарыванием живота лошади, подаренной ему отцом невесты, разрубанием седла (Аргынбаев, 1974: 72) и пр. Обещанный отец невесты в древние времена мог приговорить к казни и дочь и ее совратителя, но в XIX в. в основном платил штраф (*айын*) за плохое воспитание дочери (Аргынбаев, 1974: 72), а также мог выдать за жениха свою другую дочь или вернуть калым.

Поддавалось праздничное угощение, устраивались национальные игры – скачки байга, айтысы и др., затем исполнялась обрядовая песня «Жар-жар». Перед отъездом невеста с невестками и подружками обходила юрты родных и прощалась с ними (*қыз танысу*), исполняя грустную

песню об отчем доме и родителях (*сыңсу*) и получая благословение и подарки (украшения, войлочные ковры и пр.).

Вечером в юрте родителей устраивалось мусульманское бракосочетание – *неке қыю*. Для этого приглашали уважаемого аксакала (букв. «белая борода») и муллу. Мулла читал молитву, а старик давал молодым чашку с молоком или кумысом. Жених и невеста отпивали из нее по глотку, причем из одного места, что символически означало их единение, затем клялись друг другу в верности и любви. Пришедшие гости приносили подарки в зависимости от родственной близости и своих возможностей.

Уже в день отъезда невесты с караваном мужа, ее приданое родители показывали сватам, которые, в свою очередь, также делали подарки, не забывая о молодых. Теперь уже невеста становилась невесткой, она переодевалась в свадебный костюм, включающий и головной убор саукеле с покрывалом (*желек*) на лице. Свадебный караван в составе невесты, ее матери, старшей невестки и нескольких близких родственников¹, а также мужа и его родни отправлялся в аул мужа, по данным ученого, в «один из «счастливых» дней, т.е. не во вторник и пятницу, считавшимися тяжелыми для любого путника» (Аргынбаев, 1974: 72). Отец давал последние наставления дочери, звучали свадебные обрядовые песни. По дороге следования каравана путники и жители аулов могли останавливать свадебный кортеж и просить мелкие подарки (*кәде*), отказ в этом был исключен по казахским этикетным традициям.

Свадьба в ауле родителей новобрачного. Мать, супруг и другие родственники первыми прибывали аул с подарками и приданным невестки, вещами из которого одаривали родителей и другую родню. Ставилась свадебная нарядная юрта для новобрачных, где накрывался дастархан. Невеста со старшей невесткой прибывала на следующий день, ее вели в аул встречающие молодые девушки, женщины и усаживали за занавеской – шымылдык, чтобы скрыть ее лицо до начала церемонии «*бет ашар*» («открытие лица») (Аргынбаев, 1974: 73).

При первом перешагивании порога дома, который вместе с косяком заблаговременно смазали жиром родственницы жениха, проводили обряд «*отқа май құю*», то есть обряд очищения и приобщения к будущему жилью. Невеста долж-

¹ Отец новобрачной не был в составе каравана.

на переступить порог дома с правой ноги, при этом трижды произносилась клятва аруахам (духам предков) этого дома. Новобрачная в огонь заливала масло и держала руки над ним, затем этими руками поглаживала себе лицо с мысленными пожеланиями счастливой семейной жизни. Ее приглашали сестра на овечью шкуру, чтобы смягчить характер в браке.

Далее искусный певец-акын исполнял под аккомпанемент домбры нравоучительную песню «Бет ашар» о правильном поведении невестки, а она отдавала поклоны родителям и другим родственникам жениха, получая взамен подарки. По окончании песни акын грифом домбры откидывал покрывало саукеле невесты, демонстрируя ее лицо, молодые получали бата от старших, а певец вознаграждение. Во время свадебного пира несколько метров различной ткани разрывали на лоскуты и раздавали присутствующим. Согласно магическим представлениям, лоскут (*жыртыс*) приносит счастье тем, кто хранил его как реликвию, так как приобщал к магической силе новобрачных.

Начинался той со свадебной песни «Той бастар», задавая приподнятый тон празднику. Общее угощение на основной свадьбе (*келін түсіру тойы*) начинали с чая, потом подавали мясо (*ет*). Свадебных баранов разделявали только ножом по суставам, но не рубили топором, поскольку существовал обычай почетного подношения свадебным гостям «именных» частей туши, которые должны оставаться целыми, включая главное блюдо с бараньей головой. К концу трапезы молодых приглашали к гостям, чтобы они получили от аксакалов благословление (бата).

На второй день после тоя невестка демонстрировала свои хозяйственные навыки перед родственниками мужа и соседями на чаепитии – *келін шай*, для которого собственноручно готовила баурсаки. После этого сноха считалась уже членом семьи мужа. Вечером другие родственники супруга приглашали родню невестки на застолье *есік төр* (букв.: от двери до почетного места) для угощения и вручения подарков. Через несколько дней мать новобрачной уезжала домой в сопровождении зятя, получив в подарок лошадь или верблюда, такой же дар предназначался жениху в ауле жены.

Через год после свадьбы первый раз невестка с мужем могла посетить родной аул и родителей (*төркіндеу*), привезя с собой гостинцы и подарки (Аргынбаев, 1974: 73). Это было большим праздником для нее и ее близких, устраивался праздник с играми и застольем, на котором зять должен был отведать ритуальное блюдо – *төстік* (баранью грудинку). Все родственники приглашали ее в гости и дарили подарки.

Заключение

Таким образом, выдающийся этнограф Х.А. Аргынбаев, 100-летие которого вскоре состоится, обогатил казахстанскую историческую науку и этнологию целым кладом знаний о семейных обрядах и обычаях казахского народа, шедших из глубины веков и отличающихся большой устойчивостью традиционных черт. Они представляет собой сплав доисламских и исламских верований и представлений, составляя костяк традиционной культуры казахского народа. Все жители нашей страны любой этнической принадлежности прекрасно знают и уважают многие казахские обряды, посещая семейные мероприятия своих друзей, коллег, соседей и пр. Казахские традиции и обряды являются основой этнокультурной самобытности нашего государства в мировом пространстве. В современном Казахстане и за рубежом творческое наследие корифеев отечественной науки имеет высокую востребованность вследствие его непреходящего значения и фундаментальности выводов, выраженной необходимости в расширении потребителями трудов Х. Аргынбаева в обширной русскоязычной среде – как ученых, так и множества интересующихся вопросами казахской этнографии. Молодые этнологи на основе анализа трудов ученого будут дальше развивать обозначенные им научные направления, что будет способствовать повышению уровня современной этнологической науки.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках реализации проекта АР23487059 «Историческая этнография казахов в научном наследии профессора Х. Аргынбаева: издание трудов в 3-х томах».

Литература

- Ажигали С.Е. (2015). Казахская этнография в судьбе ученого-фронтовика (о Х. Аргынбаеве). Казахстанская правда. № 89. 14.05.
- Аргынбаев Х.А. (1969). Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: Ғылым. 172 б.
- Аргынбаев Х.А. (1962). Мал ауруларын емдеудегі қазақтың халықтық тәжірибесі туралы этнографиялық очерк. Вопросы этнографии и антропологии Казахстана. Труды Института истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова. Т. 16. Алма-Ата: Издательство АН КазССР. С. 3–34.
- Аргынбаев Х.А. (1973). Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). Алматы: Ғылым. 328 б.
- Аргынбаев Х.А. (1974). Свадьба и свадебные обряды у казахов в прошлом и настоящем. Советская этнография. № 6. С. 69–78.
- Аргынбаев Х.А. (1987). Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер. 126 с.
- Аргынбаев Х. А. (1996). Қазақ отбасы. Алматы: Қайнар. 196 б.
- Артықбаев Ж.О. (2014). Қазақ этнография ғылымы Халекеннен басталады. «II Аргынбаевские чтения»: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию выдающегося ученого-этнографа Халела Аргынбаева. (Совместно с ЦГМК и КазНУ им. аль-Фараби). – Алматы: Қазақ университеті. С. 31–34.
- Казахи. (1995). Казахи: историко-этнографическое исследование. Ред.кол. М.К. Козыбаев, Х.А. Аргынбаев, М.С. Муканов. Алматы: Казахстан. 352 с.
- Калыш А.Б., Исаева А.И. (2012). Халел Аргынбаев – видный казахстанский этнолог. Materialy VIII Mezinarodni vedesko-prakticka conference «Dni vedy–2012». 27.03–05.04.2012. Dil. 56. Historie. Praha: Education and Science». P. 71–78.
- Материалы Международной научно-практической конференции «III Аргынбаевские чтения «Современная этнографическая наука и ее роль в модернизации общественного сознания», посвященной выдающемуся ученому-этнографу, д.и.н., профессору Халелу Аргынбаеву (2018). Сост.: Г.У. Орынбаева, А.И. Исаева, А.К. Бейсегулова; науч. ред.: Н. Алимбай, А.Б. Калыш. Алматы: Қазақ университеті. 579 с.
- Леваневский М. (1894). Очерки киргизских степей (Эмбенского уезда). Землеведение. Т. 1. Кн. 2. С. 99–114; Кн. 3. С. 39–54.
- Объединенный ведомственный архив комитета МОН РК (ОВА) МОиН РК. Ф.11. Оп.1 а-л. Д. 498. Л. 6.
- Тоқтабай А.У. (2014). Ұстаз аманаты. «II Аргынбаевские чтения»: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию выдающегося ученого-этнографа Халела Аргынбаева. Алматы: Қазақ университеті. С. 12–14.
- Халел Аргынбаев: өнегелі өмір. (2014). Ред. басқ. Ф.М. Мұтанов; ред. жұмыс тобы: А.Б. Қалыш, М.А. Аргынбаева, Е.К. Рахимов. Алматы: Қазақ университеті. 373 б.
- Центральный архив Министерства обороны РФ (ЦАМО). Ф. 33. Оп. 690306. Д. 558. № записи: 40768656.
- «II Аргынбаевские чтения»: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию выдающегося ученого-этнографа ... Халела Аргынбаева. (2014). Алматы: Қазақ университеті. 468 с.

References

- Azhigali S.E. (2015). Kazakhskaya ehtnografiya v sud'be uchenogo-frontovika (o KH. Argynbaeve) [Kazakh ethnography in the fate of a student-front worker (by H. Argynbayev)]. Kazakhstanskaya pravda. № 89. 14.05.
- Argynbaev KH.A. (1969). Qazaqtyn mal sharuashylygy zhajynda ehtnografiyalq ocherk [Ethnographic essay on Kazakh animal husbandry]. Almaty: Gylym. 172 p.
- Argynbaev KH.A. (1962). Mal aurularyn emdeudegi qazaqtyn khalyqytyq tazhiribesi turaly ehtnografiyalq ocherk [Ethnographic essay on the Kazakh folk practice in the treatment of livestock diseases]. Voprosy ehtnografii i antropologii Kazakhstana. Trudy Instituta istorii, arkheologii i ehtnografii imeni CH. CH. Valikhanova. T. 16. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN KaZSSR. P. 3-34.
- Argynbaev KH.A. (1973). Qazaq khalqyndagy sem'ya men neke (tarikhi-ehtnografiyalq sholu) [Family and marriage in the Kazakh people (historical-ethnographic review)]. Almaty: Fylym. 328 p.
- Argynbaev KH.A. (1974). Svad'ba i svadebnye obryady u kazakhov v proshlom i nastoyashchem [Wedding and wedding ceremonies among Kazakhs in the past and present]. Sovetskaya ehtnografiya. № 6. P. 69–78.
- Argynbaev KH.A. (1987). Qazaq khalqynyn qoloneri [Crafts of the Kazakh people]. Almaty: Oner. 126 s.
- Argynbaev KH. A. (1996). Qazaq otbasy [Kazakh family]. Almaty: Qajnar. 196 p.
- Artyqbaev ZH.O. (2014). Qazaq ehtnografiya gylymy Khalekennen bastalady. [The science of Kazakh ethnography begins with Haleken]. «II Argynbaevskie chteniya». Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 90-letiyu vydayushchegosya uchenogo-ehtnografa ... Khalela Argynbaeva. (Sovmestno s CGMK i KaZNU im. al'-Farabi). – Almaty: Kazak universiteti. P. 31–34.
- Kazakhi. (1995). Kazakhi: istoriko-ehtnograficheskoe issledovanie [Kazakhs: historical and ethnographic research]. Red.kol. M.K. Kozybaev, KH.A. Argynbaev, M.S. Mukanov. Almaty: Kazakhstan. 352 p.
- Kalysh A.B., Isaeva A.I. (2012). Khalel Argynbaev – vidnyj kazakhstanskij ehtnolog [Khalel Argynbaev is a prominent Kazakh ethnologist]. Materialy VIII Mezinarodni vedesko-prakticka conference «Dni vedy–2012». 27.03–05.04.2012. Dil. 56. Historie. Praha: Education and Science». P. 71–78.
- Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «III Argynbaevskie chteniya «Sovremennaya ehtnograficheskaya nauka i ee rol' v modernizacii obshchestvennogo soznaniYA», posvyashchennoj vydayushchemusya uchenomu-ehtnografu,

d.i.n., professoru Khalelu Argynbaevu [Proceedings of the International scientific and practical conference “III Argynbaev readings “Modern ethnographic science and its role in the modernization of public consciousness”, dedicated to the outstanding scientist-ethnographer, Doctor of Historical Sciences, Professor Khalel Argynbaev] (2018). Sost.: G.U. Orynbaeva, A.I. Isaeva, A.K. Bejsegulova; nauch. red.: N. Alimbaj, A.B. Kalysh. Almaty: Qazaq universiteti. 579 p.

Levanevskij M. (1894). Oчерки kirgizskikh stepej (Ehmbenskogo uezda) [Essays on the Kyrgyz steppes (Embensky district)]. Zemlevedenie. T. 1. Kn. 2. S. 99–114; Kn. 3. P. 39–54.

Ob”edinennyj vedomstvennyj arkhiv komiteta (OVA) [United departmental archive of the committee] MON RK. F.11. Op.1 a-l. D. 498. L. 6.

Toqtabaj A.U. (2014). Ustaz amanaty [Teacher deposit]. «II Argynbaevskie chteniYA»: Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 90-letiyu vydayushchegosya uchenogo-ehtnografa ... Khalela Argynbaeva. Almaty: Qazaq universiteti. P. 12–14.

Khalel Argynbaev: onegeli omir [Khalel Argynbaev: moral life]. (2014). Red. basq. F.M. Mutanov; red. zhmys toby: A.B. Kalysh, M.A. Arfynbaeva, E.K. Rakhimov. Almaty: Qazaq universiteti. 373 p.

Central’nyj arkhiv Ministerstva oborony RF [Central Archives of the Ministry of Defense] (CAMO). F. 33. Op. 690306. D. 558. № zapisi: 40768656.

«II Argynbaevskie chteniYA». Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 90-letiyu vydayushchegosya uchenogo-ehtnografa ... Khalela Argynbaeva [“II Argynbaev Readings”: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 90th anniversary of the outstanding ethnographer ... Khalela Argynbaeva]. (2014). Almaty: Qazaq universiteti. 468 p.

Автор туралы мәлімет:

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты Этнология және антропология бөлімінің меңгерушісі, Алматы, Қазақстан, e-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Сведения об авторе:

Абдулина Аксункар Турсуновна – кандидат исторических наук., заведующая отделом этнологии и антропологии Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Information about author:

Abdulina Aksunkar Tursunovna – Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Ethnology and Anthropology, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan, e-mail: abd_aksunkar@mail.ru

Поступила: 05.08.2024

Принята: 20.11.2024

МРНТИ 03.61.91.20

<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v115.i4.a11>**А.Б. Калыш^{1*}**, **Е.К. Рахимов^{2,3}**¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан²Национальный музей Республики Казахстан, г. Астана, Казахстан³Международный университет «Астана», г. Астана, Казахстан

*e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

ТРАДИЦИОННЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ И ЖИЛИЩА СЕВЕРО-ВОСТОЧНЫХ КАЗАХОВ В РАННИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ Х.А. АРГЫНБАЕВА

В статье показан вклад выдающегося этнографа Х.А. Аргынбаева, одного из первых ученых Казахстана, исследовавшего традиционные поселения, жилища и хозяйственные комплексы казахов Северо-Восточного Казахстана на рубеже середины XIX – начала XX веков. Отмечено, что они функционировали в условиях преобладающего хозяйственно-культурного типа, представленного кочевым и полукочевым скотоводством, а также наметившимся переходом к полуседлому и оседлому образу жизни. Наряду с устоявшимися формами и типами рассматриваемой формы материальной культуры, наблюдалось также влияние на них тесного социально-культурного, экономического и повседневного контакта русско-украинского населения. Статья подготовлена на исследованиях междисциплинарного характера, на стыке этнологии, этнографии, историографии. Используются методы исторической этнографии, историографического анализа, этнологической экспертизы. Научная новизна состоит в самой постановке проблемы, так как ранее в этнологии традиционные поселения и жилища северо-восточных казахов в трудах Х. Аргынбаева не рассматривались как проблема. Выявлено, что в процессе этнографического исследования Халел Аргынбаевич обосновывал свое видение и выводы, широко опираясь на значительный круг архивных и письменных источников, затрагивающих в том или ином аспекте поставленную проблему в масштабе изучаемого региона.

Ключевые слова: этнография, Халел Аргынбаев, Северо-Восточный Казахстан, казахи, русские, традиционные поселения, жилище, скотоводство.

A.B. Kalysh^{1*}, E.K. Rakhimov^{2,3}¹Al-Farabi Kazakh National Research University, Almaty, Kazakhstan,²The National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan³«Astana» International University, Astana, Kazakhstan

*e-mail: kalyshamanzol@gmail.com

Traditional settlements and housing of the North-Eastern Kazakhs in the early researches of Kh.A. Argynbayev

The article shows the contribution of the outstanding ethnographer Kh.A. Argynbayev, one of the first scientists in Kazakhstan to study traditional settlements, housing and economic complexes of the Kazakhs of North-Eastern Kazakhstan at the turn of the mid-19th – early 20th centuries. It is noted that they functioned in the conditions of the prevailing economic and cultural type, represented by nomadic and semi-nomadic cattle breeding, as well as the emerging transition to a semi-sedentary and sedentary way of life. Along with the established forms and types of the material culture under consideration, the influence of close socio-cultural, economic and everyday contact of the Russian-Ukrainian population was also observed. The article is based on interdisciplinary research, at the intersection of ethnology, ethnography, and historiography. The methods of historical ethnography, historiographical analysis, and ethnological expertise are used. The scientific novelty lies in the formulation of the problem itself, since traditional settlements and dwellings of the northeastern Kazakhs were not previously considered as a problem in ethnology in the works of H. Argynbayev. It was revealed that in the process of ethnographic research, Khalel Argynbayevich substantiated his vision and conclusions, widely relying on a significant range of archival and written sources touching upon the problem in one aspect or another on the scale of the region under study.

Key words: ethnography, Khalel Argynbayev, North-Eastern Kazakhstan, Kazakhs, Russians, traditional settlements, housing, cattle breeding.

А.Б. Қалыш^{1*}, Е.К. Рахимов^{2,3}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық зерттеушілік университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана қ., Қазақстан

³«Астана» Халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан

e-mail: kalyshamanzol@gmail.com

Х.А. Арғынбаевтың ертедегі зерттеулеріндегі солтүстік-шығыс қазақтарының дәстүрлі қоныстары мен баспаналары

Көрнекті этнограф Х.А. Арғынбаев, XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың басында Солтүстік-Шығыс Қазақстан қазақтарының дәстүрлі қоныстарын, тұрғын үй-шаруашылық кешендерін зерттеген алғашқы ғалымдардың бірі. Мақалада бұлар көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы басым болған шаруашылық-мәдени түрінде, сондай-ақ жартылай отырықшы және отырықшы өмір салтына көшу жағдайында қалыптасқаны атап өтіледі. Қарастырылып отырған материалдық мәдениет нысандары мен түрлерінің дамуына орыс-украин тұрғындарымен тығыз әлеуметтік-мәдени, экономикалық және тұрмыстық байланысының ықпалы да байқалған. Мақала этнология, этнография, тарихнама тоғысында, пәнаралық зерттеулер негізінде дайындалды. Тарихи этнография, тарихнамалық талдау, этнологиялық сараптама әдістері қолданылды. Ғылыми жаңалығы мәселенің тұжырымдалуында жатыр, өйткені бұрын этнологияда Х.Арғынбаевтың еңбектерінде солтүстік-шығыс қазақтарының дәстүрлі қоныстары мен баспаналары мәселе ретінде қарастырылмаған. Халел Арғынбайұлы этнографиялық зерттеу барысында өз пайымы мен тұжырымдарын дәлелдеп, мол мұрағаттық және жазба деректерге сүйене отырып, зерттеген өлкенің ауқымында қойылған мәселені жан-жақты қырынан қозғағаны анықталды. Мақалада көтерілген мәселелер отандық этнологиялық ғылымның өзекті бір проблемасын шешеді. Осы тұрғыдан зерттеудің қорытындылары мен нәтижелері этнология тарихының кезекті бір ақтандағын жабып отыр деп сенеміз.

Түйін сөздер: этнография, Халел Арғынбаев, Солтүстік-Шығыс Қазақстан, қазақтар, орыстар, дәстүрлі қоныстар, баспана, мал шаруашылығы.

Введение

Как известно, начавшийся в конце XIX – начале XX века переход к оседлости кочевников сопровождался насильственным изъятием у коренного казахского населения наиболее плодородных земель и благоприятных пастбищ в пользу массового переселенческого движения, вытеснением их на малопродуктивные земли, разрушением устоявшихся многовековых маршрутов кочёвок и его циклов, существенному сокращению хозяйственного пространства.

Следует отметить, что указанная колониальная политика царизма в аспекте массового переселенчества и миграционных процессов носила с 20-х годов XVIII – до 80-х годов XIX века стихийный и неорганизованный характер, то с 1880-х годов переходит в стадию плановой и законодательно оформленной формы. Здесь мы имеем в виду принятие «Временных правил о переселении крестьян на свободные казённые земли» от 10 июня 1881 г. (Турсунбаев, 1950: 24), закона «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли» от 13 июля 1889 г. (ПСЗ РИ, 1889: 535-538). Аналогичное воздействие на рассматриваемую нами проблему оказало строительство Транссибирской же-

лезнодорожной магистрали 1893-1903 гг. (Саблер, Сосновский, 1903: 472).

Совершенно другая тенденция в данном вопросе была характерна для оседлого казахского населения Южного Казахстана и Жетысу, которые наряду с соседними народами Средней Азии обладали достаточно развитыми навыками в области не только сельского, но и городского строительства. Естественно, на этот процесс оказывали свое прямое, либо опосредственное воздействие особенности местного рельефа или ландшафта, природно-климатических условий того или иного региона, влияние демографического и социально-экономического состояния, а также видового состава и численности имеющегося скота.

В этой связи изучение типов и форм традиционных поселений и жилищ казахов актуально не только в исторической ретроспективе, но и для понимания процессов исторической этнографии. Особое место занимает северо-восточный регион Казахстана, включаемый Прииртышье, предгорные и горные районы Казахского Алтая, Зайсанскую котловину. Именно здесь русские и казахи вошли в этнокультурный контакт начиная с семнадцатого столетия.

С усилением колониальной экспансии в восемнадцатом веке в данном регионе начинают

формироваться укрепленные линии, казачьи станицы и поселения, а в девятнадцатом столетии планомерно и масштабно проводится переселенческая политика, возникают многочисленные крестьянские поселения славянского населения. Все это стало основой для этнокультурных контактов казахов и переселенцев, отражение которой нашло в хозяйственной и материальной культуре. К последнему мы относим поселения и жилища. Выдающийся казахский этнограф Халел Аргынбаев (1924-1998) досконально изучил данные элементы традиционной культуры и отразил в своих трудах.

Методы и материалы исследования

Исследование базируется на общенаучных принципах историзма, системности, объективности. Из общеисторических методов использованы этнологический и историографический анализ, сравнительный метод, междисциплинарный подход. Так, при анализе работ Х. Аргынбаева нами привлечены методы анализа исторической этнографии, сопоставления разных мнений и выводов, сделанных учеными, проведена экспертиза этнологического материала. Таким образом, статья стала результатом изысканий на стыке этнологии, этнографии, историографии.

Источниковой основой для написания статьи явились материалы кандидатской диссертации Х.А. Аргынбаева «Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и начале XX веков (По материалам Восточного Казахстана)» (Аргынбаев, 1959: 108-129), опубликованной в сокращенном варианте в «Трудах Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР» (Аргынбаев, 1959: 19-90), а также монография, подготовленная и изданная в городе Павлодаре на основе рукописи кандидатской диссертации (Аргынбаев, 2005: 240).

Здесь мы должны иметь в виду то обстоятельство, что исследованные Х.А.Аргынбаевым традиционные поселения и жилища северо-восточных казахов затрагивают кочевое и полукочевое население, переходившие постепенно к полуоседлому хозяйственно-культурному типу под влиянием объективных и субъективных факторов. Естественно, что данный процесс происходил как под влиянием административно-территориальных реформ колониальной Российской империи 1822, 1868 1882 гг., так и в результате тесных контактов коренного казах-

ского народа с русско-украинским и иным переселенческим крестьянским населением, а также казачеством, как военным сословием.

Историография проблемы

Историографический аспект исследования отражен во многих публикациях советских и отечественных авторов, которые занимались изучением хозяйственной и материальной культуры казахского народа.

Так навыки и высокая степень специализации были отражены в 1980-2000-х годах в специальных исследованиях таких известных казахстанских археологов, этнографов и этнологов как С.Ж. Жолдасбаев (1976: 46-58; 1997: 48; 2017: 304), М.С. Муканов (1981: 223; 1995: 111-140), В.В. Востров и И.В. Захарова (1989: 179), Н.Э. Масанова (1995: 88-93), С.Е. Ажигали (2002: 3-146). В данных работах нашли отражение различные аспекты устройства, расположения и функционирования казахских традиционных поселений, а также форм и типов жилищ, как постоянных и переносных. Казахское жилище, особенно стационарное, не исследовано в полном объеме до сих пор, поэтому наша публикация вносит свой вклад в комплексное изучение этой важнейшей проблемы отечественной этнологии.

Результаты

Поселения. Х.А. Аргынбаев в своем исследовании с учетом преобладающих хозяйственно-культурных типов выделяет два основных типа в традиционной системе поселений казахов рассматриваемого региона: 1) подвижный кочевой аул; 2) стационарный аул в виде зимовок.

Первый из них преобладал в период сезонного кочевания отдельных групп казахов, при котором от 5 до 10 домохозяйств, имеющие в своем составе семьи ближайших и дальних родственников патрилинейной филиации, устанавливали свои юрты по соседству и совместно пасли наличный скот. Такая территориально-функциональная разновидность имеющихся поселений имело распространение во всех исследованных ученым волостях тех или иных уездов Семипалатинской области Западно-Сибирского, позднее Степного генерал-губернаторства с центром в г. Омске. При этом базовым ее элементом являлось классическое переносное каркасное жилище с войлочным покрытием – юрта или ее разновидности, составлявшие основу таких по-

селений. Численность такого жилища напрямую зависела от материального благосостояния ее хозяев, например, у состоятельных и богатых скотоводов она было намного меньше по сравнению с рядовыми сородичами, так как функционально предназначались только для себя и для своих обслуживающих работников с их семьями (Аргынбаев, 1959а: 108-109).

В этой связи следует сказать и о том, что указанные Халелом Аргынбаевичем тенденции социальной дифференциации особенно зримо присутствовали в оседающих хозяйствах, как например, на территории сопредельной Акмолинской области. Они привели к тому, что в таких стационарных поселениях были зримо заметны наличие богатых, средних и сравнительно бедных скотовладельцев. Здесь, как и в Семипалатинской области аулы состоятельных хозяйств состояли из двух половин, в первой из них располагались сами, а во второй – зависимые от них домохозяйства, включая их домочадцев и родственников, близких или дальних.

Так называемые середняки, могущие пополнить как первую, так и третью группу, составляли становой хребет, определяя благополучие или экономическую несостоятельность того или иного хозяйственного аула. Наиболее состоятельные из них могли опираться на помощь наемных работников, частично заниматься комплексным хозяйством, включая начальными аспектами сенокосения, земледелия и домашнего промысла. Сравнительно маломощные хозяйства, характеризующиеся аскетичным образом жизни, меньшим количеством скота и невзрачными поселениями с достаточным количеством жилья, чем в двух предыдущих, но скота значительно меньше [Шнэ, 1894. с. 30].

Как правило, юрты обычно устанавливались полукругом, а в ряде случаев – в полный круг, а образовавшееся по середине этого круга пространство, именуемое «котан», предназначалось для домашнего скота (Аргынбаев, 1959а: 108).

Второй тип местного поселения – зимние стационарные стоянки (кыстау), выполнявшие аналогичную функцию, традиционно располагались в заранее установленном месте, большей частью в гористых ущельях, в густом тугае или местности с зарослями камыша, прикрывавшие скот в осенне-зимний периоды от непогоды и сильных бурянов. Их отличало и то, что они могли быть как сезонными, так и круглогодичными. Отметим, что в таких поселениях присутствовал фактор имущественного неравенства, так как богатые хозяйства обладали большим количеством

скота, значительной возможностью при заготовке на запас сена и доступного топлива.

В таких стоянках устраивали невысокие ограды или открытые загоны для скота, включая молодняка. Исходным материалом для их сооружения служили имевшиеся рядом изтесанные камни округлой формы, дерн, либо кустарники. Халел Аргынбаевич считает, что примерно с 20-х годов XIX века северо-восточные казахи начали возводить утепленные крытые хозяйственные постройки для имеющегося поголовья скота, укрепленные каменными, либо глинобитными стенами. Ряд известных отечественных этнографов соглашаются с таким мнением, полагая, что именно хозяйственная необходимость способствовала возникновению стационарных поселений и жилищ (Ажигали, 2002: 28-30). Аналогичные строительные приемы использовались и при возведении постоянных жилых помещений, отмеченные исследователями и в других регионах Казахстана (Рахимов, 2006: 109-111; Кебиров, 2013: 77-80).

Другая основная значимость рассмотренных поселений, особенно зимовок заключалась в том, что они выполняли также функцию владения или характера собственности ими в той или иной местности, располагавших необходимыми пастбищами принадлежавшим той или иной родоплеменной группе, общине или семье по наследству. Мы считаем, что аналогичную роль выполняли на кочевых маршрутах колодцы, а также кладбища или отдельные могилы, фиксировавшие такую принадлежность (Масанов, 1995:90).

Обратим внимание и на то, что параметры исследуемых зимовок напрямую зависели как от рельефа местности, так и суровых погодных условий. В местах с разбросанным рельефом или плоскогорьях казахские аулы были небольшими, а на равнинах – более объемными. Так, например, расположенных в гористых местностях Колбинской и Алтайской волостях Усть-Каменогорского уезда на один хозяйственный аул приходилось от 3,3 до 5,3 хозяйства. Указанные показатели были еще выше в Уланской и Курчумской волостях, насчитывая соответственно 11,7–19,0 хозяйств.

Для сравнения отметим и другую особенность, которая заключается в том, что состоятельные казахские хозяйства, располагавшие значительным количеством и видовым составом скота, стремились уединиться от основной массы своих соплеменников, образуя более мелкие группы, обладавшими достаточными пастбищ-

ными угожьями и доступными водными источниками. Аналогичные процессы происходили и в хозяйственных аулах различных волостей и уездов не только соседней Акмолинской области (Шнэ, 1894: 30), но и в других регионах Казахстана (Жолдасбаев, 1976: 48-51; Востров, 1989: 160-162).

Менее состоятельные скотоводы, преимущественно их бедняцкая часть, проживали более компактными группами, состоящими из 15-20 домохозяйств. При этом жилища в таких поселениях/ зимовках указанных нами категорий местных казахов, располагались без соблюдения надлежащего плана, аналогичного переселенческому населению (Аргынбаев, 1959а: 114).

Х.А. Аргынбаев особо указывает и на то, что наметившиеся трансформации в хозяйственно-экономической жизни аула рассматриваемого хронологического времени, связанные с постепенным переходом к земледелию и оседлости, способствовали возникновению поселений, напминавших русские села и деревни. Эти изменения способствовали тому, что к началу XX столетия северо-восточные казахи начали постепенно усваивать планировку и расположение русских сел. Автор, опираясь на архивные источники показывает, что в 1900 г. в трех исследованных им уездах количество не имевших зимних жилищ казахов колебалось в пределах лишь 2,2% от общего числа хозяйств (Аргынбаев, 1959а: 114).

Жилища. Типология жилища во многом определяется комплексом таких наиболее значимых признаков, как планировка, конструкция, материал стен и форма крыши. Исходя из наличия показанных нами ранее типов поселений Х. Аргынбаев также выделяет два наиболее распространенных варианта традиционного жилища: 1) переносные и сезонные; 2) постоянные или круглогодичные жилища с их разновидностями и вариациями. Естественно, их важность определялась не только от местоположения и внешнего вида, но и в зависимости от множества других факторов и деталей.

Среди них немаловажное значение имели величина дома и его функциональная планировка, материалы постройки, наличие вспомогательных хозяйственных и подсобных построек, близость к водным источникам и пр. Безусловно, их значимость фактически определялись в зависимости от социального статуса и материального благополучия их хозяев – состоятельного, среднего достатка или бедного.

Переносные жилища. Безусловно, основным из них является традиционная юрта, наиболее удобная и совершенная модель, полностью востребованная в условиях кочевого и полукочевого быта. Такая юрта «легко и скоро собирается, разбирается, удобна для перевозки вьюком на верблюдах или на двухколесных арбах и довольно устойчива даже при сильных ветрах» (Аргынбаев, 1959а: 108-109).

Отличающаяся простотой устройства, выполненная из деревянного сборно-разборного каркаса, сформированного из купола (шаңырақ), опирающиеся на множество жердей (уық), укрепленных решетчатыми складными звеньями наподобие стены (кереге), входной двери, состоящей из косяка и двустворки (есік, сықырлауық). Она полностью обрамлена снаружи шерстяным войлочным покрытием – боковым основания (туырлык), купольной части (үзік), шаньрака (түндік), дополнительной накидкой для двери (киіз есік), оберегающей от жары, зноя, холода, ветра, дождя и снега.

Последнюю функцию усиливает узорчатая чиевая циновки из тростника, охватывающие внутреннюю сторону кереге. Оформление внутренней части, выполненное также из войлока (напольные) и ковровыми изделиями – широкими узорными воросовыми или безворсовыми лентами (басқур), тонкими – бау напрямую зависели от состоятельности их хозяев. Например, чисто белое войлочное покрытие юрты, равно как и богатство ее внутреннего украшения были свойственны знатным владетелям.

В Северо-Восточном Казахстане в исследуемый период встречались и другие простейшие конструкции переносных жилищ. В их числе: 1) временное жильё, сооруженное из связанных сверху деревянных жердей, покрытых войлоком (ұранқай ұй); 2) аналогичная постройка из двух соединенных вместе кереге (итарқа); 3) укрытие, опирающееся на несколько уыков (шаньшпа қос); 4) примитивный шалаш (шабыра ұй, шайла, шатыраш) (Әлімбаев, Шойбеков, 2017: 245).

Постоянные жилища. Отличительной их чертой являлось то, что в зависимости от хозяйственной деятельности, местных природных условий и хронологической последовательности имело распространение несколько переходных форм исследуемого нами жилища, отличавшиеся своими отдельными элементами или формами.

Рассмотрим наиболее значимые типы традиционных казахских жилищ Северо-Восточного Казахстана по степени их возникновения

и распространенности от простых форм к более сложным. Халел Аргынбаевич полагал, что их исходным типом являлась надземная «тошала», округлой или юртообразной формы, для строительства которой использовали дерн, а также природные камни (Аргынбаев, 1959б: 57, 65-66). Такой тип стационарного жилища был распространен и в других регионах Казахстана с аналогичным природно-климатическими условиями (Шнэ, 1894: 16-18; МКЗ, 1902: 125-126; Турганбаева, 2009: 108; Кебилов, 2013: 78).

Следующий промежуточный тип местного жилища, связанный с переходом к полуоседлости, часто заменявший указанную нами выше сооружение, был представлен прямоугольной или квадратной землянкой (жер үй) с одним, реже – двумя половинками. Интерьер их во многом был схож с убранством прежней юрты: с наличием ковров на стенах, войлочных кошем (сырмак) на полу, традиционных предметов быта – деревянных шкафов, подставок, сундуков, двухстворчатых шкафов и низких кроватей.

Его характерными особенностями были плоская крыша, опирающаяся на достаточно крепкие глинобитные стены из сырцового или саманного кирпича с одним входом, а также из камня или дерна, небольшие окна, обтянутые пленкой из брюшной оболочки овец или бычьего пузыря, очаг из доступного материала (Аргынбаев, 1959б: 58-60, 67). Рядом с жильем имелись простые хозяйственные пристройки и загоны для домашнего скота. Такие прочные постройки, востребованные особенно в условиях сурового зимнего времени исследуемого региона, были достаточно затронуты в соответствующих изданиях конца XIX – начала XX вв. (МКЗ, 1902: 90; Чорманов, 1871).

На более высоком уровне находились бревенчатые одно- и многокамерные дома зажиточных казахов по примеру контактирующего русско-украинского населения. Естественно, в уездах и волостях, расположенных в лесостепных местностях. В них уже имелись печи из камня с прямым дымоходом, без обогревателя. Наряду с традиционной мебелью использовались различные переходные варианты из дерева, включая нестандартные меблировки, изготовленную на заказ или приобретенные на ярмарках, а также на лавках (Аргынбаев, 1959б: 66-67).

Их особенности достаточно проанализированы в соответствующих исследованиях этнографов, искусствоведов и архитекторов (Муқанов, 1981; Тулбасиев, 1984: 141; Нурдубаева, 1997: 163).

Автор, опираясь на статистические данные экспедиции Ф. Щербины показывает, что в Семипалатинской области они составляли у них 22,1%, в том числе в волостях Зайсанского уезда – 10,2%, Усть-Каменогорского – 20,7%, Семипалатинского – 32,3% (Аргынбаев, 1959: 61). Отметим, что таких строений было еще больше в населенных пунктах, расположенных на землях, отведенных войсковой территории Семипалатинской области, где только в Павлодарском и Семипалатинском уездах проживало 26,5 тысяч прилинейных казахов [Катанаев, 1904: 80].

Нельзя не отметить и такого новшества в данном вопросе, как наличие среди крупных казахских баев не только «пятистенных срубных домов», но и распространение у них «сложных домов городского типа». При этом их бытование автор обосновывает, опираясь на фотодокументальные материалы С.М. Дудина по казахам Семипалатинской области 1899 года, хранящиеся в фототеке МАЭ, а также на данные С.И. Руденко (Аргынбаев, 1959б: 61). Указанные жилища казахи возводили как по методу русских мастеров-строителей или приглашали за соответствующую оплату русских и татарских плотников, приезжавших сюда на заработки.

В таком же аспекте Халел Аргынбаевич отмечает и другие новшества, появившиеся под влиянием контактирующего русско-украинского и пр. европейского населения, а именно: а) появление двускатных крыш, опирающихся на стропила или деревянные балки; б) увеличение площади и количества помещений; в) изменения в интерьере убранства жилища; г) присутствие русских печей из специально сложенных кирпичей, включая печи со стенкой-обогревателем с вертикальными или горизонтальными дымоходами, а также печи для выпечки хлеба или приготовления повседневной пищи; г) застекленные оконные рамы; г) наличие досчатого пола; д) пополнение внутреннего убранства жилья удобными предметами мебели и утвари; г) использование керосиновых ламп и пр. (Аргынбаев, 1959: 66-67).

Заключение

Рассмотренные нами выше исследования Х.А. Аргынбаева по традиционным поселениям временного и постоянного характера, а также жилищам, производным от них в рамках материальной культуры северо-восточных казахов середины XIX – начала XX веков свидетельствуют о наличии следующих тенденций. Следует отметить, что на их эволюцию и развитие,

обеспечивающих бесперебойную системы жизнедеятельности доминирующее влияние оказали адаптация к реалиям местной среде обитания, включая суровые природно-географические условия, неоднозначный рельеф местности: засушливые степи, холмы и плоскогорья. Эти и другие факторы выработали распространение в изучаемом регионе, равно как и в ряде других частей Казахстана временных и стационарных типов поселений, которые могли быть как кратковременными или сезонными, так и круглогодичными. Наметились зачатки аулов с линейной, реже уличной планировкой, особенно в районе демятиверстной полосы вдоль Иртыша.

Указанным типам поселений соответствовали выработанные веками строительные нормы при возведении традиционных форм жилища, в том числе передвижной юрты и подобных им жилищ из различных подсобных материалов, а также постоянных надземных жилищ из дерна, сырцового, саманного кирпича и камня. Аналогичные и другие простейшие материалы использовались при возведении хозяйственных построек, а более простые – для загонов скота. Определенное влияние на развитие и распространение намного удобных и рациональных форм поселений и жилища оказали влияние массовое переселенческое русско-украинского населения и других этнических меньшинств не только из европейской части, но и расположенной рядом Западной Сибири Российской империи.

В целом в исследуемый хронологический период для исследуемого нами казахов Северо-Восточного Казахстана были характерны следующая типология стационарного жилища, а именно: 1) однокамерная в плане юртообразная тошала; 2) землянки (жер үй); 3) прямоугольные избы; 4) бревенчатые одно-и многокамерные избы; 5) дома городского типа. Последние два

типа были заимствованы казахами у переселенческого населения. Безусловно, между этими распространенными типами жилищ существовали и переходные их формы.

Безусловно, на дальнейшее развитие и улучшение жилого комплекса в сторону вариативности, конструкции, планировки, надежности, конструктивности приемов, выбора лучшего строительного материала, а также интерьера помещения оказали также немаловажное влияние имущественное состояние кочевых, полукочевых жителей, а также начавшегося перехода к полуоседлому образу жизни. Естественно, более богатые казахи, равно как и контактирующие с ними представители переселенческого населения отличались от основной массы своих соотечественников.

Таким образом, исследование Х.А. Аргынбаева традиционного поселения и жилища, равно как и других ученых последующего времени оказали влияние на формирование архитектурно-этнографической экспозиции под открытым типом «Оседлые жилища казахов на рубеже XIX-XX веков» в парке имени Касыма Кайсенова (г. Усть-Каменогорск), охватывающую территорию площадью 4070 м². В ней представлены указанные нами выше конструкции и виды стационарного жилища (Оседлые, 2010).

В целом, следует указать, что труд Х. Аргынбаева внес значительный вклад в отечественную этнологию, в изучение материальной культуры казахского народа. Сведения, приводимым им, а также сделанные выводы не потеряли своей актуальности до наших дней.

Мақала «АР23490262 «Тарбағатай өңірінің қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX-XXI ғ. басы)» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында даярланды.

Литература

Вот как будет выглядеть список литературы в формате APA для представленных вами источников:

Ажигали, С. Е. (2002). Традиционная система скотоводческого поселения казахов (в историческом развитии). В Этнографо-археологические комплексы: проблемы культуры и социума (с. 3-146). Новосибирск: Наука.

Аргынбаев, Х. А. (1959). Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и начале XX веков (Диссертация канд. ист. наук). Алма-Ата: ИИАиЭ АН КазССР.

Аргынбаев, Х. А. (1959). Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и начале XX веков. В Труды Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР. Том 6 (с. 19-90). Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР.

Аргынбаев, Х. А. (2005). Историко-культурные связи русского и казахского народов: научное издание (Т. 10). Павлодар: НПФ «ЭКО».

- Әлімбай, Н., & Шойбеков, Р. (2017). Киіз үй. В Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия (Т. 3, с. 225-263). Алматы: ТОО «Даму Интеграция».
- Востров, В. В., & Захарова, И. В. (1989). Казахское народное жилище. Алма-Ата: Наука.
- Временные правила о переселении крестьян на свободные казённые земли. (1881). ПСЗ РИ. Собрание 3-е.
- Жолдасбаев, С. (1976). Типы оседлых поселений казахов по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана (XV-XIX вв.). В Прошлое Казахстана по археологическим источникам (с. 46-58). Алматы.
- Жолдасбаев, С. Ж. (1997). Жетісу аймағындағы елді мекендер мен тұрақ-жайлардың даму тарихы және олардың экономикалық тиімділігі (XVI–XVIII ғғ.): автореферат (Дисс. докт.). Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты.
- Жолдасбай, С. (2017). Қазақ елінің XV–XVIII ғасырлардағы тұрақты мекенжайлары (X т.). Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы.
- Катанаев, Г. Е. (1904). Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. Омск: Типогр. Окр. Штаба.
- Кебиrow, А. (2013). Стационарное жилище казахов Семиречья XIX – начала XX вв. Известия вузов, 4, 77-80.
- Масанов, Н. Э. (1995). Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества. Алматы: Социнивест – Москва: Горизонт.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. (1902). В Т. 18. Павлодарский уезд (ред. Ф. Щербина). Воронеж.
- Муканов, М. С. (1981). Казахская юрта: Книга-альбом. Алма-Ата: Қайнар.
- Муканов, М. С. (1995). Поселения и жилище (с. 111-120); Кочевой аул (с. 121-122); Оседлые жилища (с. 122-136); Поселения (с. 136-140). В Казахи. Историко-этнологическое исследование (с. 111-140). Алматы: Казахстан.
- Нурдубаева, А. Р. (1997). Киіз үй: структура пространственности (Дисс. канд. архитектуры: 18.00.01). Москва.
- Рахимов, Е. К. (2006). К вопросу о возникновении у казахов постоянных зимовок-кыстау и стационарных построек на них. В Интеграция археологических и этнографических исследований. Материалы XIV Международного научно-практического семинара (с. 109-111). Красноярск-Омск.
- Оседлые жилища казахов на рубеже XIX-XX веков. (2010). <https://vk.com/kz/index.php/ru/zhastar/88-2010-03-26-10-52-10> (дата обращения: 26.10.2024).
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е: [от № 5686-6504 и дополнения]. (1889). Т. IX. СПб.: Гос. тип. С. 535-538. Статья 6198.
- Саблер, С. В., & Сосновский, И. В. (1903). Сибирская железная дорога в её прошлом и настоящем. К десятилетию Комитета Сибирской железной дороги (1893–1903). Исторический очерк. СПб: Государственная типография.
- Тулбасиева, Л. Е. (1984). Интерьер жилой юрты как художественно-композиционная система (казахское народное жилище кочевого периода): автореф. дисс. канд. искусствоведения. 141 с.
- Турганбаева, Л. Р. (2009). Архитектурно-пространственная организация системы традиционного казахского поселения: дисс. док. арх. Алматы: Каз НТУ.
- Турсунбаев, А. Б. (1950). Из истории крестьянского переселения в Казахстан. Алма-Ата: АН КазССР.
- Чорманов, М. (1871). Зимовки или зимние кочевки. Семипалатинские областные ведомости, 37.
- Шнэ, В. (1894). Зимовка и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области. Записки ЗСОРГО, 17(2), 21-44.

References

- Azhigali S.E. (2002). Tradicionnaya sistema skotovodcheskogo poseleniya kazahov (v istoricheskom razvitii) [Traditional system of cattle-breeding settlement of the Kazakhs (in historical development)]. V Sb. «E`tnografo-arxeologicheskie komplekсы` problemy` kul`tury` i sociuma» [in the collection “Ethnographic and Archaeological Complexes: Problems of Culture and Society”]. – Novosibirsk: Nauka. S. 3-146. (In Russian)
- Argy`nbaev X.A. (1959). Istoriko-kul`turny`e svyazi russkogo i kazaxskogo narodov i ix vlichnie na material`nyu kul`turu kazahov v seredine XIX i nachale XX vekov (Po materialam Vostochnogo Kazahstana) [Historical and cultural ties between the Russian and Kazakh peoples and their influence on the material culture of the Kazakhs in the mid-19th and early 20th centuries (Based on materials from Eastern Kazakhstan)]. Dissertaciya kand. ist. nauk. Alma-Ata: IIAiE` AN KazSSR. 238 s. (In Russian)
- Argy`nbaev X.A. (1959). Istoriko-kul`turny`e svyazi russkogo i kazaxskogo narodov i ix vlichnie na material`nyu kul`turu kazahov v seredine XIX i nachale XX vekov [Historical and cultural ties between the Russian and Kazakh peoples and their influence on the material culture of the Kazakhs in the mid-19th and early 20th centuries]. Trudy` Instituta istorii, arxeologii i e`tnografii Akademii nauk Kazahskoj SSR. Tom 6. Alma-Ata: Akademiya nauk Kazahskoj SSR. S. 19-90. (In Russian)
- Argy`nbaev X.A. (2005). Istoriko-kul`turny`e svyazi russkogo i kazaxskogo narodov: nauchnoe izdanie [Historical and cultural ties between the Russian and Kazakh peoples: scientific publication]. – Т. 10. – Pavlodar: NPF «E`KO». 240 s. (In Russian)
- Alimbaj N., Shojbekov R. (2017). Kiiz үй [Yurt]. Қазақтың етнoграфиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – 3 том. Z–Қ. – Алматы: ТОО «Даму Интеграция». 225-263 бб. (In Kazakh)

Vostrov V.V., Zaxarova I.V. (1989). Kazahskoe narodnoe zhilishhe [Kazakh folk housing]. Alma-Ata: Nauka. 179 s. (In Russian)

Vremenny'e pravila o pereselenii krest'yan na svobodny'e kazyonny'e zemli [Temporary rules on the resettlement of peasants to free state lands]. PSZ RI. Sobranie 3-e. 1881. (In Russian)

Zholdasbaev S. (1976). Tipy' osedly'x poselenij kazaxov po danny'm arxeologicheskix issledovanij Yuzhnogo i Central'nogo Kazaxstana (XV-XIX vv.) [Types of sedentary settlements of Kazakhs according to archaeological research data of Southern and Central Kazakhstan (15th-19th centuries)]. Proshloe Kazaxstana po arxeologicheskim istochnikam. Almaty'. S. 46-58. (In Russian)

Zholdasbaev S.Zh. (1997). Zhetisu ajmary'ndary' eldi mekender men tyraq-zhajlardy'ң damu tarixy' zhone olardy'ң e'konomikaly'k tiimdiligi (XVI-XVIII ғғ.) [The history of the development of populated areas and settlements in the Semirechye region and their economic efficiency (16th-18th centuries)]. Tarix ry'l. dok. diss. ... avtoreferaty'. Almaty: Sh.Sh. Uәlixanov aty'ndary' Tarix zhone e'tnologiya instituty'. 48 b. (In Kazakh)

Zholdasbaj S. (2017). Қазақ елінің XV–XVIII ғасырлары' тырақты' мекенжайлары' [Permanent residences of the Kazakh people in the 15th-18th centuries / Data and research on cultural heritage]. Mәdeni mыра бой' nsha derekter men zertteuler. – X t. Astana: Қазақ ry'ly'mi-zertteu мәдениет институты'ny' ң баспа тобы'. 304 b. (In Kazakh, English, Russian)

Katanaev G.E. (1904). Kirgizskij vopros v Sibirskom kazach'em vojske [The Kirghiz Question in the Siberian Cossack Army]. Omsk: Tipogr. Okr. Shtaba. 216 s. (In Russian)

Kebirov A. (2013). Stacionarnoe zhilishhe kazaxov Semirech'ya XIX – nachala XX vv. [Stationary dwelling of the Kazakhs of Semirechye in the 19th – early 20th centuries]. Izvestiya vuzov. № 4. S. 77-80. (In Russian)

Masanov N.E. (1905). Kochevaya civilizaciya kazaxov: osnovy' zhtnedeyatel'nosti nomadnogo obshhestva. – Almaty: Socinvest – Moskva: Gorizont. 320 s. (In Russian)

Materialy' po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobranny'e i razrabotanny'e e'kspedicij po issledovaniyu stepny'x oblastej [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the expedition to study the steppe regions]. Pod red. F. Shherbiny'. T.18. Pavlodarskij uезд. Voronezh. 1902. 383 s. (In Russian)

Mukanov M.S. (1981). Kazaxskaya yurta: Kniga-al'bom [Kazakh Yurt: Book-album]. Alma-Ata: Kajnar. 223 s.: ill. (In Russian)

Mukanov M.S. (1995). Poseleniya i zhilishhe (s. 111-120); Kochevoj aul (s. 121-122); Osedly'e zhilishha (s. 122-136); Poseleniya (s.136-140) [Settlements and housing (pp. 111-120); Nomadic aul (pp. 121-122); Settled dwellings (pp. 122-136); Settlements (pp. 136-140)]. Kazahi. Istoriko-e'tnologicheskoe issledovanie. Almaty: Kazakhstan. (In Russian)

Nurdubaeva A.R. (1997). Kiiz uj: struktura prostranstvennosti [Yurt: the structure of spatiality]. diss. kand. arxitektury: 18.00.01 – Teoriya i istoriya arxitektury', restavraciya i rekonstrukciya istoriko-arxitekturnogo naslediya. M. 163 s. (In Russian)

Rakhimov E.K. (2006). K voprosu o vznikenovienii u kazaxov postoyanny'x zimovok-ky'stau i stacionarny'x postroek na nix [On the issue of the emergence of permanent wintering places – kystau and stationary buildings on them among the Kazakhs]. Integraciya arxeologicheskix i e'tnograficheskix issledovanij. Materialy' XIV Mezhdunarodnogo nauchnogo seminaru 18-20 oktyabrya 2006 g. Krasnoyarsk-Omsk. S. 109-111. (In Russian)

Osedly'e zhilishha kazaxov na rubezhe XIX-XX vekov [Settled dwellings of Kazakhs at the turn of the 19th-20th centuries]. <https://vkoem.kz/index.php/ru/zhastar/88-2010-03-26-10-52-10> (Data obrashheniya: 26.10.2024 g.). (In Russian)

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie 3-e: [from No. 5686-6504 and supplements] [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection 3: [ot № 5686-6504 i dopolneniya]. T. IX. SPb.: Gos. tip. 1889. S. 535-538. Stat'ya 6198. (In Russian)

Sabler S.V., Sosnovskij I.V. (1903). Sibirskaya zheleznaya doroga v eyo proshlom i nastoyashhem. K desyatiletiyu Komiteta Sibirskoj zheleznoj dorogi (1893–1903). [The Siberian Railway in its Past and Present. On the Tenth Anniversary of the Siberian Railway Committee (1893–1903)]. Istoricheskij ocherk. SPb: Gosudarstvennaya tipografiya. 472 s. (In Russian)

Tulbasieva L.E. (1984). Inter'er zhiloy yurty' kak xudozhestvenno-kompozicionnaya sistema (kazaxskoe narodnoe zhilishhe kochevogo perioda) [Interior of a residential yurt as an artistic and compositional system (Kazakh folk dwelling of the nomadic period)]. Avtoref. diss. kand. iskusstvovedeniya. 141 s. (In Russian)

Turganbaeva L.R. (2009). Arxitekturno-prostranstvennaya organizaciya sistemy' tradicionnogo kazaxskogo poseleniya [Architectural and spatial organization of the traditional Kazakh settlement system]. Diss. dok. arx. Almaty: Kaz NTU. 300 s. (In Russian)

Tursunbaev A.B. (1950). Iz istorii krest'yanskogo pereseleniya v Kazaxstan [From the history of peasant migration to Kazakhstan]. Alma-Ata: AN KazSSR. 102 s. (In Russian)

Chormanov M. (1871). Zimovki ili zimnie kochevki [Wintering or winter migrations]. Semipalatinskije oblastny'e vedomosti. № 37. (In Russian)

Shne' V. (1894). Zimovka i drugie postoyanny'e sooruzheniya kochevnikov Akmolinskoj oblasti [Wintering and other permanent structures of nomads of Akmola region]. Zapiski ZSORGO. Kn. 17. Vy'p. 2. S. 21 – 44. (In Russian)

Сведения об авторах:

Калыш Аманжол Боранбайұлы – доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный исследовательский университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: kalyshamanzol@gmail.com

Рахимов Ернур Кендибаевич – доктор PhD по археологии и этнологии, Национальный музей Республики Казахстан, Международный университет «Астана», Астана, Казахстан, e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Қалыш Аманжол Боранбайұлы – тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық зерттеушілік университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: kalyshamanzol@gmail.com

Рахимов Ернур Кендібайұлы – археология және этнология PhD докторы, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, «Астана» Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru

Information about authors:

Kalysh Amanzhol Boranbayuly – the Doctor of Historian Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National research University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kalyshamanzol@gmail.com

Rakhimov Yernur – PhD of Archeology and Ethnology, The National Museum of the Republic of Kazakhstan, «Astana» International University, Astana, Kazakhstan, e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru

Поступила: 20.09.2024

Принята: 30.11.2024

D. Taleev¹ , **I. Kamaldinov**¹ * , **V. Shulga**²

¹Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

²North Kazakhstan Branch of the Margulan Institute of Archaeology, Petropavlovsk, Kazakhstan

*e-mail: kamaldinov-ilyar@mail.ru

RESULTS OF RESEARCH AT THE ARCHAEOLOGICAL COMPLEX SIMONOVKA 11 (AKKANBURLYK) IN 2023

The study of medieval archaeological sites of Northern Kazakhstan is one of the important directions in Kazakhstani science. However, until recently, no full-fledged archaeological work was carried out in the North Kazakhstan region.

During the work at the Simonovka-11 complex in 2023, a comprehensive set of scientific research activities was conducted using traditional excavation methods and modern technologies for documentation, collection, and study of materials. Prior to excavation, a field survey of the site was carried out, and a location for the excavation was selected based on the results.

A big event was the opening in 2022 of the branch of the Margulan Institute of Archaeology at the M.K. Kozybayev North Kazakhstan University in Petropavlovsk. The following year, a joint archaeological survey was conducted in seven districts of the North Kazakhstan region. This led to the discovery of the Simonovka 11 (Akkanburlyk) complex in the G. Musrepov district, comprising a structure, a cluster of four boulders and large stones, a circular mound, and a kurgan. In the same season, excavations were carried out at the complex. As a result, a flagstone building with a basement was investigated, dated by radiocarbon dating data from the second half of the 19th – early 20th century) and a kurgan of the 11th–14th centuries. The kurgan turned out to be looted, but the grave pit provided rich material – silver earrings, lapis lazuli and paste pendants, paste, jade and carnelian beads and a bone whistle from the arrowhead. Lapis lazuli pendants and carnelian beads are analogous to finds from the burials of the famous Basandai burial mound of the 11th–14th centuries in the Tomsk-Ob interfluvium. The bone whistles have a long and interesting history of origin and distribution. Excavations at the Simonovka 11 site highlighted the need for further research in the North Kazakhstan region.

Key words: Northern Kazakhstan, archaeology, ethnography, construction, the Middle Ages, kurgan, lapis lazuli pendants, whistle.

Д. Ә. Талеев¹, И. Р. Камалдинов^{1*}, В.А. Шульга²

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.

²Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Солтүстік Қазақстан филиалы,
Петропавл қ., Қазақстан

*e-mail: kamaldinov-ilyar@mail.ru

Симоновка 11 (Аққанбұрлық) археологиялық кешеніндегі зерттеу нәтижелері 2023 ж.

Солтүстік Қазақстанның ортағасырлық археологиялық ескерткіштерін зерттеу Қазақстан ғылымындағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Алайда, соңғы жылдарға дейін Солтүстік Қазақстан облысында толыққанды археологиялық жұмыстар жүргізілген жоқ.

«Симоновка-11» кешеніндегі жұмыстар барысында 2023 жылы қазба жұмыстарының дәстүрлі әдістері мен құжаттаудың, материалдарды жинау мен зерттеудің заманауи технологияларын пайдалана отырып, ғылыми-зерттеу жұмыстарының толық кешені жүргізілді. Жер жұмыстары басталар алдында учаскеге далалық зерттеу жүргізіліп, оның нәтижелері бойынша жер жұмыстары үшін орын таңдалды.

2022 жылы Петропавл қаласындағы М. К. Қозыбаева атындағы Солтүстік Қазақстан университетінде А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты филиалының ашылуы маңызды оқиға болды. Келесі жылы Солтүстік Қазақстан облысының жеті ауданында бірлескен археологиялық барлау жұмыстары жүргізілді. Ф. Мүсірепов ауданында Симоновка 11 (Аққанбұрлық) кешені ашылды, ол құрылыстан, төрт тас пен ірі тастардың, дөңгеленген үйінді мен қорғанның шоғырынан тұрады. Аталған маусымда кешенде қазба жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде радиокөміртекті талдау арқылы уақыттары белгілеген ХІХ ғасырдың екінші жартысы – ХХ ғасырдың басындағы жергілікті бар тақташатастан жасалған құрылыс және ХІ–ХІV

зерттелді. Қорған тоналған, бірақ қабір шұңқыры бай материал берді-күміс сырғалар, лазурит және пастадан жасалған алқалар, паста, нефрит және ақық моншақтары және жебе ұшының сүйек ысқырығы. Лазурит алқалары және ақық моншақтары Томск–Обск өзен аралығында құрамдас бөлігі болып табылатын XI–XIV ғғ. Басандай қорған қорымының жерлеу орындарынан табылған аналогиялар. Сүйек ысқырықтарының пайда болуы мен таралуының ұзақ және қызықты тарихы бар. Симоновка 11 ескерткішін қазу Солтүстік Қазақстан облысының аумағында одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсетті.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан, археология, этнография, құрылыс, орта ғасырлар, қорған, лазурит алқалары, ысқырық.

Д.А. Талеев¹, И.Р. Камалдинов^{1*}, В.А. Шульга²

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

²Северо-Казахстанский филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана, г. Петропавлск, Казахстан

*e-mail: kamaldinov-ilyar@mail.ru

Результаты исследований археологического комплекса Симоновка 11 (Акканбурлык) в 2023 году

Изучение средневековых археологических памятников Северного Казахстана является одним из важнейших направлений в казахстанской науке. Однако до последних лет полноценных археологических работ в Северо-Казахстанской области не проводилось.

В ходе работ на комплексе «Симоновка-11» в 2023 году был проведен полный комплекс научно-исследовательских работ с использованием традиционных методов раскопок и современных технологий документирования, сбора и изучения материалов. Перед началом земляных работ было проведено поленое обследование участка, и по его результатам было выбрано место для земляных работ.

Важным событием стало открытие в 2022 году филиала Института археологии им. А. Х. Маргулана в Северо-Казахстанском университете им. М.К. Козыбаева в г. Петропавловске. В следующем году были проведены совместные археологические исследования в семи районах Северо-Казахстанской области. В районе Г. Мусирепова был открыт Симоновский комплекс 11 (Акканбурлык), состоящий из сооружения, группы из четырех камней и крупных камней, округлой насыпи и Кургана. В этот сезон в комплексе проводились раскопки. В результате методом радиоуглеродного анализа были исследованы сооружение из плит с погребом второй половины XIX-начала XX веков и Курган XI–XIV вв. Курган был разграблен, но могильная яма давала богатый материал-серебряные серьги, ожерелья из лазурита и пасты, бусы из пасты, нефрита и акыка, а также костяной свист наконечника стрелы. Ожерелья из лазурита и бусины акыка относятся к XI–XIV вв., являющимся составной частью реки Томск–Обск. Аналогии, найденные в захоронениях Курганского некрополя Басандай. Костные свистки имеют долгую и интересную историю возникновения и распространения. Раскопки 11 памятников симоновки показали необходимость дальнейших исследований на территории Северо-Казахстанской области.

Ключевые слова: Северный Казахстан, археология, этнография, строительство, средневековые, курган, лазуритовые ожерелья, свисток.

Introduction

To date, the archaeological sites of the North Kazakhstan region are significantly less studied compared to other regions of the country, even though the area has a long history of exploration. The earliest records of these sites are found in the “Drawing Book of Siberia” and its atlas, compiled in 1701 by S. Remezov and republished in 1937 by the USSR Academy of Sciences. Interesting information about ancient monuments and the region’s archaeology frequently appeared in the reports of the Northern Expeditions organized by the Russian Academy of Sciences, which aimed to “illuminate the history of previously unknown lands”. (Svod, 2007: 16).

The numerous and diverse works of geographers, geologists, naturalists, surveyors, and topographers provide information on archaeological monuments: ancient mines, kurgan cemeteries, remnants of cities, settlements, mazars, drawings and inscriptions on stones, stone idols, etc. (P.I. Rychkov, P.S. Pallas, I.P. Shagin, A. Levshin, A.K. Gaines). From the second half of the 19th century, the Western Siberian Department of the Russian Geographical Society and the Archaeological Commission became actively involved in the study of the region. Initially, their work was sporadic, with only occasional notes on antiquities or accidental finds appearing in their publications. Among the members of the Archaeological Com-

mission, I.A. Castagne stands out. Besides registering, inspecting, and describing archaeological monuments, he also conducted excavations of kurgans. He created a preliminary classification and a detailed list of all known archaeological monuments in Kazakhstan up to 1910, categorized by type and location. His work, “Antiquities of the Kirghiz Steppe and the Orenburg Region,” summarizes the study of Kazakhstan’s antiquities, maintaining its significance even today. A significant period in the archaeological study of Kazakhstan was 1954–1956 under K. Akishev’s leadership. During this time, large-scale archaeological investigations were conducted in the virgin lands, playing a crucial role in collecting additional material for Kazakhstan’s archaeological map. In 1967, the North Kazakhstan Archaeological Expedition, led by G.B. Zdanovich, was organized based on the North Kazakhstan Regional Museum of Local History and the Petropavlovsk Pedagogical Institute. This marked the beginning of large-scale research of archaeological sites in Northern Kazakhstan. Over forty years, the expedition excavated hundreds of monuments ranging from the Stone Age to the Middle Ages, developing a detailed classification of Stone Age cultures, developed Bronze Age

cultures, and the history of tribes living in the early Iron Age and early Middle Ages. (Svod, 2007: 19).

A great event for the development of archaeology in the region was the opening of a branch of the Margulan Institute of Archaeology at the M.K. Kozymbayev North Kazakhstan University in Petropavlovsk in 2022. The following year, a joint archaeological survey was conducted in seven districts of the North Kazakhstan region. In the area of Musrepov, 1.5 km southeast of the village of Simonovka, the archaeological complex Simonovka 11 (Akkanburlyk) was discovered, consisting of four objects located close to each other: buildings made of flagstone, a cluster of four boulders with stones, a rounded mound and a kurgan (Fig. 1). In the same season, excavations were carried out at the complex. Previously, only exploration work was carried out in the Simonovka village district. In 1972, the exploration team of the North Kazakhstan Archaeological Expedition led by T.A. Boyko and S.S. Zayev discovered and investigated nine monuments of different times. They were re-examined by the exploratory team of the North Kazakhstan Archaeological Expedition in 1988, led by A.G. Shalagin (Shalagin, 1989: 47). It was reviewed in 2005 by the NKAЕ exploratory team (Otchet, 2006: 18).

Figure 1 – Location archaeological complex Simonovka 11 (Akkanburlyk)

Materials and methods

During the work at the Simonovka-11 complex in 2023, a comprehensive set of scientific research activities was conducted using traditional excavation methods and modern technologies for documentation, collection, and study of materials. Prior to excavation, a field survey of the site was carried out, and a location for the excavation was selected based on the results. During the excavation, the cultural layer (10-25 cm) was removed in stages and scanned with a metal detector. Samples for radiocarbon dating were collected from the excavation surface and the lower part of the building (object 1). The excavation of the building was done in layers, using conditional spits (20-25 cm) across the entire area until the upper edges of structures, floors, and spots were identified. At the kurgan, the turf was initially removed, and the stone mound was cleared. After documenting the mound, it was removed, and the surface was cleaned horizontally to reveal the grave spot. After the spot was identified, the grave pit was excavated in 10 cm layers, and the soil was sifted using sieves. Upon completion of the excavations at Simonovka-11, field conservation methods were applied by backfilling the excavations with soil from the spoil heap (a loader was used for conserving the main object). Observations made during the excavations were regularly recorded in field diaries. The collection, cleaning, and coding of mass archaeological finds were done in the field, while the laboratory processing and restoration of artifacts were conducted under stationary conditions after the fieldwork. All collected materials from the excavations were included in the find registers. In writing the article, general scientific research methods were used: descriptive, summarizing, comparative-historical, comparative-contrastive, and analytical methods.

Results and discussion

The Simonovka-11 site is located on the second floodplain terrace of the right bank of the Akkanburlyk River, a left tributary of the Ishim River. The site consists of several features: a building made of flagstone, a cluster of four large stones, a round mound, and a kurgan. Before excavation, the stone building appeared as a rectangular mound measuring 14x11 m and 0.5-0.8 m high, oriented roughly along the cardinal directions. In the central part, there was a depression 3-3.5 m in diameter and 0.5-0.8 m deep. A 15x15 m excavation was laid out, revealing a stone building measuring 9.35x7.5 m. The walls, constructed from gray slabs, were 0.45 m

high and 0.9 m thick, consisting of 5-6 layers held together with clay mortar. The average stone sizes were 70x50x10 cm, 45x30x8 cm, 50x25x9 cm, and 30x20x6 cm, with some smaller stones also present. The structure had a single large room measuring 7.6x5.7 m (fig. 2). Blocked entrance openings, 1.9 m wide, were noted in the northeast and northwest walls, each with decayed wooden thresholds.

The southeastern part of the building, measuring 7.5 x 3 m, had an earthen floor. Four fragments of ceramic with a matte finish were selected from it. There were two flat stones in the very center of the floor. A yellow clay stain appeared around the stones. The spot width is 1 m, length is 2 m. After removing the flat stones, a hole with a diameter of 0.3 m and a depth of 0.25 m appeared under them. The filling of the pit consisted of sandy loam. Most likely, the pit could have been the base of the central column to support the roof. The place of the column is located 1 m from the southeastern wall. The second column was probably located on the site where the basement was subsequently formed. In the northern corner of the building, a cluster of flagstones was recorded, above which there were remnants of birch bark. After removing the accumulation of flagstones, a pit with a diameter of 0.3 m and a depth of 0.2 m appeared.

In the northwestern half of the building, at a depth of 0.5-0.7 m, a basement was revealed, the walls of which are also made of flagstone. Its parameters are: length 6.3 m, width 2 m, depth 1.1 m (according to the height of the preserved walls). The filling is represented by construction debris and flagstone. From the southwestern wall of the basement, closer to the western corner, there is a corridor leading towards the floodplain of the Akkanburlyk river. The walls of the corridor with a thickness of 0.4 m and a height of 0.8-1 m are also made of flagstone. The width of the corridor passage is 1.5 m, the length within the excavation is 5.5 m. The masonry level of the corridor walls is 0.1-0.15 m higher than the base of the walls of the building, and there is also a 0.1 m wide gap at the junction of the two walls. The corridor to the basement runs under the southwestern wall of the building. A part of the rotted wooden threshold has been preserved at the entrance.

Judging by the remains of ash and charcoal at the bottom of the basement, it was covered with a wooden floor at the level of the earthen floor. Subsequently, due to the fire, the wooden floor burned down. The surface of the basement was uneven, and objects of ethnographic time were found here. These are fragments of ceramic dishes with glossy glaze, an axe, glass, nails, bolts, nuts and animal bones.

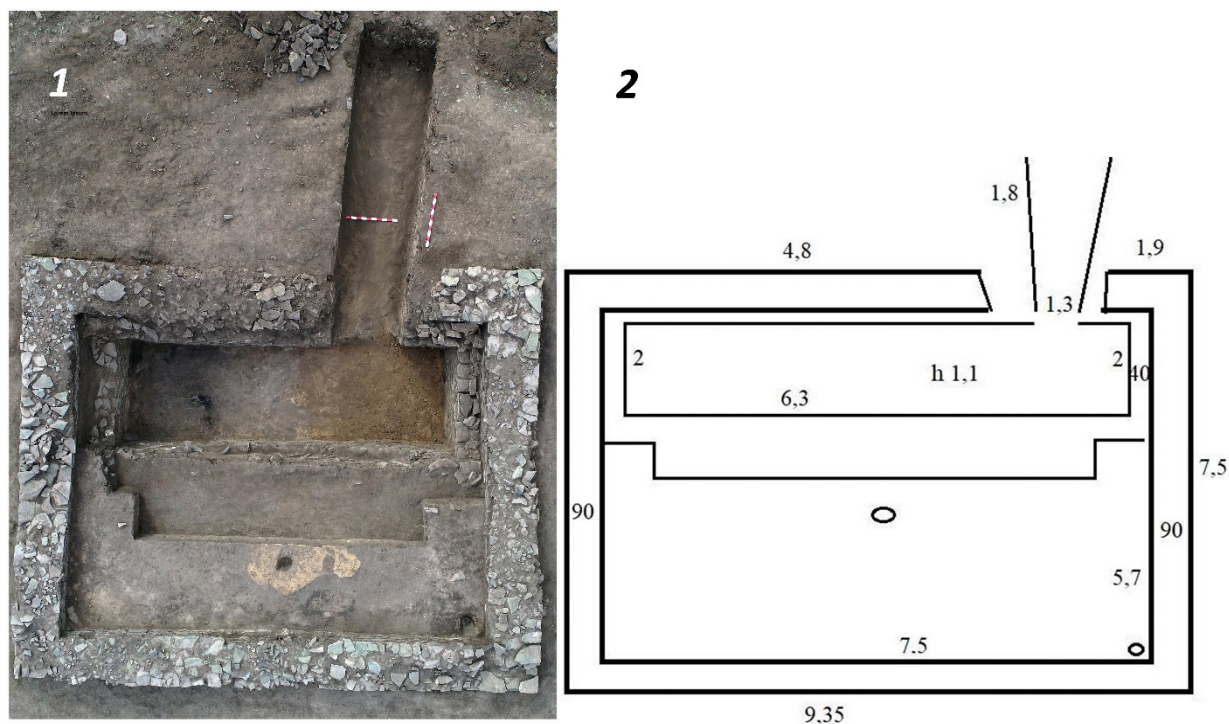

Figure 2 – The building

Samples of burnt charcoal for C14 analysis were taken from the basement and from the surface of the earthen floor. Analysis from the surface of the earth-

en floor of the building dates back to the end of the 19th century, while the basement room functioned in the first half of the 20th century (see Table 1).

Table 1 – Results of radiocarbon analysis (Scientific services company “BARNAS”, Vilnius radiocarbon)

Site name	Laboratory code	14C dating BP	Calibrated values, BC		pMC*
			1σ (68,3%)	2σ (95,4%)	
Building, upper part	FTMC- SF12-27	113±30	1694-1917 Cal AD	1681-1940 Cal AD	
Building, basement	FTMC-SF12-28	75±29	1698-1910 Cal AD	1692-1919 Cal AD	

Note: *pMC (percentagemoderncarbon) – current carbon percentage

Based on the reconstruction facts and the results of radiocarbon analysis, the building had at least two periods of use. Initially, the building was constructed at the end of the 19th century. Originally, it was a residential building, and later a basement was added to it. Initially, the building from the end of the 19th century consisted of a single room (7.6 x 5.7 m). Then, in the early 20th century, entry openings were made, and a basement (6 x 2 x 1.1 m) with a corridor leading to the Akkamburlyk River was constructed. The sandstone used for the

construction was sourced from the rocky banks nearby. Given the absence of a furnace, it appears that the building was seasonal. During the summer, the floodplain was more suited for livestock grazing and fishing. Therefore, it was rational to establish settlements along the river during this period. Both Russian settlers and local Kazakhs could have lived here. It is also important to mention the official Russian policy regarding land issues in the second half of the 19th century. This policy was primarily aimed at the agricultural Russian popula-

tion. The issue of land use and settlement of Kazakh society was addressed in the legislative acts of 1867-1868, which introduced the principle of state ownership over all the territory of Kazakhstan. "All lands of the Kyrgyz, who are subjects of Russia, do not constitute their property but belong to the government, which allows the Kyrgyz to roam on them and protects them from foreigners with its troops". (Brodell, 1997: 97). Since the Kazakhs did not use the right of inheritance of land as immovable property and had no concept of personal ownership, the Russian government had a formal basis to declare Kazakh lands as state property. At the same time, the 1867-1868 reforms allowed Kazakhs to acquire rights to land, residential, and economic buildings on the condition of engaging in agriculture and transitioning to a sedentary lifestyle. During this period, settlement was occurring not just by individual families or poor auls, which had been observed since the late 18th century, but by entire tribes. Such support from the Russian administration played a significant role in determining the status of social-political groups. Many tribes that were previously weak, receiving support from colonial authorities, became politically superior to strong nomadic tribes, and, by taking advantage of benefits and sometimes "price gaps," also became economically stronger. (Amosov, 1917: 16). In the 18th and early 19th centuries, traditional nomadic agriculture was widespread throughout Kazakhstan. However, in the second half of the 19th and early 20th centuries, Kazakh society exhibited various forms of economic activity. These represented a series of transitional stages from a purely nomadic lifestyle to semi-sedentary and sedentary modes of life. (Tuleuova, 2012: 41).

15 meters east of the building, there was a cluster of four boulders and large stones. After excavating and removing a 20 cm layer, no construction traces were found. However, during the removal of the sod layer, 11 small ceramic fragments were discovered. 10 meters north of the building, there was a mound that was round in plan and flattened-spherical in cross-section. The mound had a diameter of 10 meters and a height of 0.5 meters. The top of the mound was covered with a layer of small sandstone. In the central part of the mound, at a depth of 0.3 meters, a patch of lime (marl) measuring 90 x 70 cm was found. Within the mound, two ceramic fragments, a metal saw blade, and iron nails were discovered. After conducting a horizontal clean-up of the area, four post holes were identified, one of which contained remnants of a log. It is likely that a temporary structure with a canopy was situated here. No traces

of cultural layers were observed, except for the two ceramic fragments found.

Kurgan investigation. The kurgan is located 150 meters south of the building. The stone-and-earth mound has a flattened-spherical shape with a diameter of 3.5 meters and a height of 0.3-0.4 meters. After removing the mound and conducting a horizontal clean-up, a burial patch measuring 2.1 x 0.6-0.7 meters was revealed, oriented with its longer side along the north-south line. The grave was found to be looted, with the remains of the deceased scattered at different depths. At the bottom of the grave in its northern part, a human skull and a horse skull were discovered.

The burial inventory includes two silver earrings in the shape of the letter "C" with pointed ends (diameter: 3.6 cm, thickness: 0.2-0.3 cm) (fig. 1, 1); twelve lapis lazuli pendants – amulets in purple color, decorated with incised lines (fig. 1, 2); ten paste pendants in diamond, triangular, and paddle shapes (3 x 1.5 x 2.5-1.5 x 0.4 cm) (fig. 1, 3); twelve paste beads in rounded-elongated shapes, light blue and beige in color with holes for stringing (1 x 0.6 cm) (fig. 1, 4); fifty small black beads (diameter: 0.2-0.3 cm), presumably made of jadeite (fig. 1, 5); one round pendant with ribbed edges, featuring a plant-like geometric ornament, with a protruding loop on top (fig. 1, 6); four red carnelian beads in two forms: one elongated diamond shape with eight facets and a through hole for stringing (1.8 x 0.9 cm), and the other round with fourteen facets (diameter: 0.7-0.5 cm) (fig. 1, 7); and six large white cowrie shells of amorphous shape, flat (surface partially peeling), decorated with a stamp of concentric circles on both sides, some with threading holes (6 x 3 cm, 4 x 3 cm, 5 x 3 cm, 3 x 2 cm) (fig. 1, 8). The lapis lazuli pendants and carnelian beads bear a strong resemblance to finds from the Basandayk kurgan cemetery of the 11th-14th centuries, located in the Tomsk-Ob interfluvium. (Pletneva, 2019: Fig. 1-9). The semantic significance of jewelry and its symbolism in the medieval period requires specialized study. The shapes of lapis lazuli pendants and beads – such as triangles, diamonds, or circles—are associated with symbols of fertility and prosperity, known since ancient times. "Stones have long been endowed with special significance; they were attributed with healing and magical properties. Wearing them expressed not only a desire to adorn oneself and one's loved ones but also to protect them from danger and illness," writes M.V. Sazonova in her examination of Uzbek jewelry. (Sazonova, 1970: 113).

A particular interest is the finding of a bone whistle from an arrowhead, which has an oval-

elongated cross-section and a tapered profile (fig. 1, 9). The whistle features a projection in the form of a spike (1.5 cm), with a length of 5 cm, a diameter of 2.6-1.6 cm, and a hole diameter of 1.1-0.9 cm. Various specialists have explained the functional purpose of whistling arrows differently: the whistle could scare horses and enemy warriors, thus signaling commands to different military units. In hunting, the sound of the whistle could cause game to freeze, allowing for a more accurate shot. Additionally, such arrows might have been used for fishing. These whistles might also serve to reinforce the shaft in the arrow's fletching, pro-

tecting it from splitting upon impact with the target, and adding weight to the arrow overall. It is possible that the initial form of "whistling arrows" was inspired by horned, sleeve-shaped arrowheads with a whistle sleeve and an elongated triangular or quadrangular fletching. The earliest finds of such items in Southern Siberia date to the end of the 1st millennium BC – the first half of the 1st millennium AD (Teterin, 2004: Fig. 7, 7, 8; Seregin et al., 2020: 91, Fig. 2, 6-13) in the region of the Altai Mountains. Horned "bows with whistling arrows" were also present among the Göktürks. (Bichurin, 1950: 229).

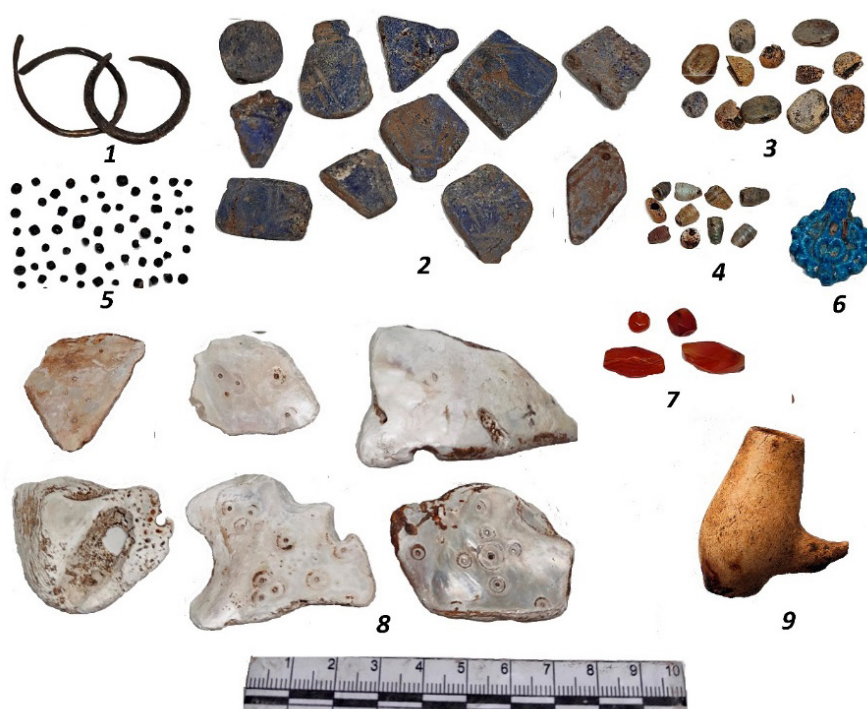

Figure 3 – Finds from the grave

The appearance and spread of whistles are commonly associated with the Eurasian steppe during the Hunnic-Sarmatian period. This phenomenon is often linked to the legend of the Hunnic chanyu Modu, whose whistling arrow indicated the direction of his warriors' shots. In 209 BC, north of the Great Wall of China, the future founder of the empire, Modu (Mao Dun), "made a whistle and began to train his people in horseback archery." The commentary on this story notes that "a whistle is an arrow that produces a whistling sound during flight." (Bichurin, 1950: 46-47). It is believed that the decisive role in the military successes of the Huns was

played by the horned bow and the "iron whistling arrows that hit the target precisely." In flight, these arrows would spin and produce a piercing, wailing whistle, which frightened the horses of enemy warriors and had a demoralizing effect on the opponents. They could also serve as "sleeves to prevent the splitting of the arrow shaft into which the iron socket of the head was driven." (Nikonorov, Hudjakov 2004: 55). However, it is worth noting that the earliest evidence of their appearance has been found in Tuva at the Saglyn burial mound, dating to the mid-4th century BC. (Semenov, 2019: 175). The latest archaeological finds date to the 18th-

19th centuries. (Harinskij, 2003: 119-120, Fig. 3, 1, 2, 4), in the “living” culture of the 20th century, they were used in traditional sporting competitions. (Trebuhovskij, 1927: Fig. 4). References to fishing with whistling arrows are also intriguing. (Ides, Brand, 1967: 154-155). Signal arrows with conical prism-shaped heads featuring multiple holes at the end are known from ethnographic collections of the Kazakhs. These arrows were believed to produce a loud whistling sound. (Ahmetzhan, 2007. Fig. 66). Some researchers believe that whistles originally appeared not in the military context but among mountain-taiga hunters, from whom they were later adopted by the steppe dwellers. (Mit’ko, Polovnikov, 2023: 148). By analogy with the pendants from the Basandayk burial site, the kurgan near the village of Simonovka is preliminarily dated to the 11th–14th centuries. In the early 11th century, the territory of Northern, Central, and Eastern Kazakhstan, which was ruled by the Kimeks, came under the control of the Kipchaks. As a result of significant political and military actions, the Kipchaks expanded their dominance over much of the territory of present-day Kazakhstan, as well as over the southern Russian steppes and the Black Sea region. These lands are known in medieval written sources as “Desht-i-Kipchak”.

Conclusion

As a result of the initial scientific research at the Simonovka-11 site, a stone building and a kurgan were excavated. The building, originally con-

structed at the end of the 19th century, consisted of a single room (7.6 x 5.7 meters). Then, in the early 20th century, a basement (6 x 2 x 1.1 meters) with a corridor leading to the Akkamburlyk River was added to the building. Given the absence of a furnace, the building was likely seasonal. It is probable that during the summer, livestock grazing and fishing were conducted in the floodplain. Despite being looted, the kurgan provided a rich array of materials. The burial inventory included two silver earrings, twelve lapis lazuli and eleven paste pendants, twelve paste beads, fifty jade beads, four carnelian beads, and a bone whistle from an arrowhead. The lapis lazuli pendants and carnelian beads are similar to finds from the Basandayk kurgan cemetery of the 11th–14th centuries. The discovery of the bone whistle is particularly noteworthy. Its appearance and spread are often associated with the Eurasian steppe during the Hunnic-Sarmatian period, with the first mention in the legend of the Hunnic chanyu Modu. Whistles persisted through a long period, even into ethnographic times. Archaeological research conducted at the Simonovka-11 complex has revealed that the North Kazakhstan region contains unique archaeological sites, the study of which will help illuminate gaps in the history of Kazakhstan.

The article was prepared as part of a scientific project under the targeted funding program: BR18574223 “Northern Kazakhstan in the Context of Cultural-Historical Processes: From the Stone Age to Ethnographic Modernity”.

References

- Amosov P.G. (1917). Doklad P.G. Amosova Semipalatinskomu prodoval’svennomu komitetu o poezdke na ozero Balhash v 1917 [P.G. Amosov’s report to the Semipalatinsk Food Committee on a trip to Lake Balkhash in 1917] g. Semipalatinsk. 48 s.
- Ahmetzhan K. (2007). Jetnografija tradicionnogo vooruzhenija kazahov. [Ethnography of traditional Kazakh weapons] Almaty: Almatykitap, 216 s.
- Bichurin N. Ja. (1950). Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena. [A collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times. Vol. I] T. I. Moskva-Leningrad.: Izd-vo AN SSSR. 382 s.
- Brodell’ F. (1997). Chto takoe Francija. Kn. 2. Ch.2. Krest’janskaja jekonomika do nachala XX veka. [What is France? Book 2. Part 2. Peasant economy before the beginning of the twentieth century] Moskva: Izd-vo im. Sabashnikovyh, 511 s.
- Ides I., Brand A. (1967). Zapiski o ruskom posol’stve v Kitaj (1692–1695). [Notes on the Russian Embassy to China (1692–1695)] Moskva: Glavnaja redakcija vostochnoj literatury. 404 s.
- Kljuchnikov R.M., Stashenkov D.A. Novo-Troevskoe pogrebenie (o kypchakskom komponente v Srednem Povolzh’e). Kraevedcheskie zapiski. Vypusk VIII. [Novo-Troyevskoye burial (about the Kipchak component in the Middle Volga region). Local history notes. Issue VIII]. Samara. 1996. S. 239-248.
- Mit’ko O.A., Polovnikov I. S. (2023). «Pojut» li «pojushhie strely»? «Pojushhie strely Maodunja»: Hunnu ot neizvestnosti d o imperii: Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhennoj 75-letiju Sergeja Stepanovicha Minjaeva (1948-2020) [Do the “singing arrows” “sing”? “Singing Arrows of Modu”: The Xiongnu from Obscurity to Empire: Proceedings of the international scientific conference dedicated to the 75th anniversary of Sergei Stepanovich Minyaev (1948-2020)]. Sankt-Peterburg: IIMK RAN. S. 147-151.

Nikonorov V.P., Hudjakov Ju. S. (2004). «Svistjashhie strely» Maodunja i «Marsov mech» Attily: Voennoe delo aziatskih hunnu i evropejskih gunnov [Modu's Whistling Arrows and Attila's Sword of Mars: The Military Affairs of the Asian Huns and European Huns]. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie; Moskva: Filomjetis. 320 s.

Otchet. Arheologicheskie issledovanija na territorii Severnogo Kazahstana v 2005 godu. [Report. Archaeological research on the territory of Northern Kazakhstan in 2005] (2006). Petropavlovsk. S. 18.

Pletneva L.M. (2019). Lazurit v sostave ukrashenij iz pamjatnikov Basandajskoj kul'tury. Narody i religii Evrazii 2019 №3 (20) [Lapis lazuli as a part of jewelry from monuments of Basandai culture. Peoples and Religions of Eurasia. No.3 (20)]. Tomsk: Tomskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet. S. 34-58.

Sazonova M.V. (1970). Ukrashenija uzbekov Horezma. Tradicionnaja kul'tura narodov Perednej i Srednej Azii: sbornik MAJe. T. XXVI [Jewelry of the Uzbeks of Khorezm. Traditional culture of the peoples of the Near and Central Asia: collection of MAE. Vol. XXVI]. L. S. 113-142.

Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazahstan. Severo-Kazahstanskaja oblast'. [A set of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. (2007). North Kazakhstan region.] Almaty: Aruna, 496 s.

Semenov A.V. (2019). V preddverii Sajanskogo kan'ona: mogil'nik Chirik-Dash i okruzhajushhie pamjatniki. Bjulleten' IIMK RAN. [On the eve of the Sayan Canyon: the Chirik-Dash burial ground and surrounding monuments. Bulletin of the IHWC RAS]. №9. S. 170-176.

Seregin N.N., Tishkin A. A., Matrenin S. S., Parshikova T. S. (2020). Kostjanye (rogovyje) nakonechniki strel naselenija Altaja zhuzhanskogo vremeni (po materialam arheologicheskogo kompleksa Choburak-I). Teorija i praktika arheologicheskij issledovanij. [Bone (horn) arrowheads of the Altai population of the Rouran period (based on the materials of the Choburak-I archaeological complex). Theory and practice of archaeological research]. T. 29, № 1. S. 88-99.

Teterin Ju.V. (2004). Vooruzhenie kochevnikov Gornogo Altaja berel'skoj jepohi. Voennoe delo narodov Sibiri i Central'noj Azii. Vypusk 1. [Armament of the nomads of the Altai Mountains of the Berel epoch. Military affairs of the peoples of Siberia and Central Asia. Issue 1]. Novosibirsk: NGU. Ser. II. S. 37-82.

Trebuhovskij P.F. Sur-harban balaganskih burjat v proshlom i nastojashhem. Burjatovedcheskij sbornik. [Sur-harban of Balagan Buryats in the past and present. A collection of Buryat studies]. 1927. Vypusk 3-4. S. 74-79.

Tuleuova B.T. (2012) Adaptacija kazahskogo obshhestva Central'nogo Kazahstana k rynochnym uslovijam vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vekov. [Adaptation of the Kazakh society of Central Kazakhstan to market conditions in the second half of the XIX – early XX centuries]. Karaganda: Izd-vo. 193 s.

Harinskij A.V. (2003). Oruzhie jevenkov severnogo poberezh'ja ozera Bajkal v XVIII–XIX vv. Izvestija Laboratorii drevnih tehnologij. [The weapons of the Evenks of the northern coast of Lake Baikal in the XVIII–XIX centuries. News of the Laboratory of Ancient Technologies]. S. 113-122.

Shalagin A.G. (1989). Razvedochnyje obsledovanija v Chistopol'skom rajone. Otchet. Issledovanija Severo-Kazahstanskogo arheologicheskogo jekspedicii v 1988 godu. Issledovanija v Kokchetavskoj oblasti. [Exploratory surveys in the Chistopolsky district. Report. The research of the North Kazakhstan archaeological expedition in 1988. Research in the Kokchetav region]. Petropavlovsk. T. 2. S. 47.

Әдебиеттер

Амосов П.Г. (1917). Доклад П.Г. Амосова Семипалатинскому продовольственному комитету о поездке на озеро Балхаш в 1917 г. Семипалатинск. 48 с.

Ахметжан К. (2007). Этнография традиционного вооружения казахов. Алматы: Алматыкітап, 216 с.

Бичурин Н. Я. (1950). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. Москва-Ленинград.: Изд-во АН СССР. 382 с.

Бродель Ф. (1997). Что такое Франция. Кн. 2. Ч.2. Крестьянская экономика до начала XX века. Москва: Изд-во им. Сабашниковых. 511 с.

Идес И., Бранд А. (1967). Записки о русском посольстве в Китай (1692–1695). Москва: Главная редакция восточной литературы. 404 с.

Ключников Р.М., Сташенков Д.А. (1996). Ново-Троевское погребение (о кыпчакском компоненте в Среднем Поволжье). Краеведческие записки. Выпуск VIII. Самара. С. 239-248.

Митько О.А., Половников И. С. (2023). «Поют» ли «поющие стрелы»? «Поющие стрелы Маодуня»: Хунну от неизвестности до империи: Материалы международной научной конференции, посвященной 75-летию Сергея Степановича Миняева (1948-2020). Санкт-Петербург: ИИМК РАН. С. 147-151.

Никоноров В.П., Худяков Ю. С. (2004). «Свистящие стрелы» Маодуня и «Марсов меч» Аттилы: Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение; Москва: Филомэтис. 320 с.

Отчет. Археологические исследования на территории Северного Казахстана в 2005 году. Петропавловск. 2006. С. 18.

Плетнева Л.М. (2019). Лазурит в составе украшений из памятников Басандайской культуры. Народы и религии Евразии №3 (20). Томск: Томский государственный педагогический университет. С. 34-58.

Сазонова М.В. (1970). Украшения узбеков Хорезма. Традиционная культура народов Передней и Средней Азии: сборник МАЭ. Т. XXVI. Ленинград. С. 113-142.

Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Северо-Казахстанская область. (2007). Алматы: Аруна. 496 с.

Семенов А.В. (2019). В преддверии Саянского каньона: могильник Чирик-Даш и окружающие памятники. Бюллетень ИИМК РАН. №9. С. 170-176.

Серегин Н.Н., Тишкин А. А., Матренин С. С., Паршикова Т. С. (2020). Костяные (роговые) наконечники стрел населения Алтая жужанского времени (по материалам археологического комплекса Чобурак-I). Теория и практика археологических исследований. Т. 29, № 1. С. 88-99.

Тетерин Ю.В. (2004). Вооружение кочевников Горного Алтая берельской эпохи. Военное дело народов Сибири и Центральной Азии. Выпуск 1. Новосибирск: НГУ. Сер. II. С. 37-82.

Требуховский П.Ф. (1927). Сур-харбан балаганских бурят в прошлом и настоящем. Бурятоведческий сборник. Выпуск 3-4. С. 74-79.

Тулеуова Б.Т. (2012) Адаптация казахского общества Центрального Казахстана к рыночным условиям во второй половине XIX – начале XX веков. Караганда: Изд-во. 193 с.

Харинский А.В. (2003). Оружие эвенков северного побережья озера Байкал в XVIII–XIX вв. Известия Лаборатории древних технологий. С. 113-122.

Шалагин А.Г. (1989). Разведочные обследования в Чистопольском районе. Отчет. Исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1988 году. Исследования в Кокчетавской области. Петропавловск. Т. 2. С. 47.

Авторлар туралы мәлімет:

Талеев Докей Әбдікерімұлы – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, т.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер Алматы қ., Қазақстан.

Камалдинов Ильяр Рамильович – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, ғылыми қызметкер, Алматы қ., Қазақстан. E-mail: kamaldinov-ilyar@mail.ru

Шульга Валерий Александрович – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Солтүстік Қазақстан филиалы ғылыми қызметкер, Петропавл, Қазақстан, E-mail: Shulga.valera@list.ru

Сведения об авторах:

Талеев Докей Абдикеримович – к.и.н., главный научный сотрудник института археологии им. А. Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

Камалдинов Ильяр Рамильович – научный сотрудник института археологии им. А. Х. Маргулана, Алматы, Казахстан. E-mail: kamaldinov-ilyar@mail.ru

Шульга Валерий Александрович – научный сотрудник, Северо-Казахстанский филиал института археологии им. А. Х. Маргулана, Петропавл, Казахстан. E-mail: Shulga.valera@list.ru

Information about authors:

Taleev Dokey Abdikerimovich – candidate of historical sciences, chief researcher at the Institute of Archeology named after. A. Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan.

Kamaldinov Ilyar Ramilovich – researcher at the Institute of Archeology named after. A. Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kamaldinov-ilyar@mail.ru

Shulga Valery Aleksandrovich – researcher at the North Kazakhstan branch of the Institute of Archeology named after. A. Kh. Margulan, Petropavl, Kazakhstan. E-mail: Shulga.valera@list.ru

Поступила: 02.08.2024

Принята: 25.11.2024

Х.А. Айтқұл^{1*}, Г.Р. Мухтарова²

¹«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Алматы қ., Қазақстан

²«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Есік қ., Қазақстан

*e-mail: khamit.boray@mail.ru

ШАРЫН ӨЗЕНІНІҢ ОРТА АҒЫСЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕР

Белгілі бір аймақ алғаш рет кешенді түрде зерттеліп, тарихи өткенді толық қалпына келтіруге үлкен мүмкіндік беріп отыр. Мақалада бүгінгі күні белгілі Сарытоғай қорымындағы элиталы обалар бірыңғай өлшемдер бойынша талданады.

Ерте көшпелі тайпалардың мекендеген уақыты құрлық халықтарының тарихындағы маңызды кезең болып табылады. Бұл – көшпелі мәдениеттің қалыптасуы, жаңа әлеуметтік-экономикалық қатынастардың орнығуы, діни-мифологиялық түсініктердің өзгеру кезеңі. Осы кезеңде Еуразияның далалары, жартылай шөлдері мен тау бөктерлерінде ұзақ уақытқа созылған тарихи кезеңнің сипатын айқындаған елеулі өзгерістер орын алды. Ерте көшпелілердің мәдениетін зерттеу арқылы этнографиялық қазіргі заманға дейінгі көшпелі мәдениеттің өзгерісін қадағалауға мүмкіндік бар. Сондықтан, көшпеліліктің қалыптасу дәуірін және қуатты протомемлекеттік құрылымдардың пайда болуын зерттеу, әсіресе Жетісу өңірінде, аса маңызды және болашағы зор.

Осыған байланысты, соңғы уақытта этникалық және этномәдени процестердің барша алуан түрлілігін ұғынуда аймақтық зерттеулер ерекше рөлге ие болып отыр. Жекелеген тарихи-географиялық аймақтарды халқының ерекшеліктерімен бірге зерттеу қолданыстағы түсініктерді едәуір тереңдетіп, нақты бір этностың табиғатын ұғыну үшін маңызды қосымша дәлелдер береді. Жеке микроаймақтарды зерттеудің болашағы соңғы жылдары көптеген ғалымдар тарапынан қолдау тауып отыр. Бұл, ең алдымен, әрбір микроаймақтың өзіне тән хронологиялық шкалаларын құру мүмкіндігімен байланысты, оларды өзара салыстыру арқылы ежелгі қоғамның әлеуметтік-мәдени даму динамикасының кең бейнесін және Жетісудың ерте көшпелілер қоғамының субэлиталық әлеуметтік тобының мәдени дәстүрлерінің қалыптасуы мен дамуының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік туады. Осы тұрғыда аймақтық кешенді зерттеу өте орынды деп ойлаймыз, себебі Жетісу – ерте тайпалық одақтардың қалыптасуы мен қызмет еткен, бай этносаяси тарихы бар, қазақ мемлекеттілігі мен халықтығының қалыптасқан жері, табиғи-географиялық және мәдени-генетикалық ерекшеліктермен айқындалған, өзіндік дәстүрлі мәдениеті бар ерекше аймақ.

Түйін сөздер: Шарын, Сарытоғай, қазба, оба, қорым, қоныс, қабір шұқыры, үйінді, тас, ағаш, бөрене, ерте темір ғасыры.

Kh.A. Aitkyl^{1*}, G.R. Mukhtarova²

¹State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk", Almaty, Kazakhstan

² State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk", Issyk, Kazakhstan

*e-mail: khamit.boray@mail.ru

Archaeological sites of the middle reaches of the Sharyn River

For the first time, a certain region is studied in a complex, which provides a huge opportunity for a full reconstruction of the historical past. The article offers an analysis of the elite burial mounds of the Sarytogay tract known to date according to uniform criteria. The time period of habitation of the tribes of early nomads is important in the history of the peoples of the continent. This is the period of the formation of nomadic culture, the development of new socio-economic relations, and changes in religious and mythological ideas. This is a time of epochal changes in the territory of the steppes, semi-deserts and foothills of Eurasia, which determined the nature of a long historical period. It is the study of the culture of early nomads that makes it possible to trace the transformation of nomadic culture to ethnographic modernity. Therefore, the study of the era of the formation of nomadism and the emergence of powerful proto-state formations is the most promising, especially in Zhetysu.

In this regard, regional studies have recently acquired a special role in understanding the diversity of ethnic and ethnocultural processes. The study of a single historical and geographical region with its population can significantly deepen existing ideas and provide important additional arguments for un-

chronological scales of individual microdistricts, the comparison of which, in turn, will allow us to obtain a broader picture of the socio-cultural dynamics of the development of ancient society and the features of the formation and development of cultural traditions of the sub-elite social group of the early nomads of Zhetysu. In this context, interest in the region we have chosen and in the comprehensive study is fully justified, given the cultural and historical significance of Zhetysu as a region in which the formation and functioning of early tribal unions took place, the rich history of ethnopolitical proto-states, the emergence and formation of the Kazakh statehood and nationality, the formation of an original traditional culture, conditioned by the uniqueness of natural and geographical conditions and cultural and genetic processes requiring comprehensive understanding.

Key words: Sharyn, Sarytogay, excavation, burial mound, burial ground, settlement, burial pit, embankment, stone, tree, log, early Iron Age.

Х.А. Айтқұл^{1*}, Г.Р. Мухтарова²

¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік», г. Алматы, Казахстан

²Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік», г. Иссык, Казахстан

*e-mail: khamit.boray@mail.ru

Археологические памятники среднего течения р. Шарын

Впервые определенный регион изучается в комплексе, что предоставляет огромную возможность для полноценной реконструкции исторического прошлого. В статье предлагается анализ известных на сегодняшний день элитарных курганов урочища Сарытогай по единым критериям.

Временной отрезок обитания племен ранних кочевников является важным в истории народов континента. Это период формирования кочевой культуры, складывания новых социально-экономических отношений, изменения религиозно-мифологических представлений. Это время эпохальных перемен на территории степей, полупустынь и предгорных районов Евразии, определивших характер продолжительного исторического периода. Именно изучение культуры ранних кочевников дает возможность проследить трансформацию кочевой культуры до этнографической современности. Поэтому исследование эпохи становления кочевничества и возникновения мощных протогосударственных образований является наиболее перспективным, особенно в Жетысу.

В связи с этим, в последнее время в осмыслении всего многообразия этнических и этнокультурных процессов особую роль приобретают региональные исследования. Изучение отдельно взятой историко-географической области с ее населением может значительно углубить существующие представления и дать важные дополнительные аргументы для понимания природы конкретного этноса. Перспективность исследования отдельных микрорайонов в последнее время подтверждается многими учеными. Прежде всего, это связано с возможностью построения хронологических шкал отдельных микрорайонов, сопоставление которых, в свою очередь позволит получить более широкую картину социокультурной динамики развития древнего общества и особенностей становления и развития культурных традиций субэлитарной социальной группы общества ранних кочевников Жетысу. В данном контексте интерес к выбранной нами региону и комплексному исследованию вполне обоснован, учитывая, культурно-историческое значение Жетысу как региона в котором происходило формирование и функционирование ранних племенных союзов, богатейшую историю этнополитических протогосударств, зарождение и становление собственно казахской государственности и народности, сложение оригинальной традиционно-бытовой культуры, обусловленной своеобразием естественно-географических условий и культурно-генетических процессов требующих всестороннего осмысления.

Ключевые слова: Шарын, Сарытогай, раскоп, курган, могильник, поселение, могильная яма, насыпь, камень, дерево, бревно, ранний железный век.

Кіріспе

Сарытоғай шатқалының ежелгі көшпелілерінің ескерткіштерін зерттеу жұмыстары ХХ ғасырдың басынан басталды десек болады.

Жетісу сақтарының әлеуметтік құрылымы қазіргі уақытта ғылыми әдебиеттерде күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Әлі күнге дейін бұл мәселе толықтай зерттелмеген, бар материалдық және кейін табылған жаңа ғылы-

ми деректерді қамтитын кешенді зерттеулер жүргізілмеген. Бұл зерттеулер Жетісу өңірінің синхронды және біртектес ескерткіштерінің қанықтылығына қатысты қазақстандық археология ғылымының негізгі сұрақтарының бірін шешуге жақындатар еді. Осы мәдени қауымдастық қалыптастырған қоғамдық формация әлеуметтік топтардың болуы арқылы сипатталады, олардың әрқайсысы мәртебесімен, материалдық әл-ауқатымен және, мүмкін, шыққан

тегімен ерекшеленеді. Шарын, Сарытоғай және Темірлік қорымдарында көрініс тапқан жерлеу-еске алу рәсімдерін зерттеу әлеуметтік топты анықтайтын сипаттамалық белгілерді анықтауға мүмкіндік береді. Бұл мәселе республикамыздың аумағындағы алғашқы мемлекет қалыптасуының мәселесін шешудегі басты бағыт болып табылады.

Осы мәселелерді шешуге байланысты аталмыш өңірдегі Шарын өзенінің орта ағысында орналасқан археологиялық ескерткіштерге ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу қажеттілігі туындады. Жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында белгіленген ауданда ерте темір дәуірінің жерлеу-еске алу (оба, қорымдар), отырықшылық (қоныстар) және суландыру (ежелгі далалық су жүйелері) ескерткіштерінің кең көлемдегі шоғырлануы тіркелді.

Зерттеу әдістері

Оба секілді ескерткіштерді зерттеуде археология саласындағы дәстүрлі әдістер қолданылды. Обалардың үйінділерін зерттеу кезінде үйіндідегі барлық мәдени құрылымдарды (қабір шұқыры, мәдени қабаттар, бірге жерлеу заттары және т.б.), үйіндінің құрылым-құрылыстарының ерекшеліктерін, жерленген топырақ деңгейін, үйіндінің ішінде, оның астында немесе айналасындағы үйіндіні бекітетін тұғыр тастар немесе оба кеңістігіндегі құрылыстардың болуы анықталды.

Қазылған обалардың жоспарларында жерлеу ғана емес, барлық қабаттар мен нысандар құжатталады. Толық немесе ішінара тоналған жерлеу орындарын қазу кезінде графикалық құжаттамада барлық табылған заттардың, соның ішінде араласып кеткендердің орналасқан жері мен тереңдігі толық сипатталды, себебі бұл мәліметтер бастапқы жерлеу кешенін алғашқы бейнесін қайта қалпына келтіру үшін өте маңызды болып табылады.

Негізгі бөлім

Жетісу – ежелден көптеген тайпалар мен халықтардың тағдырлары тоғысқан, шаруашылықтың алуан түрі (жартылай көшпелі және көшпелі мал шаруашылығы, егіншілік, қолөнер) қатар өмір сүрген, Орталық Азияның, Сібір мен Қиыр Шығыс қойнауынан – дала арқылы – Орталық Азия мен Таяу Шығыс елдеріне керуен жолдары өткен бірегей тарихи-мәдени аймақ (Акишев, 1963:9-22).

Аймақта әртүрлі тілдерде сөйлеп, көптеген діни конфессиялар өркендеді. Іле Алатауы жоталары мен тау етегіндегі «мәдени белдеу» этносаралық байланыс пен интеграцияның бағыттарын айқындап берді.

Сарытоғай археологиялық ескерткіші Алматы облысы, Шонжы аудан орталығынан 16-17 шақырым батыста Сарытоғай шатқалын екіге бөліп жатқан Шарын өзенінің шығыс және батыс жағалауларында орналасқан. Сарытоғай шатқалы Көртоғай (қалың тоғай) каньондары қысаңынан басталып Шарын өзенінің алқабын көктей өтіп, Іле өзенінің дариясына атырауланып құятын тұсына дейін созылып жатыр.

Каньонның сол жағының ең жоғарғы төртінші жайылма жиегі бойымен 30 шақырым бойына ішінде патша обалары да бар ерте көшпелілердің қорымдар жүйесі созылып жатыр. Олардың саны бірнеше жүз, тіпті мыңға дейін жетуі мүмкін. Шамасы бұл оңтүстік-шығыс Жетісудағы ең үлкен қорым болса керек.

Сарытоғай ескерткішін зерттеудің қысқаша тарихының өз кезеңдері бар. XX ғасырдың 50-жылдары Сарытоғай шатқалында сақ-үйсін ескерткіштеріне Е.И. Агеева қазба жұмыстарын жүргізді. Бұл археологиялық жұмыстардың нәтижелері бойынша Жетісуды мекендеген сақ-үйсін тайпалары әдеттегідей қиыршық топырақ шұңқырларымен ағаш бөренелерімен жабылған шұңқырларды пайдаланғаны анықталды (Агеева, 1961:21-40).

1964 жылы Шонжы ауылының маңында Сарыбұлақ және Қаратұма қорымдарына (ҚазақКСР ҒА ТАЭИ ЖАЭ) қазба жұмыстарын жүргізді. Осы жұмыстардың нәтижесінде б.з.д. IV-I ғғ. мерзімделетін қызықты археологиялық кешен (ерекше қыш ыдыстар, қару-жарақ, «аң стилінде» орындалған зергерлік бұйымдар, қабірдегі жерлеу ғұрпы) табылды. Зерттелген қорымдар Жетісу сақ-үйсін кешендерінен анағұрлым бөлек болғандықтан К.Ақышевтың (ауызша) айтуы бойынша Іле өзенінің алқабынан Сай халқын ығыстырып шығарып өздері сонда б.з.д. IV ғасырларда көшіп-қонып жүрген юэчжи тайпаларының мәдениетіне тән деген болжам айтқан. Қорым материалдары әлі күнге дейін жарияланбаған. Архив материалдары «Есік» музей-қорығының ғылыми-көмекші қорында сақтаулы тұр.

1991-92 жылдары Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі мен Ұлттық ғылым академиясының тапсырмасына орай, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты мен «Қазжобалауреставрация» институтының күш-жігерінің

арқасында К. Ақышевтің жетекшілігімен Жетісу археологиялық-мәдени экспедициясы (ЖАМЭ) ұйымдастырылып Сарытоғай шатқалындағы қорымдар мен қоныс орнын зерттеді (Ерофеева, 2017:45). Аталмыш объектіні таңдауда ландшафтық ерекшеліктер, әсіресе Шарын өзенінің өзіндік гидрографиясы, өзіне тән климаттық жағдайы, Шарын өзенінің Іле дариясының ірі саласының бірі болуы, оның алқабының Орталық және Ішкі Тянь-Шаньға (Алатау), әрі қарай шығыс Түркістанға өтуге ыңғайлы екендігі басты рөл атқарды. Сарытоғай бұл тек қана бірегей табиғи резерват емес, сонымен қатар, түпкілікті зерттеу мен қорғауды қажет ететін өзіндік ерекшелігі бар археологиялық ескерткіш.

ЖАМЭ-ң зерттеу материалдары әлі жарияланған жоқ. Қазіргі уақытта Шарын мелмекеттік ұлттық паркінің аумағына жататын Сарытоғай шатқалында 1992 жылдан кейін археологиялық жұмыстар жүргізілген жоқ, ҚР МОМ басқа (2008-2009 жж.).

2006 жылы ҚР БҒМ Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері А.А. Горячевтің жетекшілігімен «Алматы облысының тарих және мәдениет ескерткіштері жинағын баспаға дайындау» атты жоба бойынша жоспарлы тапсырманы орындауға байланысты Алматы облысы Ұйғыр ауданы аумағындағы тарихи-мәдени мұра нысандарының археология ескерткіштерін анықтау жұмыстары атқарылды. Анықталған ескерткіштердің негізгі бөлігін ерте темір ғасырының обалары құраса олардың кейбіреуі жекелей, кейбіреуі топтық (бірнеше ондаған) қорымдар құрамында кездесті. Мұндай ескерткіштер Темірлік өзенінің оң жақ жағалауынан, Кетпен тауының солтүстік етектеріне орналасқан Шошанай, Сүмбе, Кіші Ақсу, Ақтам ауылдары маңынан көптеп кездесті. Алайда, осы уақытқа тән анағұрлым ірі ескерткіштер Үлкен Бұғыты тауының солтүстік баурайында, Шарын Ұлттық паркінің аумағындағы Шарын өзенінің алқабында топтасқан болып шықты (Есеп, 2006:5-7).

2013 жылы «Есік» музей-қорығының қызметкерлері кәсіпорынның қаржыландыруымен Шарын өзенінің маңайы мен Торайғыр тауының баурайында барлау-іздірету жұмыстарын жүргізді. Атқарылған жұмыстардың нәтижесінде Сартоғай қонысының аумағынан тас кетпен, түйгіштер, дән үккіштер, қыш сынықтары сынды қазбадан тыс материалдары табылды.

Осылайша, Сарытоғайдың анағұрлым нақты мерзімделуі б.з.д. IV-I ғғ. Онда да осы мерзімнің екінші жартысы деп шамалауға болады. Есептік

құжаттар «Есік» музей-қорығының ғылыми-көмекші қорында сақталып тұр (Есеп, 2013:54-58).

Ландшафт және топография. Шарын өзені алқабының шаруашылық және мәдени тұрғыда игерілуі, болжалған, белгіленген археологиялық ескерткіштердің сипаты мен орналасуы оның ландшафтымен байланысты. Қазіргі уақытта Шарын өзені өзінің жоғарғы ағысында Шөлкөдесу, орта ағысында Кеген деп аталса, тек Жалаңаш жазығының маңында ғана Шарын атауын алады (Жандабиев, 1978:75). Белгілі ғалым-этнограф, географ, саяхатшы, фольклортанушы және ағартушы-демократ Ш.Ш. Уәлиханов Шарын өзенінің бастауы Хантөңірі етегіндегі Құяртұрық шатқалынан басталатын Шоң Қарқара өзені деп санаған (Валиханов, 1986:24).

Алайда, бұл ойды қазіргі орогидрографиялық зерттеулер құптамайды. Әрі, Шарын өзенінің үлкен сағасы – Қарқара бастауын мұздықтардан алатын жалғыз өзен. Жалпы алғанда Шарын атмосфералық жауын-шашынмен толығын өзен. Оның Темірлік, Үш Меркі сынды шағын салалары бұлақ суларымен толығып отырады.

Шарынның қазақтар қойған атаулары өзеннің бірегей сипатын көрсетеді. Ол өзінің ұзын ағысы (255 шақырым, су жинау алаңы 8000 шақырым) бойынша күрт өзгертін ландшафттар мен климаттық аумақтарға ие.

Шарынның бастауы Кеген өзені «Кегеннің кең сазы» атты сортаң жерден ирелеңдей, Кеген ойпатындағы биік таулы аймақтан (теңіз деңгейінен 1500 м. биіктікте) сол жағында Құсмұрын тауы мен Сарыжаз алқабын ала отырып Көмірші, Қурайлы, Шыбжыңбұлақ өзендерін ала өтеді. Оңтүстіктен Қарқара өзені Кеген өзеніне құятын, оңтүстіктен Шарынға Үш Меркі өзені тоқайласатын тұсындағы алқаптың екі жағында Құлық тауы мен Күңгей Алатау жоталары бар. Өзен, осы тұста Н.А. Северцевті таң қалдырған кейіпке еніп гранит жартастарды тіліп өтіп жіңішке арнамен жөңкіле ағады (Северцев, 1947:136-138).

Кеңсу тұсынан бастап өзен Құлық тауының солтүстік баурайындағы үш өзеннің (Жоғары немесе үшінші, орта немесе екінші, төменгі немесе бірінші Меркі) атымен аталатын Үш Меркі алқабын ендік бойымен тіліп ағып келіп терең каньондар арқылы Шарын өзеніне құяды. Осынау үшінші мен бірінші Меркі аралығындағы, Жалаңаш (Ағанас) жазығына жақын тұсты халық кейде жаңылысып Ақтоғай деп атайды. Ш. Уәлиханов шамасы нақты ақпарат алғандықтан болса керек, осы тұсты Тиектас деп атапты (ілгекті тас немесе домбыра тиегіне ұқсаған тас).

Шын мәнінде бұл каньонның ең қысаң да тар тұсы, өзен осы тұста өте берік граниттерді жарып, жартастар арасынан ағады. Жан-жағын жартастар қысқан өзен Жалаңаш жазығына қарай құлдилай, екпінмен ағады. Тиектас аңғарынан өткенше Шарын ақкөбіктеніп жартастар мен шыршалардың арасынан тулай ағып жатады. Өзен күшін жинақтай отырып Жалаңаш жазығының шығыс бөлігіндегі көл шөгінділеріне соғылғанда және Құлық тауы тұсынан солтүстікке бұрылғанда әлдебір алыптың қылышымен плиоцендік қабатты тіліп өткендей алып каньондар арқылы Жетісудың терең түкпіріне құлдай жөнеледі. Міне, осы тұстан бастап, ол Ақтоғай деп аталады.

Кеген сазындағы жолдан, өзен 800 метрден астам биіктігін жоғалтып ылғалды субальпілік шалғындар арасынан ағып өтетін баяу өзеннен буырқанған, ағысы жылдам өзенге айналды. Мериандық бағытта ол құрғақ климаты бар орта таулы аймақты кесіп өтеді. Кеген өзенінің аңғарында ескі қазақ қыстақтары бірінші белдеудің тұсында, шағын ағыстардың жағасындағы таулы шатқалдардың сағаларында, кейде жоғарғы плейстоцендік конустарының және тау бөктеріндегі шлейфтердің шеттерінде орналасқан. Үш Меркі шатқалындағы Күнгей Алатаудың көлденең каньондары маңынан қыстаулардың орындары анықталды. Олар мұнда өзеннің жайылма тұсында орналасқан екен. Каньон жартастары өте тік болғандықтан жол ол жердегі жол бұраланды болып келеді. Соған қарамастан Үш Меркі және Қарқара арқылы Сынташ пен Ыстықкөл алқабына, сонымен қатар Текес жазығы арқылы Шығыс Түркістанға оңтүстік жол сорабы өткен.

Мұның себебі, ол кездері Шарынның төменгі ағысында, Торайғыр жотасынан Шарынға түсетін соқпақтан басқа оң жағалауға өтетін ыңғайлы өткелдің болмауынан деп түсінуге болады. Қазіргі уақытта ол тұсқа көпір салынып, Алматы-Нарынқол тасжолы өтіп жатыр. Бұл бөлікті көне Құлжа жолының бөлігі деп ойлайтындар қателеседі. Бұрындары өзеннің бұл өткелі дөңгелекті көліктер үшін тым қауіпті болған. Ол жолмен тек керуендер өткен. Оның өзінде тамызқыркүйек немесе ақпан-наурыз айларындағы су деңгейі төмендеген кезде ғана мүмкін болатын. Шілде-тамыз айларында таситын мұздықтардан басталатын өзендерге қарағанда Шарында мамыр-маусым айларында су деңгейі жоғары болады. Сол себептен де негізгі өткел өзеннің каньондардан шығып, арнасы жайыла түсетін төменгі ағысы тұсында болуы мүмкін. Ш.Уәлихановтың айтуынша жол Темірлік шатқалы арқылы Тұ-

йық асуымен Құсмұрын тауымен немесе Кетпен асуы арқылы Кеген, Қарқара өзендерінің алқабы арқылы келіп түйісетін болған. Шамасы өткел арқылы Кетпен, одан әрі Қытайдың Құлжа қаласына апаратын керуен жолдарының бір бөлігі болған сияқты.

Қазіргі таңда, Шарын өзенінің екі жағалауындағы 5,5 мың га аймақ Шарын ұлттық паркінің «Шарын ерен тоғайы» аумағына кіріп қорғауға алынған. 1964 жылға дейін бұл телім «Шарын орман саяжайы» аумағына тиесілі болса 1964 жылдан бастап табиғи ескерткіш ретінде «Шарын шетен тоғайы» деп аталды. Сонымен қатар, сол кездері Сарытоғайда аттас ауыл орналасқан (қазір жоқ). Оның орнында тұрақты суғарып тұрмағандықтан біртіндеп қурап бара жатқан алма бағы мен «Шарын» орман шаруашылығының бірнеше үй орналасқан жер телімі бар.

Бүгінгі таңда, Шарын Мемлекеттік ұлттық паркі қолданыстағы Заңнамаларға сәйкес республикалық маңыздағы табиғат қорғау және ғылыми мекеме ретінде Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі «Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі» комитетіне бағынысты мекеме болып табылады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 23 ақпандағы №213 қаулысы бойынша 93150 га аумақта ерекше экологиялық, тарихи, ғылыми, эстетикалық және рекреациялық құндылыққа ие Алматы облысының бірегей табиғи кешенін сақтау және қалпына келтіру мақсатында Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи паркі құрылды. ҚР Үкіметінің 2006 жылдың 6 ақпанындағы №121 Қаулысы бойынша парк аумағы кеңейіп, мемлекеттік жер қоры мен қорғаныс қажеттіліктеріне керекті жерлерден 32900 га жер алынып, парктің жалпы аумағы 127050 гектарға жетті. Әкімшілік-шаруашылық тұрғыда парктің қазіргі аумағы Алматы облысының Үйғыр, Еңбекшіқазақ және Кеген аудандарында, Шонжы ауылынан батысқа қарай 7 шақырым және Алматы қаласынан шығысқа қарай 200 шақырым жерде орналасқан.

Парк тоғайы үлкен аллювиалды шөгінділерде жатқан кең жайылманы (немесе екі жайылмалы) қамти отырып өзеннің ескі ағыстарының арналарымен (мұнда аллювий ашық жатыр), сондай-ақ бүгінгі таңдағы ағыстармен қиылысады. Олар аллювиалды малта тастар арқылы су жинай отырып қайтадан Шарын өзеніне құяды немесе өздері бос өзен шөгінділеріне сіңіп кетеді. Жер қыртысының бедеріне – ағынды сары

топырақ пен өзенге жақын маңда шөп жабындысының болмауына қарағанда өзен суы көтерілген кезде жағалау мезгіл-мезгіл шайылып, ағаштар да су ішінде қалып, Шарын жағалаудағы бірінші жайылманы белсенді түрде шайып жағалауды жиі орып отырған сияқты. Бірінші жайылмадағы контурдың көп бөлігінде жаңа су орған орындардан біз ерте темір ғасырына (ЕТҒ) жататын, жайылманың ең шетіндегі, тіпті құлайын деп тұрған бірнеше ірі обаларды анықтадық. Жайылма орларында кезінде әктас күйдіретін пештер, жаңа дәуірге тиесілі ұста пештері де болуы мүмкін. Сарытоғай биоценозі сан қырлы, басым бөлігі соғды шетені (кейбір ағаштарға 300 жыл болған) болып келетін өскіндерден басқа мұнда көк терек, жоңғар сәмбі талы, шығыс клематисы, Іле жидесі, тораңғы, жиде, жабайы өрік, тіпті грек жаңғағы да кездеседі. Шілік ағаштардан шырғанақ, қарақат, жыңғыл, шеңгел, бозқараған, тұран сәмбі талы, шөлейтті бірінші террасада сексеуіл мен жыңғыл өседі (Бессчетнов және б., 1976:205). Бұлақ жағасы мен жағалау маңындағы шөптесін қыртыста қамыс, қоға, жібілген, кербезгүл, бидайық, ши, алабота, қызыл мия және т.б. өседі (Бессонов және б., 1925:63-64).

Тау бөктеріндегі бірінші жайылмадағы тұзды қыртыста сортанды өсімдіктер тамыр жайған. Хайуанаттар әлемінен қабан, елік, арқар, қасқыр, борсық, түлкі, қоян, қамыс мысығы және т.б. кездеседі. Сонымен қатар ХІХ ғасырда Іле бассейнінде және Шарын бойында жолбарыс жайлап, каньон маңайындағы жайылымдарда қарақұйрықтар (олар әлі де кездеседі), құландар мен түрлі құстар өмір сүрген деседі. Тіпті қазірдің өзінде бұл аймақтың жануарлар дүниесі сан алуан боп келеді. Өзенде лобнор ихтиофаунасынан (шармай, көкбас) басқа жерсіндірілген ханбалық, алабұға, сазан және т.б. сирек те болса кездеседі. Ал жәндіктерге келсек, Сарытоғай энтомологтар үшін нағыз жұмақтың өзі.

Сарытоғай атауы мұндағы Шарын өзенінің жағалауын көмкерген өзіндік ерекшелікке ие, ылғал сүйетін шетен (соғдылық, өзен жағалауы, ылғал сүюші, шарындық, сырдариялық, түркістандық) – *Fraxinus rotamorphila* Herd ағашының түсінен келіп шығады. Палеогендік кезеңде (б.з.д. 30 млн. жыл) ол ағаш түрі өзен жағалауында қаптай өссе, қазіргі уақытта Темірлік өзені жағалауында, Батыс Тянь-Шань мен Орта Азияда кездеседі (Байтенов, 1985:75-110; Бессчетнов, Мальцев, 1981:203-205). Сарытоғай – әлемдегі осы ағаш түрінің ірі популяциясы кездесетін орын.

Бүгінгі таңда, әрбір микроаймақтардағы археология ескерткіштерін кешенді зерттеу өте маңызды болып отыр. Бұл тұрғыдан алғанда ерте темір ғасырына тән жерлеу-еске алу, отырықшы-қоныс пен суландыру ескерткіштерінің жаңа түрлерінен тұратын Сарытоғай шатқалының ерте көшпенділерінің кешенді ескерткіштерін зерттеу де аса маңызды.

Қорытынды

Шарынға қайта оралайық, батыста Қулық тауын иіле орай келіп өзен солтүстік-шығыс тұста Жалаңаш ойпатынат құлайтын кезде Торайғыр мен Бұғыты тау жоталарының жанамалап өтеді. Шарын, бұл арада «гаммада» түріндегі тастақты шөлге тап келіп, тереңдігі 300 метрге дейін жететін алып каньондарды құрайды. Тереңдегі су жағасында тоғай мен, шілікті, шалғынды жіңішке өсімдіктер алқабы бар. Ақтоғай атауы қазіргі уақытта біртүрлі қызық көрінетіні де рас. Торайғыр тауының шығыс қырқасында Шарын Көртоғай каньоны арқылы ағады. Бір қарағанда бұл атау (өлі тоғай) қызық көрінеді. Алайда мұнда көп кездесетін, ағыспен келген ағаш діндерін көргенде атауы да осыған орай шықты ма деп ойлаймыз. Бір жағынан бұл атау эрозиялық және дефляциялық жер бедері әсерінен оң жақ жағалау каньондағы әйгілі «эололық қала» (жел әсерінен пайда болған қала) ерекшелігіне байланысты қойылған сияқты. Бұл жер өзінің таңқалаларлық желі және полюциндік шөгінділері арқылы бағаналар, мұнаралар, тау ашаларын құрап, осы арқылы қураған (өлген) орманның кейпін береді (Өлі тоғай).

Көртоғай бөлігінде Шарын өзенінің оң жағынан, оңтүстік-шығыстан оның соңғы саласы Темірлік өзені құяды. Шарын алқабына батыстан Алматы-Шонжы тасжолы өтіп жатқан шөлейтті, ыстық Сөгеті жазығы келіп тіреледі. Осы тұста қысаң Көртоғай каньоны аяқталып, каньонның шұғыл кеңейгенін көреміз. Бұл Сарытоғай шатқалының басталар жері. Шарын көпірінен басталатын сол жағалауда өзеннің эрозиясын тереңдету кезінен қалған жайылманың үстіндегі екі жоғарғы жайылмасының бөліктері айқын көрінеді. Олардан бір немесе екі қатарлы тас шеңбері бар, бірнеше обалар тізбегінен тұратын сақ-үйсін қорымдары анық байқалады. Олардың жанында қауым мүшелерінің де обалары бар.

Аталған Сарытоғай-І обалы қорымында 2024 жылы археолог А.Х. Айтқұл тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін анықтау және құжаттау

(төлқұжат және есептік карточкалар) бойынша жұмыстар барысында бас-аяғы 20 обаға (оның 11 апатық жағдайдағы, яғни жойылып кету алдында) қазба жүргізген болатын.

Сарытоғай-І қорымының батыс тобы солтүстіктен оңтүстікке қарай тізбектеле орналасқан 109 дан аса обалар бар. Қорымның негізін солтүстік-шығыс – оңтүстік-батыс бағыты бойынша орналасқан ірі обалар тізбегі құрайды. Ол қорымнан батыс пен оңтүстікке қарай шағын және орта көлемдегі обалардан тұратын тағы да үш қорым тізбегі байқалады. Оба үйінділері тас және құм аралас топырақтан үйілген, жоғарғы бөлігі тегістелген, кеңістігі шеңберлене төселген бір немесе екі қатарлы таспен қоршалған. Оба үйінділерінің диаметрі 6 метрден 50 метрге дейін, биіктігі 0,3-3 м аралығында. Обалар арасындағы қашықтық 6 метрден 150 метрге дейін. Барлық ірі обалардың ортасында тонаушылардан қалған шұңқыр ізі байқалады. Ірі обалардың етектерін айнала қоршаған шеңберлі тас қоршаулардың диаметрі 30 метрден 70 метрге дейін болып келетінін байқауға болады. Қазіргі таңда Сарытоғай І қорымы, яғни Шарын өзенінің сол жағалауы аумағында батыс топтағы бес обалы жерлеу орны (екі элиталық, үш шағын) және шығыс топтағы он бес обалы жерлеу орны (біреуі элиталық, он төрті шағын апаттық жағдайдығы – үшінші жайылманың жар қабағында оналасқан) зерттелді.

Сарытоғай І қорымы шығыс тобы солтүстік-оңтүстік бағыты бойынша бірнеше тізбекті құрайтын, ішінде 6 ірі обалар болып келетін, 133 обадан тұрады. Оба үйінділері тас және құм аралас топырақтан үйілген, жоғарғы бөлігінде тонаушылардан қалған, тереңдігі 0,20-0,50 см болатын шұңқырлар бар. Ірі және кейбір орташа

обалардың кеңістігі шеңберлене төселген бір немесе екі қатарлы таспен қоршалған. Оба үйінділерінің диаметрі 6 метрден 50 метрге дейін, биіктігі 0,3-3,5 м аралығында. Обалар арасындағы қашықтық 6 метрден 26 метрге дейін.

Зерттелген обалардың басым көпшілігі ертеректе тоналып кеткен. Алайда, зерттеу жұмыстарының барысында обалардың құрылым-құрылысында ағаш бөренелерін кеңінен пайдаланғаны және бірге жерлеу заттарының арасында міндетті түрде уақ немесе ірі қара малдардың құйымшақ сүйектері қойылғаны анықталды (Айтқұл, 2016:94-99). Ірі қара немесе уақ малдардың құйымшақ сүйектерін қабір шұқырына бірге қоюы обалардың өлшеміне қарай жасалып отырған. Сонымен қатар, қабір шұқырында адам қаңқасын бекітуге арналған жіңішке ағаштардың және оны ағаш табыт ретінде пайдаланғанын қарастыруға болады.

Аталмыш ескерткіштерді – оба сипатындағы монументалды құрылыс деп қарастырған жөн болар. Сондай-ақ бұларды алдын-ала жоспарланған жоспар бойынша әртүрлі құрылыс материалдарынан тұрғызылған күрделі сәулет құрылысы деп те айтуға болады. Сарытоғай ескерткішін зерттеу тек бастапқы сатыда. Осы жылғы анықталатын материал, оның аумағында болған тарихи процестерді реконструкциялаудың жалпы шеңберін ғана көрсетті.

Зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды, жоба №BR22082505/ПЦФ – «Іле өзенінің сол жақ саласы – Шарын өзенінің орта ағысы Сарытоғай ангарындағы ерте көштелердің мәдени кешені».

Әдебиеттер

Агеева, Е. И. (1961). К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области. В Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Труды ИИАЭ (Т. 12, с. 194). Алма-Ата.

Айтқұл, Х. А. (2016). ҚР Мемлекеттік орталық музейінің 2013 жылы ОҚО Түркістан ауданына қарасты Майдантал ауылдық округінде орналасқан Жасажырық қорымында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері. В Материалы международной научно-практической конференции «III международные Фарабиевские чтения» «Приоритеты независимости и национальная идея «Мәңгілік ел» (с. 94–99). Алматы.

Акишев, К. А., & Кушаев, Г. А. (1963). Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата.

Байтенов, М. С. (1985). В мире редких растений. Алма-Ата.

Бессчетнов, П. П., & Мальцев, С. Н. (1981). Редкие и ценные растения Казахстана (деревья и кустарники). Алма-Ата: Кайнар.

Бессонов, А. И., Давыдов, Л. К., Мошкин, М. Т., Сергеева, Е. И., & Шнитников, В. Н. (1925). Джетысу (Семиречье), Естественно-историческое описание края (Под ред. и с предисловием В. Н. Шнитникова). Ташкент: Узбекское государственное издательство.

Бессчетнов, П. П., Мальцев, С. Н., & Алиев, Ш. Ж. (1976). По лесам Казахстана. Алма-Ата: Казахстан.

Валиханов, Ч. Ч. (1986). Избранные произведения (Отв. ред. и предисловие А. Х. Маргулана). Москва: Наука.

Ерофеева, И. В. (2017). Буддийские монастыри ойратов в Семиречье (середина XVII – середина XIX в.). В *Mongolica-XVIII: Сборник научных статей по монголоведению, посвященный 70-летию юбилею Лидии Григорьевны Скородумовой* (с. 106). Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Жандабиев, М. Ж. (1978). Природа Заилийского Алатау. Алма-Ата.

Отчет о научно-исследовательской работе за 2013 г. (2013). Научно-вспомогательный фонд заповедника-музея «Иссык».

Архив Института археологии им. А. Х. Маргулана МОН РК. (2006). Отчет Тургенского отряда АРАЭ за 2006 г.

Северцев, Н. А. (1947). Путешествия по Туркестанскому краю (2-е изд., сокр.; Под ред. и со вступ. статьей Р. Л. Золотницкой). Москва: Государственное издательство географической литературы.

References

Ageeva E.I. (1961). K voprosu o tipakh drevnikh pogrebeniy Alma-Atinskoy oblasti // *Novyye materialy po arkheologii i etnografii Kazakhstana. Trudy IIAE. T.12. Alma-Ata, 1961. – 194 p.*

Aitkyl Kh.A. (2016). QR Memlekettik ortalıq mwzeyiniń 2013 jılı OQO Türkistan awdanına qarastı Maydantal awıldıq okrwginde ornalasqan Jasajırıq qorımında жүргizilgen qazba jumıstarınıń nätijeleri // *Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «III mezhdunarodnyye Farabiyevskiyе chteniya», «Priority nezavisimosti i natsional'naya ideya «Mәngilik yel».* 8 aprelya 2016 g. Almaty, 2016. 94-99 pp.

Akischev K.A., Kushaev G.A. (1963). *Drevnyaya kul'tura sakov i usuney doliny reki Ili. Alma-Ata: 1963. 320 p.*

Baitenov M.S. (1985). *V mire redkikh rasteniy. Alma-ata. 1985. 176 p.; Besschetnov P.P., Mal'tsev S.N. (1981). Redkiye i tsennyye rasteniya Kazakhstana (derevy'a i kustarniki). – Alma-Ata: Kaynar, 1981. – 223 p.*

Bessonov A.I., Davydov L.K., Moshkin M.T., Sergeeva E.I., Shnitnikov V.N. (1925). *Dzhetysu (Semirech'ye), Yestestvenno-istoricheskoye opisaniye kraya / Pod red. i s predisl. V.N. Shnitnikova – Tashkent: Uzb. gos. izd. 1925. 236 p.*

Besschetnov P.P., Maltsev S.N., Aliev Sh.Zh. (1976). *Po lesam Kazakhstana. Alma-Ata, «Kazakhstan», 1976. 144 p.*

Valikhanov Ch.Ch. (1986). *Tañdalğan shyǵarmalar / otv.red. jáne alǵy sóz. A. H. Marǵulan; Qazksr Ğylym akademiasy, Tarih, arheologia jáne etnografia ğylymdary. Sh. Sh. Ýálhanov. – Máskeý: Ğylym, 1986. – 413 p.*

Erofeeva I.V. (2017). *Jetisýdaǵy oirattardıń Býdda monastırlary (XVII ǵasyrdıń ortasy-HII ǵasyrdıń ortasy) // Mongolica-XVIII: mońǵoltanı boyınsha ǵylymi maqalalar jınaǵy reseelik mońǵol ǵalymy, pedagog, diplomat Lidia Grigorevna Skorodýmovanyń 70 jyldyq mereitoyna arnalǵan / redaksia alqasynyń tóraǵasy I.v. Kýlganek. Sankt-Peterbýrg. Sankt-Peterbýrg Shyǵystanı, 2017. – 106 p.*

Jandabiev M. J. *Ile Alataýynyń Tabıǵaty. A-Ah, 1978, 159 p.: Ile.; 20 sm.*

2013 jylǵy ǵylymi-zertteý jumysy týraly esep. (2013). // “Esik” qoryq-mýzeiniń ǵylymi-kómekshi qory.

Arae Túrgen otrádyńyń 2006 jylǵy esebi. (2006). // *Arheologia instıtýtynyń muraǵaty. A.H. Marǵulan QR BĜM.*

Seversev N.A. (1947). *Türkistan ólkesi boyınsha saiahattar / red.jáne S kirispesi. R. L. Zolotniskaranyń maqalasy. – 2-shi basylym., sokr. – Máskeý: memlekettik basylym geogr. Jaryq., 1947 (16 tıp. “Poligrafkitaby”). – 304 p.*

Авторлар туралы мәлімет:

Айтқұл Хамит Амантайұлы – «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғалым хатшысы

Мухтарова Гулмира Райыловна – «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры

Сведения об авторах:

Айтқұл Хамит Амантайұлы – Ученый секретарь Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік»

Мухтарова Гулмира Райыловна – Директор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік»

Information about authors:

Aitkyl Khamit Amantaiuly – Scientific Secretary State Historical and Cultural Reserve-Museum “Issyk”

Mukhtarova Gulmira Raiylovna – Director State Historical and Cultural Reserve-Museum “Issyk”

Поступила: 25.09.2024

Принята: 30.11.2024

Г.А. Мейрманова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
*e-mail: meirmanovavaga@gmail.com

ТАРБАҒАТАЙ ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚОНАҚЖАЙЛЫҚ ЭТИКЕТІ: ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Бұл мақалада автор жаһандану мен урбанизацияның бүгінгі күнге әсерін атап өтіп, қазақстандық қоғамдағы қонақжайлылықты дәстүрлі институт ретінде қарастырады. Зерттеу жұмысы Қазақстанның әртүрлі аймақтарына экспедициялар кезінде жиналған материалдарға негізделген. Тақырыпқа қатысты дереккөздер мен арнайы әдебиеттерге сүйене отырып, қонақжайлылық этикетінің кейбір ерекшеліктері талданды: қонақтарды санаттарға бөлу, оларды қабылдау тәртібі, иелері мен қонақтарының мінез-құлық ережелері, ересектерді үстелге қою және етке ұсынылатын тағам түрлері, сондай-ақ қабылдаудағы гендерлік рөлдер. Автор этикеттің жалпы және жеке, дәстүрлі және жаңа аспектілерін қарастырады. Күт терминінің этимологиясы және оны қонақ ұғымымен бірге қолдану мәселесі зерттеледі. Қонақжайлылық дәстүрлері елеулі өзгерістерге ұшырағанына қарамастан, олар қазіргі қазақ қоғамының аса маңызды құндылығы ретінде сақталған.

Мақалада пайдаланылған әлеуметтік сауалнама нәтижелері Тарбағатай қазақтарының қонаққа деген құрметінің ерекшеліктерін, сондай-ақ сыйлықтардың әртүрлі түрлерін көрсетті. Салыстырмалы-тарихи әдісті пайдалана отырып, Қазақстан өңірлері арасындағы айырмашылықтардың ерекшеліктері және қазіргі кезеңде болып жатқан өзгерістер ерекшеленеді.

Түйін сөздер: трансформация, шақырылған қонақ, шақырылмаған қонақ, кездейсоқ қонақ, бата, этикет, асығыс қонақ, эмансипация, инновация.

G.A. Meyirmanova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: meirmanovavaga@gmail.com

Hospitality etiquette of kazakhs of Tarbagatai region: historical – comparative analysis

In this article, the author examines hospitality in Kazakh society as a traditional institution, noting the impact of globalization and urbanization today. The research work is based on materials collected during expeditions to various regions of Kazakhstan. Based on sources and special literature related to the topic, some features of hospitality etiquette were analyzed: the distribution of guests by category, the order of their reception, the rules of behavior of hosts and visitors, the arrangement of adults at the table and the types of dishes served with meat, as well as gender roles at the reception. The author examines general and personal, traditional and new aspects of etiquette. The etymology of the term Kut and its use in combination with the concept of guest are investigated. Despite the fact that the traditions of hospitality have undergone significant changes, they still remain the most important value of modern Kazakh society.

The results of the sociological survey used in the article showed the peculiarities of respect for the guest among the Kazakhs of Tarbagatai, as well as various types of gifts. Using the comparative historical method, the peculiarities of the differences between the regions of Kazakhstan and the changes taking place at the present stage are highlighted.

Key words: transformation, invited guest, uninvited guest, accidental guest, blessing, etiquette, hasty guest, emancipation, innovation.

Г.А. Мейрманова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: meirmanovavaga@gmail.com

Этикет гостеприимства казахов Тарбагатайского района: историко-сравнительный анализ

В данной статье автор рассматривается гостеприимство в казахском обществе как традиционный институт, отмечая влияние глобализации и урбанизации на сегодняшний день. Исследовательская работа основана на материалах, собранных во время экспедиций в различных регионах Казахстана. Исходя из источников и специальной литературы, относящейся к теме, были проанализированы некоторые особенности этикета гостеприимства: распределение гостей по категориям, процедура их приема, указание правил поведения хозяев и приезжих, порядок расположения взрослых за столом и виды блюд, подаваемых с мясом, а также гендерные роли при приеме гостей. Автор рассматривает общие и личные, традиционные и новые аспекты этикета. Исследованная этимология термина Құт и его использование в сочетании с понятием гость. Несмотря на то, что традиции гостеприимства претерпели значительные изменения, они по-прежнему являются важнейшей ценностью современного казахского общества.

Результаты социологического опроса, использованные в статье, показали особенности уважения к гостю у тарбагатайских казахов, а также различные виды тюнинга, хранения, выдачи головных уборов, ухода и дарения. Сравнительно-историческим методом выделены особенности отличий регионов Казахстана и изменения на современном этапе.

Ключевые слова: трансформация, приглашённый гость, незванный гость, случайный гость, благословение, этикет, спешный гость, эмансипация, инновация.

Кіріспе

Қонақжайлылық – қазақ халқының өмірінің маңызды бөлігі және ол ұлттық мінез-құлықтың ерекше сипатына айналған. Қазақ соңғы қойын сойып, күнкөріссіз қалуы мүмкін, бірақ қонақжайлық дәстүрлерін міндетті түрде сақтайды. Бұл халықтың дәстүрлі этикеті тарихи үдерістердің, идеологиялық ұстанымдардың әсерімен, этномәдени байланыстардың ерекшелігімен және географиялық оқшауланумен қалыптасты. Ол қоғам мүшелері арасындағы құрылымдалған және сараланған қарым-қатынасты қолдап, белгілейді және мінез-құлық стереотиптері, адамдар арасындағы қарым-қатынас, олардың жануарларға, табиғи нысандарға, тұрмыстық заттарға деген көзқарасы мен оларды қолдану тәсілдерінде көрініс табады. Қазақ этикеті халықтың дүниетанымы мен құндылықтық бағдарларын көрсетеді. Онда ортағасырлық элементтер, кеңестік сана мен қазіргі ойлау жүйесіне қатысты мінез-құлық ережелері араласып жатыр; сондықтан қазақ этикетінде ХІХ–ХХІ ғасырлардағы түрлі уақыт қабаттарын байқауға болады.

Қонақтарды қабылдау рәсімдері мен қазақтардың ХVІІІ–ХІХ ғасырлардағы мінез-құлық ережелері туралы жеке сипаттамаларға революцияға дейінгі ресейлік және шетелдік зерттеушілердің (өлкетанушылар, табиғат зерттеушілері, саяхатшылар, әскери шенеуніктер және т.б.) еңбектерінде кездестіруге болады. Мысалы, Н.И.

Гродековтың кітабы Сырдария облысындағы қырғыздардың этнографиясы мен дәстүрлі құқығы туралы еңбектерінің бірі болып табылады. Оның жетінші тарауында Алашаның бөлінбеген мүлкі туралы аңызға негізделген қунакастық міндетті қонақжайлық дәстүрі қысқаша сипатталған (Гродеков, 2011: 102).

Кеңес Одағы мен посткеңестік елдердің этнографтары этномәдени дәстүрдің әртүрлі аспектілеріне ерекше назар аударды. Мысалы, И.Г. Анчабадзе, И.Л. Бабич, А.К. Байбурун және Топорков, Б.Х. Бгажноков және басқа авторлар еңбектерінде қонақжайлылықтың функциялары (қорғаныс, коммуникация, ақпараттық, беделді және т.б.) мен қонақтардың типтері сипатталады.

Қырғыздарда (қазақтарда. – авт.) қонақасы көбінесе отбасылық мереке жағдайларында, мысалы: тойда (түй), немесе күтпеген қадірлі қонақ келгенде (құдайы қонақ); не болмаса жаман түс көргенде, туысы ұзақ сапардан оралмай жатса немесе үйдегі біреу қатты сырқаттанып қалса, құрбандық ретінде қой сойылады (құдайжолы). Қойды үйге кіргізіп, құбылаға қаратып, қолды қойып, дұға оқиды (бата қылады); содан кейін ғана оны союға алып барады (Ильминский 1860: 32). Ш.Ж. Токтабаеваның қазақ этикеті бойынша монографиясы және қонақжайлық бойынша жекелеген мақалалары бар. Олардың қатарына Х.Арғынбаев, С. Қ. Сағынаева және А.А. Коспанов, (А. А Қоспанов, 1998) А. Б. Қалыш (А.Б. Қалыш, 2013) М.К. Егізбаева (Егізбаева, 2024: 167)

басылымдары жатады. Қонақжайлылық бойынша маңызды терминдер Н. Алімбаевтың редакциялығымен ҚР МӨМ-да жарияланған бес томдық энциклопедиядан алынды (Қазақтардағы этнографиялық категориялардың, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3 том: 604-605), А. Төлеубаев сияқты авторлардың монографияларында Қазақтардың отбасылық салт-дәстүріндегі исламға дейінгі нанымдардың реликттері. XIX-XX ғасырдың басы (Төлеубаев, 1991)”, Н.Шаханова “Қазақтардың дәстүрлі мәдени әлемі (Шаханова, 1998), Н.Әлімбай, М.Мұқанов, Х.Арғынбаев “Қазақтардың тіршілігін қамтамасыз етудің дәстүрлі мәдениеті. Теория және тарих очерктері (Н.Әлімбай, М. Мұқанов, Х.Арғынбаев, 1998), Ж. Ерназаровтың еңбегі отбасылық салты: рәміз және салтқа арналған (Ерназаров, 2003), ал қазақтардағы мүшелік жасқа байланысты салттары: туу және балалық шақ (Салт-дәстүрлер, 2012), А.Б. Қалыш отбасы және неке тақырыбына байланысты зерттеуінде этикет мәселесін қозғаған (Қалыш, 2013).

Мәселенің әдістемесі

Бұл мақалада қазақ қоғамындағы қонақжайлылық дәстүрлері мен қонақтарды қабылдау мәдениеті туралы баяндалады. Мәселенің әдістемесі ретінде біз қазақ қонақтарының маңызды категорияларын талдауды бірнеше бағытта жүргізе аламыз:

Этнографиялық деректерді талдау:

Мақалада қазақ халқының қонақтарды қабылдау дәстүрлеріне қатысты көптеген этнографиялық деректер берілген. Бұл деректерді талдау арқылы XIX ғасырдағы және қазіргі кезеңдегі қазақ қонақжайлылығының ерекшеліктерін салыстыруға болады. Мысалы, Н.И. Ильминский мен Х. Арғынбаевтың еңбектерін негізге ала отырып, қонақтарға құрмет көрсету салттары мен олардың рөлін қарастыру керек.

Құдайы қонақ категориясы:

Құдайы қонақтың ерекше рөлі мен оның қазақ қоғамында алатын орнына назар аудару қажет. Бұл категорияны талдау барысында «құдайы қонақты» қабылдамау қылмыс болып саналғанын, және оның отбасы мен қоғам өміріне қандай әсері болғанын түсіндіруге болады.

Әдет-ғұрыптардың рәсімдік аспектілері:

Тамақтану және қонақтарға ас ұсыну салттарын зерттеу керек. Әсіресе қойды құрбандыққа шалу, тамақ ішкеннен кейінгі бата беру, дастархандағы ритуалдар мен қонақтардың көңілін табу әдебіне тоқталу қажет. Бұл тұрғыда қазақ

дәстүрінің діни және әлеуметтік жақтарын қарастыруға болады.

Қазақ мақал-мәтелдері арқылы қонақжайлықты түсіндіру:

Мақаланы жазу барысында мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер қолданылады («Жаман үйді қонағы билейді», «Қонақ келсе, құт келер»). Олардың қазақ мәдениетінде қонақжайлылық түсінігін қалыптастырудағы рөлін қарастыруға болады.

Қазіргі заманғы және тарихи салыстыру әдісі:

Қазіргі заманғы қонақжайлылық нормаларын тарихи мәліметтермен салыстыру. Мысалы, бұрынғы және қазіргі қонақ күту рәсімдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын талдап, олардың қоғамдағы өзгерістерге байланысты қалай өзгергенін анықтау. Осы бағыттарды талдау арқылы қазақ қонақжайлылығының маңызды категорияларын толық ашып, олардың әлеуметтік және мәдени мәнін көрсетуге болады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында әртүрлі өңірдегі қазақтарының (оның ішінде Тарбағатай қазақтарының) этикеттерінің ерекшеліктеріне байланысты талдау, сипаттау, тарихи, салыстырмалы және эмпирикалық ғылыми- зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылаулар

Қазақтарда қонақтардың әртүрлі категория қатысты бірнеше терминдер болған. С.К. Сағнаева мен А. А. Коспанов өздерінің мақаласында қонақтардың әртүрлі түрлерінің оннан астам белгілері мен сипаттамаларын берген: “қылтима”, “серуендейтін”, “жабайы”, “кездейсоқ”, “ашкөз”, “құдайы”, “сыпайы” (Сағнаева и Коспанов, 2001: 235). Біз этнографиялық материалдары бойынша: құдайықонақ, сыпайы қонақ – барынша сыпайылықпен қабылданатын қонақ түрі, қыдырма қонақ, кезбе қонақ, шақырылған қонақ атты категорияларын жазылып қазақтардың қонақжайлылығын қарастырды. Құдайы қонақ, Құдайдың атынан келген қонақ деп есептелген. Қонақтардың барлық категорияларының ішінде Құдайы қонақ, яғни кездейсоқ бейтаныс адам маңызды рөл атқарады. Ол ең құрметті, әрі сыйлы болып саналды және кез-келген үйде жоғары құрмет көрсетіліп отырған, өйткені Құдайдың өзі оны алып келді деп сенген. Бірақ қонақтың өзі өз кезегінде әдептен оз-

бай белгілі бір нормалар жиынтығын ұстанған, өткені қазақта «Жаман үйді қонағы билейді» деген нақыл сөз бар.

XIX ғасырдың ортасында батыс қазақтарының өмірінзерттеген шығыстанушы Н.И. Ильминский: “Қырғыздарда қандай да бір отбасылық мерекеге, мысалы, үйлену тойынанемесе күтпеген құрметті қонаққа (кұдайы қонақ) арналған қонақ асы берілген; олар қойды қонаққа құрбандық ретінде ұсынған. Қойды киіз үйге әкеліп, басын құбылаға (батысқа) қаратып, қонақтан бата сұраған, содан кейін бауыздап, тағам ретінде асты ұсынған (Ильминский, 1860: 34)”. Ас ішіп болған соң Тарбағатайқазақтары “Асқа бата берген”, бұл “ас қайыру” деп аталады. Бұл отбасының амандығы үшін алғыс білдіруменбайланысты орынлатын рәсім.

Нәтижелер

Әдетте жамбас еті ұсынылған адам Бата жасайды (Ильминский, 1861: 35). Рәсім бойынша: тамақ ішкеннен кейін қолды жуар алдында дастарханның артындағы үлкендердің бірі бата (тілек), (келендер тамақты алып, қонақтарға сәлем салған) алақандарымен бетін сипайды, ал қалған қатысушылар бұл қимылды қайталайды. Егер үстелде молда болса, онда ол бата береді. (батаны ақсақал немесе мәртебеі жоғары қонаққа береді. Молда құран оқиды. (Мейрманова, 2010: 15). Көрнекті отандық этнограф Х. Арғынбаев қазақтардың дәстүрлі қоғамында кез-келген “Құдайы” қонақ билерге өзіне назар аудармағаны туралы шағымдана алатынын жазады. Көп жағдайда би қонақ жағында болды. Сондықтан иесі қолынан келгеннің бәрін жасады, яғни әр қонаққа ет үлесі – сыбаға (тағам үлесі) бөлінді (Арғынбаев, 1996: 78). Үй жайлылығы мен сұлулығына, тағамның сапасына үйдің әйел адамын жауап берді. Келген қонақ сол үйдің әйелінің тамағына емес қабағына қараған. Үй иесі қонақтарға деген ізгі ілтипатын білдіруі керек, тіпті оның бет-әлпеті де маңызды болды (жеңіл және жылы күлімсіреу қажет деп саналды). Қонақжайлылық, қабақ қастар, қатал мимика қонақтардың келуіне наразылық білдірді, бұл бұрын әдепсіздіктің шыңы деп саналды.

Арнайы шақырылған қонақты шырулы қонақ деп атады. Оны қабылдауға ұзақ және мұқият дайындалған. “Шақырылған қонақтарды” белгілі бір отбасылық мерейтойға шақырады: (шілде той, сүндет той, тілашар, туған күндерге, әскерге шығарып салуға, ұзату және т.б.). Бұл

мерекелердің кең таралған заманауи түрлері. Иелері мереке күнін белгілейді және мерекеге себепші адамның фото суретімен арнайы шақыру билеттерін жасаған. Қазіргі таңда ондай шақыртуларды жас буын әлеуметтік желі арқылы шақыртулар жіберілген, бірақ жасы үлкен кісілерге арнайы шақырған. Ең құрметті қонақтарға оларды иесінің өзі, шақырту беру үшін арнайы тағайындалған туыстары жеткізеді. Шақырылған қонақты құрмет белгісі ретінде үй иесінің өзі қарсы алған, ал бұрындары ең құрметті қонақтарды ауылға кірген кезден қарсы алды. Қазір вокзалдан, аэропорттан күтіп алады. Бұл этикет ережесін орындамау қонаққа деген құрметсіздікті білдірді. Атап айтқанда, иесі қызын ұрлап кеткен жағдайда қыздың ата-анасы келгенде мұнда назар аудармағанын көрсетті. Қонақтар реніш білдіру сияқты қимылды түсініп, тиісті әдептілік пен шыдамдылық танытты. Белгілі бір уақытта, қонақтар жиналып танысу мақсатында жиналады. Бұл “Тәтті шай” аталады. Тарбағатай қазақтарында “Тәтті шәй” деп мерекелерден, отбасылық тойдан бөлек жиындарды жалпылама бір терминмен атайды (Автордың этнографиялық материалы -1). Шақырудың себептерінің бірі- көңіл шәй, сағыныш қоржын, маслихат секілді т.б жиындар өткізіледі. Оның ішінде “Көңіл шәй”- адамның көңілін көтеру үшін туыстарының бірі қайтыс болғандарды қонаққа шақыру. Бұл шақырулар жанашырлық таныту және моральдық қолдау көрсету үшін ұйымдастырылады. Шақырылған қонақтар аға буыннан, көршілерден және туыстарынан бата алуға шақырылады.

Қонақтар сыбағаға шақырылады бұл сөз “үлес, бөлік” деп аударылады, яғни қонаққа арналған тағамның үлесі. Сыйлы қонаққа арнап сойылған қойдың басын ұсынудағы Тарбайғатай қазақтарының ерекшелігі қойдың басының тісін қақпай береді. Себебі дәстүрлі көшпелі халық болғандықтан, мал басы бүтін болсын деген мағынада қонаққа ұсынған. Аймақтық ерекшеліктерінің бірі Шекені (соғымның сүрлене бастаған етін асып, соғым ретінде сойылған малдың шекесін тарататын рәсім) наурыз айына дейін сақтап, наурыз айында таратады. Оңтүстік Қазақстан халқы бұл рәсімді соғым сойылған соң таратады. Әдетте желтоқсан, қаңтар айларында беріледі. Оңтүстік қазақ халқы қонаққа етті үйдің иесі немесе сол әулеттің бір адамы турап береді. Тарбағатай қазақтары келген қонаққа етпен бірге пышақ ұсынып, қонақ өзі турап, жілікті таратып береді. Бұл қонаққа көрсетілген құрмет болып саналады.

Қоныс тойының құрметіне ұйымдастырылатын жаңа көршілері шақыру міндетті болып саналған. “Ерулік” әдет-ғұрпының мақсаты-тату көршілік қарым-қатынас орнату. Дәстүрлі қазақ қоғамында ерулік қысқы тұрақтардан көктемгі және жазғы жайылымдарға көшу кезінде ұйымдастырылды. Бұрын киіз үйді жаңа жерге орнатқан жас отауға, бұрыннан бар әдет бойынша қойды сойып, ет пісіріп, кейінірек жақын жерде тұрған отбасына апаруы керек еді. Біздің ақпарат берушілердің пікірінше, қазіргі жағдайда бұл өте қымбат іс-шара болса да, бұл әдет-ғұрып барлық салаларда өзгеріссіз қалады. Иелері жаңа көршілерді көргенде, бір апта бойы танысады және оларды ерулікке қонаққа шақырады. Әсіресе олар үшін дәстүрлі ет тағамы дайындалып, мысалы, әйелі орамалмен және көйлектік мата, ал ер адамға көйлек немесе тақия беріледі. Егер белгілі бір туыстарына ұзақ уақыт бармаса, онда олар ренжитін болған. Туыстық қатынастар кейде белгілі бір себепсіз қонаққа баруға және шақыруға міндеттейді. Өзара шақырудың мақсаттары ең алдымен-достық, көршілік, өзара көмек. Қонақтарды қабылдау өзара қарым – қатынасты-жауап шақырудың міндеттілігін, көршілермен жақын туыстық, достық қарым-қатынас орнатуды қамтиды. Кейіннен үй иесі өзінің мерекесіне қонақ ретінде шақырылған (АДМ-2).

Сыпайы қонақ-барынша ілтипатпен қабылданатын қонақ. Туыс, жекжат, көрші- қолаң, осы типтегі қонақтардың қатарына ауылдағы беделді адамдар жатады, олар жалпыға бірдей құрметке ие. Үй иесі мұндай қонақтарды шәйге шақырып, оларға құрмет көрсетті. Бұрын баспана мен тамақ іздейтін саяхатшы ақын немесе би болуы мүмкін, оны кез-келген үйде қабылдау қажет болған. Бұл қонақтарды барынша құрметпен қабылдау керек болды. М.Әуезовтің “Абай жолы” романын мысалға келтіруге болады. Абайдың үйіне ақын Барлас келгенде, Абайдың анасы оған келгені үшін алғыс ретінде бұлан атты сыйлайды: “қандай да бір қызықты әңгіме барысында алыстан екі қонақ келді: қарт пен жас. Жас Абай бұрын білген және оны көргенде қатты қуанған. Өткен жылы ол жайлауда (жазғы жайылымда) болып, үш күн тұрып, оларға “Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу” атты ұзақ ән шырқады. Бұл Байкөкше ақыны. Екінші, қария, Абай бұрын көрмеген, бірақ Ұлжан оны жақсы білетін. Отбасылар мен шаруашылық туралы өзара құттықтаулар мен сауалдар аяқталған кезде Ұлжан Абайға күлімсіреп жүгінді: – Міне, Балам, сен бәрімізден жалықтыңдар-бұл Мен, содан кейін әже... Енді сіздің алдыңызда әңгімелер мен ән-

дердің қазынасы түр... Бұл-ақын Барлас.(...) Айналасындағылардың мейірімділігі ақындардың көңіл-күйін бірден көтерді. Кешке ет қайнап жатқанда Барлас “Қобыланды-батыр” өнін шырқады. Ұлжан келесі күні барлас пен Байкөкшені жібермеді. – Қал! Сіз қайда асығасыз? Бізге тағы бірнеше күн қалыңыз! – деді ол.

...) Барлас пен Байкөкше олармен бір ай өмір сүрді”. Барар алдында барлас Абайға өзінің батасы мен домбырасын береді, ал Абайдың анасы қонақтарға: Барласқа бұлан жылқы, ал Байкөкшеге бие сыйлайды. Бұл үзіндіден сыпай қонақтың қожайындарының өтініші бойынша қалып, олармен ұзақ уақыт өмір сүре алатындығы және қоштасу кезінде бұл қонақтарға сыйға тартылғанын көреміз. Тұрмыстық жағдайларға байланысты қонақтар көбінесе жазғы маусымда таныстарына бара алады. Бұл дәстүр салыстырмалы түрде бос уақыттың жазда пайда болуымен байланысты болды. Күзде көшпенділер қыстауға, қыста мал жаю қиындықтарына, көктемде мал жаюға, қыстаудан жазғы тұраққа көшуге, шаруашылық жұмыстарына, қошқарларды қыркуға айдады. Қонаққа бару үшін ең ыңғайлы жазғы уақыт күздің басына дейін, шабындыққа дейін болды (Әуезов, 1946: 102).

Қонақтарды қабылдау кезінде иелердің мінез-құлық ережелері, қонақжайлылықтың маңызды сәті қауышу болды. Бұрын, егер құрметті қонақтардың келуі туралы алдын-ала белгілі болса, шабандоздар үй иесімен немесе оның жақын адамдарымен кездесуге баратын. Бұл мінез-құлық этикеті “қонақтарды қарсы алу” деп аталған (Тоқтабаева, 2013: 56). Аулаға келген қонақтарды қарсы алуға көмектесті, ол үшін олар оң жақтағы атқа мініп, оны “оң қолымен тізгінді, ал сол қолымен сер тоқымды ұстады. Қонақтың маңыздылығына байланысты мұны үй иесінің өзі немесе оның ұлдарының бірі жасай алған. Асығыс қонақ, егер ол ерекше құрметке ие болса және текті болса, оны киіз үйге алып барды. Киіз үйге кірген кезде келген қонақ қалауын айту арқылы қажетін алуға құқығы болған. (Әуезов, 1946: 89). Бұрын қонаққа неге және ұзақ уақытқа келді ме, қайдан, қайда және қандай мақсатта жол бар деген сұрақпен жүгінуге қатаң тыйым салынды. Қазақ ұғымдары бойынша бұл қонақты тезірек шығарып салуға деген үмтылысқа тең деген мағынада болған. Тағамды ішіп болмағаннан кейін, екі жақтан да отбасының денсаулығы, мал жайы, жаңалықтары, ауа-райы және т.б. туралы әңгіме өрбіген. Қонақ сол үйде үш күн өткізгеннен кейін иесі қонақтан сапардың мақсаты туралы, оған не пайдалы болуы мүмкін екендігі туралы

сұрауға міндетті болды. Қонақ, өз тарапынан, осы сұрақтарға нақты жауап бермеуге құқылы болды, егер ол қаласа, үндемеуі мүмкін. Қонақтарды қабылдау жағдайлары, олардың иелері туралы ешқандай түсінік жоқ. Қазіргі уақытта кез-келген иесі қонақтың келу мақсаты туралы сұрайды. Қонақтың өзі кейде өзінің ниеті туралы бірден айтады. Үй иесі тіпті қонақтың үйде тым ұзақ тұрғанын білдіруге құқылы емес еді, сонымен бірге ол қанша уақыт тұра алатындығын басшылыққа алуға міндетті болды. Егер Қонақ кешкі намазға дейін келсе, мұндай түстен кейінгі қонақ күннің батуы кезінде сол күні кетеді деп сенген, бірақ қалуы да мүмкін. Кешке немесе түнде келген қонақ, әрине, түнде қалады.

Құрметті қонақты жалғыз қалдыруға тыйым салынды, егер ол өзі қаламаса. Оның жанында үй иесі ілтипат белгісі ретінде әңгіме дүкен құру болды, ал ол болмаған кезде – отбасының аға еркектерінің бірі болды. Егер қонаққа бірдене қажет кіші отбасы мүшелерінің бірі тағайындалды. Бұл этикет нормасы бүгінгі күнге дейін сақталып келеді.

Тамақтану алдында қолды жуу рәсімі өтті. Ол қонақ бөлмесінде жасалды, қонақтар тіпті өз орындарынан тұрудың қажеті болмады. Қонақжайынның ұлдарының бірі су құйғыш қызметін атқарды. Ол су ыдысын және кішкене табағын әкеліп, ең үлкеннен бастап қонақтардың қолына су құйды. Қазақтарда сүлгілердің екі түрі болған: майлық (ет жегеннен кейін сүртуге) және сұлық (қол жуғаннан кейін). Майлық сүлгіні қонақ тамақтанғаннан кейін сүртеді (өйткені ет қолымен жеді), ал сулық туралы – сабынмен жуылған таза қолын сүртуге арналған. Сүлгілерді шатастыруға болмайды, өйткені бұл қонақты қорлау деп саналады. Әрбір жаңадан ұсынылған тағамнан кейін иесі сыпайы, бірақ табандылықпен қонақтан тағамның дәмін сұрады. Тамақ жеп болғаннан кейін қол жуу рәсімі қайталанды. Қонақ көрсетілген қызметке разылығы ретінде, бақытты бол! деп бата берген. Балалар тамақтан кейін сауап жинаған. Кейде оған дейін қонақты қонақ бөлмесінің қабырғаларына ілулі тұрған аспаптардың сүйемелдеуімен орындалған әндермен қуантады.

Құрметті қонақпен қоштасу үшін отбасының барлық мүшелері киіз үйден шығуы керек болған. Қонақ көлігі жылқы әкелінді және оған отыруға көмектескен. Қонаққа ақ жол, ісіне табыс, ұзақ ғұмыр тілеп шығарып салынған. Кездейсоқ қонақтар біреудің үйіне кірмес бұрын “Амандасып, кім бар?” (“Үйде біреу бар ма, жауап беріңіз?!”), деп дауыстап сұрап, содан кейін үй иесі

үйден шығуы керек еді. Отбасының кез-келген мүшесі өзінің туысын, көршісін немесе жақын туысын кездестіріп, үйге апара алған. Сәлемдесуден кейін кездейсоқ қонақ бірден “төрге” – құрметті орынға өтуге шақырылды. Қазақтардағы төр- киіз үйдің қасиетті бөлігі, құрметті қонақтарға арналған орын. Ол есікке қарама-қарсы орналасқан. Паола Майклс мұндай жер киіз үйде ең қауіпсіз жер болғанын түсіндіреді. Егер Қонақ арқасын есікке қаратып отырса, оған артқы жағынан күтпеген шабуыл жасалуы мүмкін, сондықтан ол есікті көріп, өзін қауіпсіз сезінетіндей етіп отырғызылды (Маклс, 2003. 56). Қонақтан ауылының әл-ауқаты және үлкендердің денсаулығы туралы сұралған.

Қонақтар келгенде, балалар үстелге отырмаған, өйткені олар қонақтарды алаңдатуы мүмкін. Қазақтың қонақжайлылық этикеті үшін үйдегі қайырымдылықтың жалпы жағдайы маңызды болды. Қонақтар олардың арасында қандай да бір келіспеушіліктер бар деп ойламауы үшін иелері осындай атмосфераны құруы керек еді. “Қонақ аз отырып көп сынайды” деген мақалда айтылғандай. Қонақжайлылықтың барлық нормаларын тек тату отбасы ғана сақтай алады, ал отбасы мүшелері арасындағы кез-келген ұрыс қонақтардың сапарын бұзады. “Қонақ асына емес қабақ қасына риза” деген мақал сонымен қатар қонақтар үй иелерінің бір-бірімен тіл табыса алмайтынын көрсе, әдепсіз әрекет ете бастауы мүмкін екенін айтады. Қонақжайлылық байлыққа тәуелді емес еді. Қазақтарда “бар адам берме бермейді. “Құтты қонақ келсе қой егіз табады”. Аудармада бұл бай адам сараң болып шығуы мүмкін дегенді білдіреді, ал кедей адам қонаққа соңғы қой немесе ешкіні сойуы мүмкін. Бұл туралы біздің ақпарат берушілер де айтты.

Қазақ қонақжайлылығындағы басты орындардың бірі – ас. Шақырылған қонақтар үшін үстел алдын-ала жайылады. Ал құдайы қонақтарға арнайы ас дайындалады.

С. К. Сағнаева мен А. А. Коспановтың айтуынша, дастарханның этикеттік ережелері бар, олардың бұзылуы бақытсыздыққа (кесір) әкелуі мүмкін деп есептелді: “Дастархан биік қонақтарға қарай жайылып, төменнен тазартылады. Дастарханнан тамақ пен ыдыс-аяқты жинағаннан кейін (дастархан қалады) дастарханға “бата” берілген. Дер кезінде жиналмаған дастарханға “бата” беруге болмайды, өйткені бата тамақ қалдықтарымен бірге кетуі мүмкін, ал тамақ қалдықтары, әдетте, итке, мысыққа және т.б.”. Қазақтардың дәстүрлі асханасы- дастархан немесе шүперек дастарханмен қапталған. Батыс және

оңтүстік аймақтарда олар әдетте жерге отырады, дастархан жаяды немесе төмен үстелдер қояды. Орталық, Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанда биік немесе төмен үстелдерде отыру әдетке айналған, онда дастархан еденге жайылмаған. Республиканың солтүстік, шығыс, орталық аймақтарында бұрынғы жыныстық-жас сегрегациясының мұндай қатаң сақталмайды. Қонақтың беделін белгілеу критерийін сипаттай отырып, соңғы онжылдықтардағы параметрлердің жас саласынан әлеуметтік салаға ауысуын байқауға болады” (Қалыш, 2009, 88). Келген қонақтар көрпешеде отырады. Жазда адамдар көп жиналатын тағамдар үшін аулада биік үстелдер қойылып, оларға дастархан жайылады. Көктемде және қыста, сыртта суық болғандықтан, қонақтар үйге, әртүрлі бөлмелерге орналастырылып, дастархан еденге жайылады. Қонақтарды дастарханға отырғызу кезінде иесі қатысқан жоқ. Үлкен және құрметті адам құрметті орынға отырғызылды. Бұл адам тамақтың соңында бата беруі керек еді. С. К. Сағнаева мен А. А. Коспанов өз мақалаларында дастарханның артына отыру тәртібі әр қонақтың мәртебесіне қатаң сәйкес келетіндігін көрсетеді: “Үй иесі ешкімге қайда отыру керектігін көрсетпеді. Үлкен мерекелерде отырғызу тәртібін білетін беделді адамдар сайланды, олардың функциялары кейінірек “асаба” немесе “тамада” деп аталып кетті (Сағнаева и Коспанов, 2001: 239). Егер ең құрметті ақсақал кейінірек келсе, оған құрметті орын беріледі. Бұрын ер адамдар әйелдерден бөлек отыратын. Бүгінгі таңда жағдай соншалықты айқын емес және көптеген факторларға байланысты. Қазақстанның солтүстік аудандарында, сондай-ақ қалаларда басқа өңірлерінде ерлер мен әйелдер жиі бірге отырады. Оңтүстікте, ауылдық жерлерде-бөлек, әр түрлі бөлмелерде немесе үстелдің әр түрлі жағында отырады (АДМ-2).

Үйлену тойларында және басқа да мерекелерде жас ерлер мен әйелдер Қазақстанның барлық дерлік аудандарында бірге отырады. Егде жастағы адамдар көбінесе бөлек отырады. Қалаларда дәстүрлі нормалар ауылдарға қарағанда аз сақталған, бірақ қалалық қазақтар арасында, ауылдарды айтпағанда, жерлеу, ояну немесе күдай тамақ ерлер мен әйелдер әр түрлі бөлмелерде немесе әр түрлі үстелдерде отырады. Қазір қалаларда барлық мерекелер кафе немесе асхана жалдау арқылы шешіледі. Мұндай мекемелерде тамада қонақтар қайда отыру керектігін хабарлайды. Ең маңызды қонақтар ретінде, қонақ әрқашан құрметті жерде отырады. Осыған байланысты “Қай жерден қыз алсан, сол жердің

төрінде отырарсың!». Бұл дегеніміз: “сіз кіммен туыстас едіңіз, сол кісіге сіз құрметті адам ретінде сыйлы жерде отырасыз деген мағына. Бұл дәстүр қазіргі уақытта да жалғасуда. Тамақтанудың өзі бірнеше бөліктен тұрды. Қазақтарда шәй таратылғанға дейін алдымен қымыз, содан кейін негізгі ет тағамы, қысқа үзілістен кейін қайтадан қымыз ұсынылады. Бірақ ХІХ ғасырдың аяғында. Бүгінгі күні бұл дәстүр барлық жерде сақталмаған: қонақтар әңгімелесу үшін негізгі тағам мен қоса шәй беріледі, сонымен қатар кешігіп келген қонақтарға да негізгі тағам ұсылған. Бүгінгі күнге дейін тамақтанар алдыңғы негізгі этикеті қолды жуу болып саналады. Тамақтың екінші бөлігін бастамас бұрын ет беріледі, үй иесінің ұлы, көбінесе жасөспірім, қонақ бөлмеге кіріп, су мен қол жууға арналған сүлгімен күмған (шайнек) алып барады. Құрметті қонақ алдымен қолдарын жуады, содан кейін оң жағында отырған екі адам, содан кейін сол жағында отырғандарға сорпа кезекпен беріледі. Дастархан басында дәстүрлі этикет Құдайы тамақ туралы, ата-бабалардың сөздері туралы айтылады. Дастархан басында отырғандар мұрнын үрлемей, жағымсыз сөздер айтпауы, әдепсіз сұрақтар қоймауы, дұға оқығанға дейін орнынан тұрмауы керек, кішілері үлкендердің рұқсатынсыз дастарханнан кетпеуі керек. Қазір дастархан басында саясат пен тұрмыстық мәселелер, экономика туралы жиі талқыланады. Ауылдық жерлерде ата-бабаларының сөзі туралы айтатын адамдар бар. Менің ақпарат берушімнің Рузияның айтуынша, (АДМ-1) бүгінде дәстүрлі қазақ этикетін бұза отырып, жас қыздар немесе жігіттер үстелден тұра алады. Алайда, дастархан басында оларға ешкім ескертулер жасамайды- бұл да тамақтану этикетінің бір бөлігі. Үйде ата-аналар мұндай әрекет үшін оларды жазалай алған. Қазақтың салтанатты асының негізгі тағамы- ет тағамы. Ол майдалап туралған және қой майының бөліктерімен араласқан етпен дайындалады, оны сорпада қайнатылған қамырдың жұқа жайылған қабаттарына салады. Көбінесе қазақтар барлық дәмді және майлы етті қонақтар үшін сақтайды. “Той” (мереке) кезінде “табақ тарту” (тағамдарға қызмет көрсету және тарату) міндетті түрде сақталуы қажет. Ең құрметті қонаққа бас (ер адамдар әкелетін жеке табақтағы қойдың басы (АДМ-3) бар негізгі тағам ретінде ұсынылған. Сүйегі бар ет барлық бөліктері өз мағынасына ие болды. Мысалы, қызға кеңірдек берілмеді, өйткені ол бос жүре алады деген сенімді білдіреді. Егер күйеу жігітті қалыңдықтың отбасына бірінші рет барған кезде оған төс еті берілді. Балалар-

ға ми, қыздарға шынтақ беруге тыйым салынған. Әкесі бар ұлға бас беру әдепсіздік деп саналған. Ең құрметті қонаққа бас, келесі құрмет – жамбас сүйегі ұсынылады. Содан кейін жауырын иық ет ең құнды болып саналады. Одан кейін кәрі жілік- сәуле сүйегі, жіліншік сүйегі – тоқпан жілік, одан кейін тізе сүйектері асық жілік. Қазақстанның барлық облыстарында, Моңғолияда, Астрахан облысында күйдірілген және қайнатылған қой басы – бас бірінші басты табаққа қойылады. Құрық май және бауырдағы май жұқа тілімдерге кесіліп, барлық табақтарға таратылады. Сүбе қабырға еті бар он қабырға алғашқы төрт табаққа қойылған, ал алтауы екі иық, ал төртеуі екі жіліншікке қойылады. Қалған сегіз бөлікке екі қабырғасын қосу керек (бұғана қабырға). Ақтөбе облысындағы құрметті адамдар үшін тағамға қойдың басын (бас), қонақтарға – жамбас сүйегін, күйеу баласы үшін – төс сүйегі (төс), келіндер үшін – омыртқа сүйегі (белдеме) берілген. Ұсынылған ет әдетте қатаң белгіленген тәртіппен табақтарға салынады. Ақтөбе облысында бұл келесідей жасалады. Бірінші табаққа бас табағы, жіліншік, омыртқа, қабырға, сүбе құйрық (күрдүк, құйрық бөлігі) қойылады. Сол табаққа қойдың басы берілген. Оны ер адам әкелуі керек. Бұрын басына крест тәрізді кесу жасалады. Бұл дегеніміз төрт құбылаң тең болсын! – жақсы өмір сүріңіз немесе менің және сенің жолдарың қиылыссын. Үлкен мерекелердегі екінші табақ құдағы табағы деп аталады. Онда ортаңғы сүйек пен екінші жіліншік, жақ, тіл, омыртқа және құйрық қойылады. Үшінші табаққа (күйеу табағы – күйеуінің, қайын сіңлісінің табағы, кейде оны қыз бен күйеу табақ деп те атайды) төс еті, омыртқалар, қабырғалар қойылады. Егер Алматы және Қызылорда облыстары бойынша автордың далалық жазбаларымда Н.И. Ильминскийдің (Ильминский, 1860: 15) маңызды ет кесектерінің таралу сипаттамасымен салыстыратын болсақ, онда олар көп дәстүрлері сәйкес келеді. Осылайша, қонақтарды қазақтардың салтанатты тамақтану этикетінің маңызды бөлігі болып табылатын сүйегі бар белгілі бір ет кесектерімен ұсынуға байланысты ережелер бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Ең құрметті қонаққа қойдың басын сою үшін береді. Алайда әкесі бар адам қойдың басына ұсынбау қажет. Сондықтан, егер құрметті қонақтың әкесі болса, онда ол басқа қонаққа ет кесу құқығын береді. Ең алдымен, қонақ қойдың мұрнының бір бөлігін сынап көруі керек-бұл ең құнды болып саналады, өйткені ол жердегі Шөпке бірінші бо-

лып тиеді. Әрі қарай, ол бас терісінің оң жағын қалған қонақтарға тарататын бөліктерге бөледі. Көзді, құлақты, таңдайды және тілді дұрыс беру маңызды. Батыс Қазақстанда құлақ – балаларға, тіл – қарт әйелге, аспан – жақсы ән айтатын жас қызға беріледі. Басқа құрметті қонақ немесе үй иесі басын одан әрі кесумен айналысады.

Қорытынды

Тарбағатай қазақтарының ауыл тұрғындарының этикеті консервативті және патриархалдық сипатқа ие екендігін көруге болады. Қазіргі кездегі жаһандану үрдісі мен өзгерістерге дайын болмау кез-келген ауылдық қоғамның маңызды белгілерінің бірі болып табылады. Алайда, эмансипацияның дүниежүзілік қарқыны, техника мен қызмет көрсету саласының дамуы әйелдердің қоғамдағы орнын жоғарылатты және тәуелсіздігі артты. Олар өздерінің сүйікті іс-әрекеттеріне көбірек уақыт бөле алды. Басқалары өз бизнесіндегі ауыл тұрғындарының әдет-ғұрыптары консервативті және патриархалдық сипатқа ие екендігі кеңінен танымал. Инновациялар мен өзгерістерге дайын болмау кез-келген ауылдық қоғамның маңызды белгілерінің бірі болып табылады. Алайда, эмансипацияның дүниежүзілік өсуі, техника мен қызмет көрсету саласының дамуы әлі де өз жұмысын жасады: әйелдер тәуелді және тәуелсіз болды. Олар өздерінің сүйікті іс-әрекеттеріне көбірек уақыт бөлді, ал басқалары өз бизнесін бұзады. Қазіргі қазақ отбасындағы қарым-қатынастар өзіне тән қасиеттерді, патриархалдық өмір салтын сақтайды: қонақтарды қабылдау жүйесінде ер адам үйдің өкілі болып табылады: ол үстел басында отырады және қонақтардың көңілін көтеріп, оларға сусындар ұсынылады; әйел үстелге жауапты: ол тамақ дайындайды және жинайды. Қазіргі уақытта жұмыс болмаса да, ол тамақтану кезінде қонақтарға қосылмай, “фонда” қалады. Қонақжайлылық көрсетудегі ер адамның құзыреті-бұл аула, өйткені көп жағдайда ер адамдар экскурсоводтар болып табылады. Егер әйел әдетте дайындалған тағаммен мақтанса, онда ер адамның мақтанышы оның экономикасы екені сөзсіз. Қонақтардың түрлерін жіктей отырып, біз бірнеше сұрақтарды анықтауымызға болады. Қонақжайлылық- қазақтардың көшпелі қоғамындағы қарым-қатынастың әмбебап түрі. Ол қауымдастықтың барлық мүшелерін әртүрлі критерийлерге сәйкес топтарға біріктіреді. Қонақпен қарым-қатынас

кезінде әр адам өзінің әлеуметтік ерекшелігін жүзеге асыра алады. Жеке отбасы “жолдастар” қауымдастығында әрқайсысының мәртебесі мен рөлі қатаң сараланған.

Қазақ халқының ежелден бері қалыптасып, сақталып келе жатқан әдет- ғұрып, дәстүрлері заман ағымына қарай өзгеріске ұшырап келеді (Фольклор казахского народа, 2002: 56). Қарым-қатынас мәдениетінің ең маңызды компоненті әрі ұйымдастырушы бастауы әдеп яғни, этикет. Оны күнделікті тұрмыстағы қалыпты жағдайы ажырата білу керек. Шығыс Қазақстан халқының этикеті Қазақстанның жалпы ұлттық дәстүрлері мен мәдени құндылықтарына негізделген. Тарбағатай ауданында сегіз аулдық округ, жиырма сегіз ауылдардан тұрады. Сол себепті нақты бір этикет жалпы ШҚО-ға тән деп айту қиын. Бірақ ортақ этикетке қонақжайлылық, үлкенге деген құрмет көрсетуді жатқызғым келеді. Одан кейін салт-дәстүрге қатысты айтсам, алып қашу, қалың мал; ана сүті және әке тәрбиесі; сәлем салу; ата-анамен бірге тұру міндеті; келіннің орамал (байлауыш) және халат кию деген сияқты дәстүрлер киім әдебі мән берілмейді. Яғни, ШҚО-да дәстүр еркіндігі қалыптасқан, табиғат ерекше әдемі болғандықтан және мәдени мұралардың бар болуына байланысты туризм дамыған (АДМ-1). Соған сай келетін туристтерге және қонақтарға тарбағатай халқы өте қонақжай. Біз жақта “барлығы орыстанып кеткен” деген стереотип қалыптасқан. Негізі бұл өтірік. Тіпті, орыс халқының өзі қазақша сайрап тұрады.

Шығыс Қазақстан халқының этикеті Қазақстанның жалпы ұлттық дәстүрлері мен мәдени құндылықтарына негізделген, бірақ өңірдің этникалық құрамы мен тарихи ерекшеліктеріне байланысты өзіндік ерекшеліктерге ие.

Қазақтар үшін қонақжайлық дәстүрі әлі де болса қазақ мінезінің негізгі сипаттарының бірі ретінде маңызды болып саналады, бұл тек жақын ортамен ғана емес, сондай-ақ бейтаныс адамдарға деген жылы қарым-қатынаспен де байланысты.

«Нағыз қазақ» деген түсінік бойынша, шынайы қазақ қонақжай болмауы мүмкін емес деген тұрақты пікір қалыптасқан. Қонақжайлылық қазақ мәдениеті мен салт-дәстүрлерін сақтай отырып, мерекелік дастархан жаю және ас тағамдарды тарату, әлеуметтік және жыныстық-жас ерекшелігіне қарай иерархия, дәстүрлі ойынсауық, сыйлық алмасу сияқты әлеуметтік-мәдени нормалар мен институттарды сақтап қалды. Аталған ерекшеліктердің рөлі қазақ халқының этнографиялық бейнесі мен қазақтықты ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге тікелей байланысты, бұл қонақжайлылықты қазақ халқының «визиттік карточкасына» айналдырды. Қонақжайлылық қазіргі уақытта «қазақтықтың» үлгілі көрінісіне айналды. Бұл қазақтардың өз бірегейлігін көрсетудің бір түріне айналды.

Мақала «AP23490262 «Тарбағатай өңірінің қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX-XXI ғ. басы)» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында даярланды.

Ақпарат берушілер:

- 1 Иманбаева Назерке Азаматқызы, ШҚО, Зайсан ауданы. 1996.03.25.
  - 2 Базарбекова Назым, ШҚО, Өскемен қаласы. 2006.07.12.
  - 3 Баймуратова Асылзат, ШҚО, Зайсан ауданы. 1987.12.11.
  - 4 Абишева Баян Абишевна, Жамбыл облысы, Мерке ауданы. 1947.01.01
  - 5 Асхат, ШҚО, Тарбағатай ауданы. 2003.06.05
- Рузия Ахванова, 58 жаста Абай облысы

Автордың далалық мәліметтері-1 Тарбағатай өңірі
Автордың далалық мәліметтері-2 Алматы облысы .
Автордың далалық мәліметтері-3 Қызылорда облысы

Әдебиеттер

- Алимбай Н. (1997) «Гость старше деда родного» или об одной традиции казахского народа // Казахстанская правда. 1997. 26 февраля. С. 4.
- Алтынсарин И. (1870) Очерк обычаев при похоронах и поминках у киргизов Оренбургского ведомства // ЗООИРГО. Вып 1. Казань 1870. С. 117-122;
- Арғынбаев Х.А. (1973) Қазақтардағы отбасы және неке. Алматы, 1973 ж.; 327 бет
- Анчибадзе Ю.Д. (1985) Прекрасный обаяч гостепримства // Советская этнография, 1985. №4. С. 110-120;
- Байбурин А.К., Топорков А.Л. () У истоков этикета: этнографические очерки. Л.: Наука, 1990. 166 с.;
- Байури А.К (1988) Об этнографическом изучении этикета / Этикет у народов Передней Азии.

- М.: Наука, 1988. 265 с.– С. 12-37
- Бгажноков Б.Х.(1985) Прием почетного гостя в традиционной культуре адыгских (черкесских) народов / Этнические стереотипы поведения. – Ленинград: Наука, 1985. – С. 179-200;
- Егізбаева М.К. (2024) Қазақ халқының бала туу мен оның тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптары (Тарбағатай өңірі материалдары бойынша)// Әл-Фараби атндағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. 2024.- №1. – 165-177 бб.
- Ильминский Н.И.(1860) Древний обычай распределения кусков мяса, сохранившийся у киргизов (Письмо Н.И. Ильминского к П.С. Савельеву). Санкт-Петербург, Изд Академии наук -1860. Т 19-25 с.
- Қазақтың мақал-мәтелдері. (2004) Казахские пословицы и поговорки. Алматы: Раритет, 2004. 471 б.
- Киттары М. Я. (1849) Киргизский туй // Журнал министерства внутренних дел. часть 25. СПб, Изд МВД 1849. 24-61 сс.
- Қазақтың би – шешендері. (1987) Алма-Ата, 1987. 215 б.. 145-146 бб.
- Мосс М. (1996) Очерк о даре //Мосс. М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. М.,1996. С.100.
- Мейрманова Г.А. (2006) Некоторые нормы казахского гостеприимства // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Материалы международной научной конференции. Часть I. Актобе, 2006. С. 205.
- Паула Майклс (2007) Этноисторическое путешествие по казахскому гостеприимству. //«Everyday Life in Central Asia: Past and Present (Повседневная жизнь в Центральной Азии: Прошлое и настоящее)». Университета Индианы , 2007, 233 с.
- Сагнаева С.К., Коспанов А.А.(2001) Институт гостеприимства в казахском обществе (по материалам Западно- Казахстанской области) // Обычай и обряды в прошлом и настоящем. Алматы, 2001. С. 232-245.
- Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. М., 1986.
- Тохтабай Ш.Ж. (2013) Этикет казахов. Алматы: Тоо «Дайк-Пресс», 2013. – 500 с.
- Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов. (2012) Энциклопедия. 3 том. Алматы: Слон, 2012. 604 б.
- Фольклор казахского народа.(2002) Алматы, 2002. 185 б.
- Шешендік сөздер(1992) (Алғы сөзі мен түсініктерін жазған. Б. Адамбаев). – Алматы: Отау, 1992. – 189 бет;

References

- Alimbay, N.(1997) «Gost' starshe deda rodnogo» ili ob odnoi tradicii kazahskogo naroda // Kazahstanskaja pravda. 1997. 26 fevralja. S. 4.(in Russian);
- Altynsarin I. (1870) Ocherk obizhaev pri pohoronah i pominkah y kirgizov Orenburgskogo bedomstva. // ZOOIRGO. Issue 1. Kazan, 1870. Pp. 117-122. (in Russian)
- Argynbaev H.A.(1973) Kazaktardagy otbasy zhane neke. Almaty, Gilim 1973.; 327 bet. (In Kazakh);
- Anchibadze Ju.D. (1985) Prekrasnij objachaj gostepriimstva // Sovetskaja etnografija, 1985. №4. S. 110-120.(in Russian);
- Baiburin A.K., Toporkov A.L.(1990) U istokov etiketa: etnograficheskie ocherki. L.: Nauka, 1990. 166 s.(in Russian);
- Bajurin, 1988 – Bajburin A.K. (1988) Ob etnograficheskom izuchenii jetiketa // Etiket u narodov Perednei Azii.– М., 1988. 265 s.– S. 12-37.(in Russian);
- Bgazhnokov B.H. (1985) Priem pochetnogo gostja v tradicionnoj kul'ture adygskih (cherkesskih) narodov / Jetnicheskie steriotipy povedenija. – Leningrad: Nauka, 1985. – S. 179-200.(in Russian);
- Egizbaeva M.K. (2024) Kazak halkynin bala tuu men onyn tarbiesine bajlanysty adet-gyriptyary (Tarbagatai oniri materialdary bojnynsha)// Al-Farabi atndagy KazUY Habarshysy. Tarih serijasy. 2024.- №1. – 165-177 bb.(In Kazakh);
- Il'minskij N.I. (1860) Drevnij obyčaj raspredelenija kuskov mjasa, sohranivshijsja u kirgizov (Pis'mo N.I. Il'minskogo k P.S. Savel'evu). Sankt-Peterburg, Izd Akademii nauk -1860. T 19-25 s.
- Kazaktin makal-matelderi. (2004)Kazahskie poslovicey i pogovorki. Almaty: Raritet, 2004. 471 b.(In Kazakh);
- Kittary M. (1849) Kirgizskii toi // Zhurnal ministerstva vnutrennih del. chast' 25. SPb, Izd MVD 1849. 24-61 ss.(in Russian)
- Kazaktyn bi – sheshenderi. (1987) Alma-Ata, 1987. 215 б.. 145-146 бб.(In Kazakh)
- Moss M.(1996) Ocherk o dare //Moss. M. Obshhestva. Obmen. Lichnost'. Trudy po social'noj antropologii. М.,1996. S.100.(in Russian)
- Meirmanova G.A. .(2006)Nekotorye normy kazahskogo gostepriimstva // Aralo-Kaspijskij region v istorii i kul'ture Evrazii. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Chast' I. Aktobe, 2006. S. 205.(in Russian)
- Paula Majkls 7. (2007) Jetnoistoricheskoe puteshestvie po kazahskomu gostepriimstvu. //«Everyday Life in Central Asia: Past and Present (Povsednevnaia zhizn' v Central'noj Azii: Proshloe i nastojashhee)». Universiteta Indiany , 2007, 233 с.(in English)
- Sagnaeva S.K., Kospanov A.A...(2001) Institut gostepriimstva v kazahskom obshhestve (po materialam Zapadno- Kazahstanskoy oblasti) // Obychai i obrjady v proshlom i nastojashhem. Almaty, 2001. S. 232-245.(in Russian)
- Svod jetnograficheskikh ponjatij i terminov.(1986) Social'no-jekonomicheskie otnoshenija i sionormativnaja kul'tura. М., 1986.(in Russian)
- Tohtabaj Sh.Zh. Etiket kazahov. Almaty: Тоо «Dajk-Press», 2013. – 500 с..(in Russian)
- Tradicionnaja sistema jetnograficheskikh kategorij, ponjatij i nazvanij u kazahov.(2012)Enciklopedija. 3 tom. Almaty: Slon, 2012. 604 b.(in Russian)
- Fol'klor kazahskogo naroda. .(2020) Almaty, 2002. 185 b. (in Russian)
- Sheshendik sozder .(1992) (Algy sozi men tysinikterin zhazgan. B. Adambaev). – Almaty: Otau, 1992. – 189 bet. (In Kazakh);

Автор туралы мәлімет:

Мейрманова Гүлжан Асанқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырған профессор, Әл Фараби атындағы ҚазҰУ, тарих факультеті, Археология, этнология және музеология кафедрасының доценті. E- mail: Meirmanovaga@gmail.com

Сведения об авторе:

Мейрманова Гульжан Асановна – кандидат исторических наук, доцент кафедры археологии, этнологии и музеологии исторического факультета КазНУ им. аль-Фараби. Meirmanovaga@gmail.com

Information about author:

Meirmanova Gulzhan Asankyzy – candidate of historical sciences, associate professor of the Department of Archaeology, Ethnology and Museology, Faculty of History, KazNU named after Al Farabi. E- mail: Meirmanovaga@gmail.com

Поступила: 30.09.2024

Принята: 25.11.2024

M. GURSOY , **B.S. SIZDIKOV*** , **M.M. BAKHTYBAYEV**

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

*e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

ABSOLUTE DATING OF THE MOUND №12 AT THE MYNTOBE BURIAL GROUND

Since 2017, the archaeological research has been conducting at the Myntobe burial ground and the adjacent settlement of Kultobe, located in the lower reaches of the Keles River. The research conducted to date, has revealed three types of burial traditions in the necropolis, six construction layers in the settlement and the connection between the necropolis and settlement. In 2023, the excavations were conducted at the mound №12. As a result, "T"-shaped catacomb cemetery was discovered. A skeleton belonging to a young girl was found in the interior of the cemetery (chamber). Due to the moisture of the soil, it turned out that the skeleton was very poorly preserved. Along with the skeleton, torsiya, bowl, a bronze bell and a necklace in the form of a bird were discovered at the mound. These are finds that reflect the worldview and material culture of that time. Objective: The article examines the structure of the mound No.12, the position of the buried skeleton and the burial traditions of the afterlife in general, determines the absolute dating and is aimed at introducing it into scientific circulation. Scientific novelty: based on the analogues of artifacts found at the burial site, the approximate dating was relatively analyzed with the conclusion of the C14 radiocarbon examination, carried out in "TUBITAK MARMA-RA" laboratory in the Republic of Turkey and the absolute dating of the burial was determined. Research method: when writing the article, along with the traditional research method, research methods of natural sciences were used. In addition, the drawings were prepared using ArcGis, AutoCad and ArcMap computer graphics programs. Results: The architectural feature of the mound No.12 in the burial ground, burial traditions, material culture and absolute dating were revealed.

Key words: Keles River, Myntobe, Kultobe, mound, burial ground, settlement, excavation, ceramics.

М. Гурсой, Б.С. Сиздиков*, М.М. Бахтыбаев

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Мыңтөбе қорымындағы № 12 обаның абсолютті мерзімдемесі

Келес өзенінің төменгі ағысында орналасқан Мыңтөбе қорымы мен оның маңындағы Күлтөбе қалашығында 2017 жылдан бері археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Осы күнге дейін жүргізілген зерттеулерді нәтижесінде қорымда жерлеу дәстүрінің үш түрі, қалада алты құрлыс қабаты және қорым мен қаланың арасындағы байланыс анықталды. 2023 жылы қорымдағы №12 обада қазба жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде «Т» түріндегі катакомбалық қабір анықталды. Қабірдің ішкі кеңістігінен (камера) жас өспірім қызға тиесілі қаңқа табылды. Топырақтың ылғалдылығының салдарынан қаңқаның өте нашар сақталғандығы белгілі болды. Қаңқамен қатар қабірден торсық, тостақ, қола қоңырау және құс бейнесінде жасалған алқа табылды. Бұлар сол кездің дүниетанымы мен материалдық мәдениетін бейнелейтін олжалар болып табылады. Мақсаты: Мақалада №12 обаның қабір құрылымы, жерленген қаңқаның жату қалпы мен арғы өмірлік тарту таралғылар тұтастай зерттеліп, абсолютті мерзімі анықтап, ғылыми айналымға енгізуді мақсат еттік. Ғылыми жаңалығы: жерлу орнынан табылған жәдігерлердің аналогтары негізінде болжамды мерзімдемесі Түркия Республикасындағы «ТУБИТАК МАРМАРА» зертханасында жасалынған радиоуглеродтық C14 сараптамасының қорытындысымен салыстырмалы түрде талданып, жерлеу орнының абсолютті мерзімі анықталды. Зерттеу әдісі: Мақаланы жазу барысында дәстүрлі зерттеу әдісімен қатар жаратылыстану ғылымының зерттеу әдістері қолданылды. Сонымен қатар, ArcGis, AutoCad және ArcMap компьютерлік графикалық бағдарламаларды пайдалана отырып сызбалар дайындалды. Нәтижелер: қорымдағы №12 обаның архитектуралық ерекшелігі, жерлу дәстүрі, материалдық мәдениеті мен абсолютті мерзімі анықталды.

Түйін сөздер. Келес өзені, Мыңтөбе, Күлтөбе, қорым, оба, қалашық, қазба, керамика.

М. Гурсой, Б.С. Сиздиков*, М.М. Бахтыбаев

Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, г. Туркестан, Казахстан

*e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Абсолютная датировка Кургана №12 Могильника Мынтобе

Археологические исследования на могильнике Мынтобе и близлежащем городище Культобе, расположенном в низовьях реки Келес ведутся с 2017 года. В результате проведенных исследований к настоящему времени определены три типа погребальных традиций, шесть культурных слоев и выявлена связь могильника и городища. В 2023 году были проведены раскопки кургана № 12. В результате обнаружено погребение в катакомбе Т-образной формы. Во внутреннем пространстве (камере) обнаружен скелет молодой девушки-подростка. Скелет плохой сохранности из-за влажности почвы. В качестве погребального инвентаря со скелетом положены фляга, чаша, бронзовый колокольчик и ожерелье-подвеска в виде птицы. Эти артефакты отражают мировоззрение и материальную культуру того времени. Цель статьи ввести в научный оборот сведения о конструкции погребального сооружения кургана № 12, труположении, погребальный инвентарь и данные абсолютной датировки. Научная новизна: на основе аналогий артефактов с захоронения, сопоставлена приблизительная датировка с результатами радиоуглеродной С14 экспертизы, проведенной в лаборатории «ТУБИТАК МАРМАРА» в Турецкой Республике и определена абсолютная датировка захоронения. Методы исследования: В ходе написания статьи наряду с традиционными методами исследования использовались естественнонаучные методы. Чертежи были подготовлены с использованием программ компьютерной графики ArcGis, AutoCad и ArcMap. Результаты: определены архитектурные особенности, погребальная традиция, материальная культура и абсолютная датировка кургана № 12 могильника.

Ключевые слова: Река Келес, Мынтобе, Культобе, погребение, курган, городище, раскоп, керамика.

Introduction

Myntobe burial ground is located on the right side of the middle reaches of the Syrdarya River, at the confluence of the Keles River and Syrdarya. The geographic coordinates of the Myntobe burial ground are: N 41.013238, E 68.626213, the height above sea level is 285 m. More than 650 burial mounds are scattered in the necropolis, which extends for 2 km in the southwest-northeast direction. The diameter of the burial mounds is 6-33 m, the height is 0.65-4.30 m. In the northwest of the burial ground, on the left side of the Keles River, is the ancient settlement of Kultobe (Fig.1). Myntobe burial ground is considered to be the necropolis of the peoples who inhabited the city of Kultobe. Because the settlement residents buried dead relatives in the necropolis located on the other side of the river. As evidence, we can cite the discovery of ceramic dishes found during archaeological research, conducted in the settlement of Kultobe, at the mounds of the Myntobe burial ground. At the same time, the coincidence of the absolute chronology of the continental layers of the settlement

with the burial sites in the burial ground also confirms our opinion. Since 2017, the research has been conducted at the settlement of Kultobe and the Myntobe burial ground by scientists from the Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, the Research Institute of Archaeology, the Al-Farabi Kazakh National University and the Shymkent Pedagogical University (Zhetibayev, 2020: 409-419; Talejev, 2019: 48-62; Eleuov et al., 2020: 195-200; Podushkin, Donetsk, 2018: 99-104; Podushkin, 2019: 153-167; Sizdikov et al., 2023: 192-201). As a result of archaeological research conducted to this day, a large number of cultural layers and burials belonging to the Kangly tribes have been identified and introduced into scientific circulation. The article examines and scientifically formulates the features of architectural construction, burial traditions and material culture of mound No.12, discovered during archaeological excavations at the burial ground in 2023. The main goal of the article is a comprehensive study, comparative and absolute dating and introduction into scientific circulation of the mound No.12 at the Myntobe burial ground.

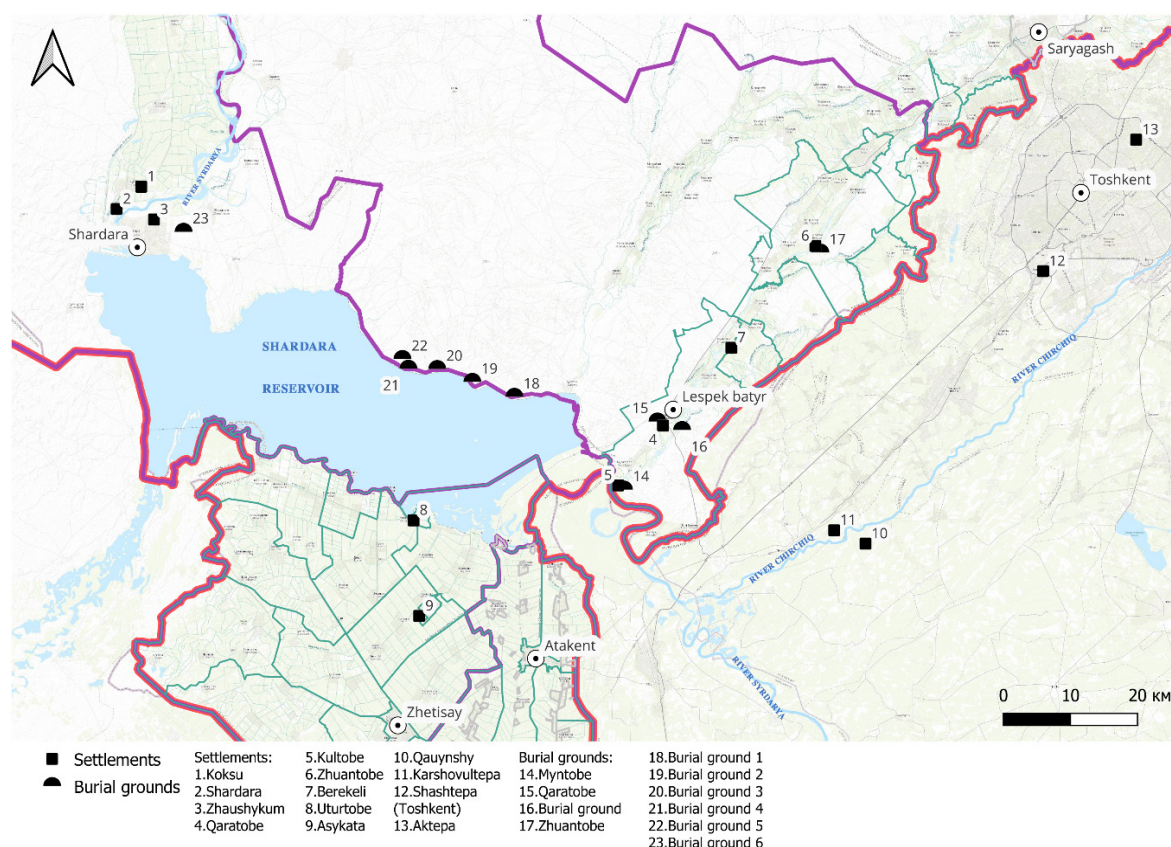

Figure 1 – Map of localization of the city of Kultobe and the burial ground of Myntobe

Materials and methods

The article was written based on the traditional method. First, the description of fresh materials was made. After that, the finds were considered together with analogues to create a relative dating of the mound. With the goal to determine the exact date, the radiocarbon dating of the Tubitak institution in Turkey was carried out. For the clarity of some details given in the article, the images and visual effects were used. In the final part, the results and opinions were discussed. In addition, during the research work, the drawings were prepared using computer graphics programs ArcGis, AutoCad and ArcMap using modern technologies and research methods.

Results

Results of the conducted studies of the mound №12

Before the excavations of the mound №12 in the North-South direction – 8.0 m, in the West-East direction – 8.5 m. At a depth of 0.7 m from

the highest point of the mound, a trace of a dromos was found, directed from south to north. Its length is 3.0 m, the width is 1.2 m, it widens further and reaches 1.4 m on the side of the entrance. Along the eastern wall of the dromos, a tombstone made of a raw brick is placed, the length of which is 1.6 m, the width is 0.65 m. The a tombstone made of a raw brick is located at the height of top 15.0 cm from the floor of the chamber. The floor of the dromos is located at the depth of 1.4 m from the surface of the earth. The dimensions of the chamber are about 2.1 m x 2.2 m. During the cleaning of the interior of the dromos, a bronze bell was found at the mouth of the catacomb tomb, on the floor of the dromos. In the front part of the chamber, a human skeleton of 1.0 m in length was noticed. Due to the very poor preservation of the skeleton, it was very difficult to clean it while maintaining its posture. The skeleton lied on its back in an extended position, with the head facing east (Fig. 2). Near the right femur, fragment of a ceramic dish was placed. During the excavation of the interior, a very small amount of ash residue was removed. Most likely, this was used instead of a fumigation dish. On the

slope of the hill, a ceramic torsyk (dish) was found and on the left side of shoulder – a bowl. In the upper part of the chest, a long bronze bell and a

stone amulet in the form of a bird were found and a bronze ring was revealed in the area of the finger bones of the left hand.

Figure 2 – Mound №12. View of the skeleton after cleaning

Artifacts found in the chamber

Ceramic torsyk found in the chamber

Ceramic torsyk. The sides are spherical. The edge was square in section. Protruding outward. The neck is short and wide. It was slightly inclined. The surface is covered with light engobe and covered with brown engobe (Fig. 3). The dimensions of the dish: height – 16.4 cm, edge – 8.2 cm, base diameter – 15.8 cm.

This type of dish is most common in Kangly period in Kyrgyzstan, Uzbekistan and the Western region of Kazakhstan. In recent years, a red engobe torsyk was discovered in the central part of Mongolia at the mound No.28 in the Ulaan Khoshuun necropolis in Tamerin. The researcher, having connected this dish with the Kangly tribes in Central Asia, noted that this dish was brought to Mongolia by the Hunnic warrior in the 1st century BC (Tsagaan, 2023: 210).

In 1938-1939, in the Kenkol burial ground on the left bank of the Talas River, A.N. Bernshtam carried out excavations and discovered torsyk at the mound of the catacomb No.10. The researcher

briefly described this in his work. The burial ground was attributed to the Huns (Bernshtam, 1940: 33). In 1956, 1957 and 1960, in the Talas steppes, I. Kozhamberdiyev, conducting research, discovered numerous catacombs. As a result, material finds and spiritual values were discovered. The author noted that the surface of a ceramic torsyk, found in the Talas steppe, was covered with white engobe and a wavy pattern was applied to the surface of one torsyk. Finally, he drew attention to the similarity with the torsyk in Shirin-Say (Kozhomberdiyev, 1963: 33).

In the south of Kyrgyzstan, in mound No.7 in the Karamoinak necropolis, the torsyk was discovered, one surface of which was flat and the other was spherically convex. When the torsyk was placed on the ground with a smooth surface, it was observed that the neck was turned downwards at approximately 40-45° (Zadneprovsky, 1960a: 48). In Kyrgyzstan in the mounds No. 6, No. 9, No. 22, No. 26 and No.29 of Kairagach burial ground nine torsyks were also discovered. Of these, four were large in volume and had white engobe applied to the outer

surface. Five torsyks are smaller in size and have handles. A hole is made in the handle on which a rope was tied. The outer surface of torsyks of these group is covered with brown and red engobe [Zadneprovsky, 1960: 97-98].

Figure 3 – Mound №12. Ceramic torsk found in the chamber

During economic work in the area of the Ayr-tam site in northern Bactria, the human skeletons were discovered. In 1966, the Khamza Institute of Art History built a 20x20 m excavation site at this site and discovered 10 burials. At the site of burial No.6, a spherical torsk was found, the outer surface of which was covered with a reddish-brown engobe (Turgunov, 1968: 51).

In 1974, I.N. Medvedskaya while conducting archaeological research at the site of burial No.43 of the Beshkent necropolis in the Beshkent steppe, discovered a round torsk (Medvedskaya, 1979: 110). In 1975, this researcher discovered the torsk of the same shape at the mound No.46 and introduced it into scientific circulation (Medvedskaya, 1980: 110). In 1981, during the research work of A. Mirbabayev in the Tangiya Surkh necropolis in Tajikistan, many ceramic dishes in the shape of a torsk were discovered. In the article, the researcher described these dishes as “mustakhara”. The shape is spherical. The surface, conventionally described as a “bottom”, is smooth. In standing position, the edge is directed downwards by about 70° (Mirbabayev, 1988: 70). The last two torsk described above, differ in shape from the torsk, discovered at the Myntobe burial ground. In Tajikistan, at the necropolis of Kalantar-Khon in the Isfarinsk district, six torsk

were found. B.A. Litvinsky dated the overwhelming majority of the burial mounds in Kalantar-Khon to the 3rd-5th centuries on the basis of an iron arrowhead with three-winged handle found in this burial (Litvinsky, 1956: 78). The torsk found at this burial are similar to those found at the Myntobe burial ground. In 1956, the burial mounds located east of the village of Sazagan, 27 kilometers southwest of Samarkand, were investigated. T-shaped catacombs similar to those at the Myntobe burial ground were discovered from the mounds formed by a stone embankment at this site. The torsk was found to the left of the skeleton at the mound No.1. The height is 22 cm, the width from the flat surface to the middle point of the protruding surface is 17.5 cm. The diameter of the smooth surface is 16 cm. The diameter of the mouth is 8.5 cm. One surface of the torsk is convex in the form of a ball, the other surface is smooth. The neck is short, the edge is bent outward. A light gray engobe is applied to the outer surface (Obelchenko, 1966: 68). The shape of this torsk is similar to the shape of torsk from Myntobe burial ground.

New data were obtained during the survey of the Askertobe burial ground, 4-4.5 kilometers southeast of the village of Kokpatas in the Navoi region. One tomb was found at this mound, the inner surface of which was covered with stone slabs. Individual human bones, scattered throughout the mound, fragments of an iron sword and dagger, remains of a bone bow and parts of a ceramic torsk were found inside the tomb. One surface of this torsk was flat and the other was spherically convex. In shape, it is similar to the dishes from Myntobe. Based on finds the researchers dated this mound to the 1st century (Manilov, 1992: 62).

In the catacomb graves of the Aktam necropolis of the Pskent region of Uzbekistan, a large number of ceramic dishes were found. Among them, the torsk, bottle, jug and bowls. One surface of the torsk, found there, was flat and the other was convex like a sphere. On the convex surface of the torsk found at the mound № 3, several rows of circular lines were applied. Researchers noted that this torsk is similar to the dishes from the necropolis of Zhaushykum, Jun and Akzhar and dates back to the 2nd – 3rd centuries BC. S.B. Lunina provides the following information with reference to Litvinsky B.A. She noted that torsk were widespread in necropolises and settlements in the 1st half of the 1st millennium BC. At the same time, one surface is smooth and the other has a spherical convex shape torsk were spread in the Kauyinsky culture (the 1st period of the Kauyinsky culture the 1st – 4th centuries AD

and the 2nd period of the Kauyinsky culture the 2nd-5th cc. AD) (Lunina, 1983: 40).

In 1971, 1972 and 1973, the research was conducted at the necropolis of Tumek-Kichijik, located in the north of Turkmenistan. As a result, it became known that burials at this necropolis were carried out in indirect tombs and catacomb tombs. During the examination of the mound No.39, an additional grave was discovered. Researchers found many afterlife items during clearing of the inner part of the tomb. Among the found items are a bronze seal, a fragment of a female statuette made of alabaster, a bronze earring, beads made of bone and glass, a bronze button, a top of spindle, an iron arrowhead with a three-winged handle, the remains of a wooden bowl, sheep rib bones, a shoulder blade, a ceramic torsyk and other items. Nude figurines were found in the middle cultural layers of the settlement (2nd – 3rd centuries BC) and were widespread in the Central Asian region during the Kushan period. It has also been noted that in terms of the dating of smaller iron arrowheads with three-winged handle (with the same length of the handle with the top or slightly shorter) there are two opinions. According to the first opinion, arrowheads of this type went out of use in the 1st century BC, according to the second opinion – in the 3rd – 4th centuries BC (Lohovic, 1979: 135).

One of the analogues of the torsyks at the Myntobe burial ground was found at the mound No.80 of the Zhaushykum burial ground in the Shardara region. In this place, the torsyk is handmade. One surface was smooth and the other was slightly convex. The neck was wide, with a reddish-yellow engobe applied to the front side. The convex surface was crosswise applied with engobe. Researchers note that this torsyk is similar to those in Yangi-Yul, Vrevsk, Kauynshy, Kojabami, Shirinsay and Kairagach (Maksimova et al., 1968: 215). Such torsyks were also found in the Borizhar necropolis on the bank of the Arys River. They are kept in the Shymkent Museum of the History and Local Lore. One surface was flat and the other was convex like a sphere. The torsyk, registered in the museum's inventory card under №24.486, is dated to the 2nd-4th centuries BC. The shape of the torsyk from burial ground №37 differs from the shape of the first. One surface was smooth and the other had an egg-shaped protrusion. This torsyk is registered in the museum's inventory card under № 22.644 and is dated to the 2nd-4th centuries AD.

In the lower reaches of the Syrdarya River, several torsyks were found at the Zhetyasar site №9. One of these torsyks was egg-shaped. The surface was covered with brown engobe. A spiral pattern

was applied to the spherically convex surface (Levina, 1971: 24). This torsyk differs in shape from the torsyk from Myntobe burial ground.

In the South Ural region, 7 torsyks have been found at the Sarmatian period sites. In 2006, V.N.Vasiliyev published the article on this subject "On the chronology of the pack flask of early nomads in the South Urals". In the article, the torsyks were divided into two types depending on their specific features. The first type included torsyks with handles, both surfaces were slightly convex. The torsyks found at the Temir burial ground and mound №10 of the Filippovsk necropolis were classified as this type. The article notes that these torsyks date back to the 5th – 4th centuries BC (Vasiliyev, 2006: 58).

Torsyks were widespread in the eastern regions from the ancient time. Torsyks with two handles were found in the cultural layer II-a of Shah Tepe which dates back to the 3rd-2nd centuries BC. Dishes of similar shape and torsyk with two handles were identified from the layer of Gissar III-c and from the necropolis of Tepe Sialka B. Torsyks are also widespread in the Iranian region. During the excavations in Persepolis, three different torsyks were revealed. The torsyk belonging to type 1 has two handles and hole for tying a rope. One surface was slightly smooth. The torsyk belonging to type 2 does not have a handle. One surface was slightly smooth. The torsyk belonging to type 3 does not have a handle. One surface is quite smooth. In the cultural layers of the Seleucian and Parthian periods in Mesopotamia, solid torsyks with two handles have been found. However, in Dura-Europos, fragile torsyks predominate. A bluish-green solid torsyk with two handles from the necropolis of Khas-Kariz in southern Turkmenistan is associated with the production of ceramics of Parthia (Western Parthia?). Compact torsyks decorated with ornamentation were mass-produced in the region of Northern India at the beginning of BC.

Richly decorated torsos were widespread in the Khorezm region in the 4th – 2nd centuries BC. At the beginning of our epoch and in the first half of the 1st millennium BC, the torsyks with or without handles were widespread in the settlements with necropolises (Litvinsky, 1973: 136).

Ceramic bowl found in a chamber

Ceramic bowl. Stone, mica and organic matter are added to the mix. It refers to the open-type dishes. The walls were straight and inclined. The edge was rectangular in cross-section. The bottom was wide and thickened. The surface was covered with light-brown engobe. The height of the bowl is 6.3

cm, the diameter of the edge is 13.0 cm, the diameter of the bottom is 8.5 cm.

One of these dishes was found at burial site No.28 in the Shirin-Say necropolis in Uzbekistan. The base of this bowl is smooth. The walls were inclined outward. The outer surface is covered with red engobe (Gaidukevich, 1952: 346).

In 2017, the during excavations at the mound No.3 of the Myntobe burial ground, the analogue of the bowl, the description of which was compiled, was discovered. This bowl is handmade. The edge is straight (simple edge) and the bottom is flat. The diameter of the edge is 18 cm, the thickness is 0.6 cm, the diameter of the bottom is 11 cm, the height is 7.5 cm. Traces of soot are preserved on the outer and inner surfaces of the dish. Looking at the places where the fire has not faded, it can be assumed that the dish was originally gray (7.5 YR 8/1). As a result of macroscopic analysis, it turned out that a large amount of small stone, mica, a small amount of large stone, lime, grass were added to the dish and it was poorly burnt. In 2022, the Tubitak laboratory conducted radiocarbon dating of the teeth of skeleton to determine the time of this mound. As a result, it was established that the absolute age is 184±25 years.

Bronze bell, found in dromos

The bell is cast in bronze and has the shape of a round cone. There is a loop for hanging a tab. The surface is decorated with vertical recesses. Size: height – 2.0 cm, diameter – 2.0 cm.

Bronze bell, found in a chamber

Bronze bell has a round conical shape. A thin wire is welded horizontally to hang a tab inside the body. The tab is 2.8 cm long and 8.0 cm wide, it is made of a thin plate divided by recesses into 2 parts. There is a loop on which a rope was tied. The surface is decorated with inclined recesses. Size: total height – 3.6 cm, diameter – 1.7 cm, body height – 1.7 cm.

The analogue of this bell was found near the skeleton at the mound No.106 of the Zhaushykum burial ground in Shardara. This bell has a round cone shape, a loop is fixed to the top on which a rope was tied (Maksimova et. al., 1968: 259).

In 1988, 1990 and 2004, the excavations were carried out at the Kokyrtobe necropolis in the Otyrar district, valuable data were obtained related to burial traditions and material culture. It should be noted that burials in the Kokyrtobe necropolis were carried out in a reed box. A female skeleton was excavated from burial site No.43, lying on her back in an extended position. The skeleton's head was facing southwest. A bronze mirror, a jug with a red engobe spout, rock crystal and carnelian beads, a bronze

goat-shaped object and a bronze bell were found along with the skeleton.

The research conducted at the mound №56 of this burial site were fruitful. From this site, one young adult skeleton, lying on its back in an extended position, was excavated. During the excavations, it was discovered that the skeleton's right leg was missing. A bronze bell, a rock crystal bead and a bone amulet were found near the skeleton, whose head was facing southwest. Other information related to the bell was obtained from the mound №71. The skeleton in this site was also lying on its back in an extended position. The head was facing southeast. Bronze mirrors, carnelian beads, bronze earrings, bronze bells and other objects were found at the tomb. Researchers note that the analogues of bronze bells found at the burials No.56 and No.43 are widespread in the western regions of Fergana between the end of the 1st millennium BC and the 7th centuries BC (Baypakov et. al., 2005: 91). The example of this is burial mound No.3 of the Borizhar necropolis, located on the bank of the Arys River. The catacomb tomb, discovered at this burial ground, is conventionally designated as No4. After cleaning the interior of the chamber, four skeletons were identified. Three of them retained their anatomical position. The legs are slightly bent at the knees. Smaller beads, a fragment of an earring, a bronze wire, a bracelet made of shell, an iron buckle, four ceramic dishes, a bronze bell and other items were revealed at the tomb (Baypakov et. al., 2005: 91). Archaeologists, conducting research at the Zhuantobe burial ground near the Borizhar burial ground, came across burials built from raw bricks and pakhsa. This type of tomb is called a naus in scientific literature. During excavations at the naus No.70, human skeletal bones with two chambers, carnelian beads, cowrie shell, bronze twisted earrings, bronze bells, etc. were found (Baypakov et. al., 2005: 124).

At the Kultobe burial ground on the bank of the Arys River, long-term research was conducted by A.N. Podushkin. Data on the topic under consideration were obtained from mound No.5 in this necropolis. Before the excavations, the diameter of the mound was 25-28 m, the height was 2 m. After clearing the mound, a catacomb tomb in the shape of "T" letter was discovered at the depth of 3.4 m from the surface of the earth from the southeastern sector. Four skeletons were removed from the interior of the tomb. Together with the first skeleton, a bronze bell and pendant with the image of a bird were found. Also, a bronze bell was found near the left hand of the third skeleton lying in the same tomb (Podushkin, 2000: 81-82). The

practice of putting a bronze bell on the grave is also widespread in the Sarmatian culture of the Western region of Kazakhstan. The bronze bells were found at the burials of the burial ground Karasu No.4 in the Ural region, mound No.6 (Kushayev, Zhelezchikov, 1974), burial ground Buldurty No.2, mound No.2 (Sdykov, Bisembayev, 2004), Lebedevka 1 burial ground, mound No.2, (Bagrikov, 1966), Lebedevka 6 burial ground, mound No.39, burial No.2 (Zhelezchikov, Krieger, 1979) and necropolis Oblovsky No.1, mound No.7 (Sdykov, et al., 2005). Archaeologists believe that during the late Sarmatian period (2nd-4th centuries BC) bronze bells began to be widely used.

The data provided indicate the use of bronze bells in the burial rites of the tribes of the Middle Syrdarya and the Western region of Kazakhstan. But it is unclear what lies behind this practice. Moreover, the fact that written data (runic inscrip-

tions) related to tribes are not so widespread leads to difficulties in drawing accurate conclusions related to burial traditions. Therefore, only through a comparative analysis of archaeological materials we can reconstruct the burial traditions of nomadic tribes inhabiting Kazakhstan and adjacent regions.

Bronze bells were used by different tribes for different purposes in certain periods. In many civilizations, the sound of a bell was believed to have a special power, capable of calling gods, performing magic, chasing away evil spirits and causing rain. Some peoples of our time rang the bell during funeral (Internet, 2024). Although it is unclear at what stage of burial and for what purposes the bells found in the middle reaches of the Syrdarya and Western Kazakhstan were used, the examples of bells allow us to predict whether the bells were used as the protection from evil spirits or during the transportation of corpses.

Figure 4 – Mound №12. Bird shaped necklace

Necklace (amulet) in the form of a bird found in a chamber

A miniature necklace with an image of a bird is made of stone (Fig. 4). It is a unique decoration. After all, the main features of the bird, body, tail, eyes, beak are well defined. The necklace has a hole for a rope. Height – 10.0 mm, thickness – 4.0 mm. The analogue of this necklace was found on the bank of the Arys River near the 1st skeleton at the mound No. 5 of Kultobe burial ground (Podushkin, 2000). The

body and form of the bird is similar to the necklace from Myntobe burial ground. Such a necklace made of bronze was found at the settlement of Karak-Asar of the Zhetyasar culture. L.M. Levina described it as an amulet necklace and dated it to the 1st century AD (Levina, 1992: 71). In 2023, within the framework of the target funding program “The Hun-Sarmatian era in the history of Kazakhstan: interdisciplinary research, analysis and reconstruction”, the excavations were carried out at the mound No.7 and No.17

at the Akbulak II burial ground in the Aktobe region. Numerous necklaces with images of birds were found on the neck and chest of skeleton at the mound No.7. The researchers dated the burial tradition and finds to the 2nd – 3rd centuries BC using materials and comparison of some Sarmatian periods in the South Ural region.

Absolute dating

To determine the absolute dating of the mound No.12 of the Myntobe burial ground, a tooth sample

was taken from the skeleton of the catacomb grave of the mound No.12 for the purpose of radiocarbon analysis of C14 and the analysis was performed in “TUBITAK MARMARA” laboratory in the Turkish Republic. This document is registered as KTB-K10 in “TUBITAK MARMARA” laboratory. According to the results of the analysis, the mentioned burial belongs to 115-224 ± 23 years AD, that is, the beginning of the 3rd century (Table 1. TÜBITAK-29109288-125.05-4108/28189).

Table 1 – C14 analysis results

Sıra No	Lab. No:	Müşteri No:	Karbon 14 Yaşı (G.Ö.)	Örnek Türü	Ön işlem	Takvim Yaşı Aralıkları (2σ)
1	TÜBITAK - 3131	KTB-K4	1847±24	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 127 - 242 (%95,4)
2	TÜBITAK - 3132	KTB-K5	1937±24	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 18 - 169 (%92,5) MS 185 - 203 (%2,9)
3	TÜBITAK - 3133	KTB-K6	1895±26	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 74 - 220 (%95,4)
4	TÜBITAK - 3134	KTB-K7	1905±24	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 69 - 212 (%95,4)
5	TÜBITAK - 3135	KTB-K8a	1847±25	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 126 - 244 (%95,4)
6	TÜBITAK - 3136	KTB-K8b	1902±24	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 71 - 214 (%95,4)
7	TÜBITAK - 3137	KTB-K10	1885±23	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 83 - 96 (%3,8) MS 115 - 224 (%91,6)

Karbon 14 Yaşı (G.Ö.): Numunede ölçülen ¹⁴C miktarına bağlı olarak delta ¹³C düzeltmesi yapılmış Karbon-14 yaşıdır.

Conclusion

In conclusion, it can be noted that the features of the structure of mound No.12 of Myntobe burial ground are similar to the burials of the Khanty period in Uzbekistan and Kyrgyzstan. Catacomb graves in the shape of the letter “T” were also found in the Otyrar district, on the banks of the Arys River and in the lower reaches of Syrdarya. The number of archaeological studies conducted at the Myntobe burial ground is quite small. Therefore, the exact dating of the mounds is still unknown. To shed light on such problems, the radiocarbon analyses

have been carried out on the teeth of skeletons excavated in recent years. Among them is the mound № 12. As a result of laboratory tests on the mound № 12, it was determined that it belongs to 115-224±23 years BC. At the same time, the analyses of other mounds show that the earliest burials in Myntobe date from 18 years AD and the last one 318 years AD. Future research may change this chronological limits.

The article was prepared on the basis of the scientific project AP19678134 «Carrying out archaeological and interdisciplinary research on the ancient settlement of Kultobe located in the Keles region».

References

- Bernshatam A.N. (1940). Kenkol'skii Mogil'nik [Kenkolsky Burial Ground]. Leningrad: Tipografiya. 33 s.
- Bagrikov G.I. (1966). Informaciya ob arheologicheskoi praktike studentov Ural'skogo pedagogicheskogo instituta 1966 [Information about the archaeological practice of students of the Ural Pedagogical Institute 1966] // H.Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №237.
- Baypakov K.M, Smagulov E.A, Erzhibitova A.A. (2005). Rannesrednevekovye nekropoli Yuzhnogo Kazahstana [Early medieval necropolises of Southern Kazakhstan]. Almaty: Baur. 224 s.

Eleuov M., Taleev D., Esenov S., Moldahmet A. (2020). Ezhelgi Kultobe kalasy men Myntobe korymynda 2017-2018 zhyldary zhurgizilgen zertteu zhymystary [Research work carried out in 2017-2018 in the ancient city of Kultobe and Myntobe cemetery] // «Ortalyk Aziyanyn ezhelgi zhane dasturli kogamdarynyn tarihi-madeni murasy: zertteu, tusindiriu zhane saktau maseleleri» atty «XII Orazbaev okulary» halykaralyk gylymi-adistemelik konferenciya materialdary / Zhauapty red. R.S. Zhumataev. Almaty: Kazak Universiteti. 195-199 s.

Vasilev V.N. (2006). K hronologii viuchnaya flyag rannih kochevnikov Yuzhnogo Urala [Towards the chronology of pack flasks of early nomads of the Southern Urals] // Yuzhnyi Ural i sopredel'nye territorii v skifo – sarmatskoe vremiya: Sbornik statei k 70 – letiyu Anatoliya Haritonovicha Pshenichnyuka. Ufa: Gilem. 258 s.

Gaydukevich V.F. (1952). Mogil'nik bliz Shirin-Saya v Uzbekistane [Burial ground near Shirin-Sai in Uzbekistan] // Sovetska Arheologiya. № XVI. 331 – 359 s.

Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. Otchet arheologicheskie raboty v Ural'skoi oblasti v 1979 g [Report on archaeological work in the Ural region in 1979] // H.Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №1759. 1979.

Zadneprovskii Yu.A. (1960). Arheologicheskie raboty v Yuzhnoi Kirgizii v 1957 godu [Archaeological work in southern Kyrgyzstan in 1957] // Kratkie Soobshheniya Instituta Istorii Material'noi Kul'tury. Vip 78. 1960a. 43-52 s.

Zadneprovskii Yu.A. Arheologicheskie pamyatniki Yuzhnyh Raionov Oshskoi oblasti (seredina I tysyacheletiya do n.e. – seredina I tysyacheletiya n.e) [Archaeological monuments of the Southern Districts of the Osh region (mid-1st millennium BC – mid-1st millennium AD)]. Frunze: Izd-vo Akademii Nauk Kirgizskoy SSR. 173 s.

Zhetibaev K.M., Sizdikov B.S., Gursoy M. (2020). Myntobe korymynda zhurgizilgen arheologiyalyk zertteu zhymystarynyn natizhesi [The results of archaeological research conducted in the Myntobe burial ground] // Abay atyndagy KazUPU-nin Habarshy-sy, «Tarih zhane sayasi – aleumettik gylymdar» seriyasy. №3 (66). 409-419 s.

Internet.http://www.turkcebilgi.com/%C3%A7an_%C3%A7alman%C4%B1n_tarih%C3%A7esi_saytynan_04.01.2024_zh_kuni_alyndy.

Kozhombardiev I. (1963). Katakombnye pamyatniki Talasskoi doliny, v sbornike: «Arheologicheskie pamyatniki Talasskoi doliny» [Catacomb monuments of the Talas Valley, in the collection: “Archaeological monuments of the Talas Valley”]. Frunze: Izd-vo Akademii Nauk Kirgizskoi SSR. 33 – 77 s.

Kushaev G. A., Zhelezchikov B. F. (1974). Otchet o arheologicheskikh issledovaniyakh v Ural'skoi oblasti v 1974 god [Report on archaeological research in the Ural region in 1974] // H.Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo 1389.

Lohovic V.A. (1979). Podboino – katakombnye i kollektivnye pogrebeniya mogil'nika Tumen – Kichidzhik [Sub-catacomb and collective burials of the Tumen-Kichidzhik burial ground] // Trudy Horezmskoy arheologo – etnograficheskoi ekspedicii XI. S.P.Tolstov (red). Moskva: Izd-vo Nauka. 134 – 147 s.

Lunina S.B. (1983). Pogrebal'nyi inventar Aktamskogo mogil'nika (Pskentskii rayon) [Funeral inventory of the Aktam burial ground (Pskent district)] // Materialy po arheologii Srednei Azii. Tashkent. 39 – 53 s.

Levina L.M. (1971). Keramika nizhnei i srednei Syrdari v I tysyacheletii n.e. [Ceramics of the lower and middle Syr Darya in the 1st millennium AD] // S.P.Tolstov (red). Trudy Horezmskoi Arheologo – Etnograficheskoi Ekspedicii VII. Moskva: Izd-vo Nauka. 250 s.

Levina L.M. (1992). Pamjatniki dzhetyasarskoi kul'tury serediny I tys. do. n. e. – serediny I tys. n. e. [Monuments of the Dzhetyasar culture of the mid-1st millennium BC. n. e. – mid-1st millennium AD e.] // Arheologiya SSR. Stepnaya polosa Aziatskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremiya. Moskva: Nauka. 61 – 72 s.

Litvinskii B.A. (1956). Raskopki mogil'nikov v Isfarinskom raione v 1956 g. [Excavations of burial grounds in the Isfara region in 1956] // Arheologicheskie raboty v Tadjikistane v 1956 godu. Vip IV. B.A.Litvinskii (red). Stalinabad: Izd-vo AN Tadjikskoi SSR, 73 – 85 s.

Litvinskii B.A. (1973). Keramika iz mogil'nikov Zapadnoi Fergany. Pervoe tysyacheletie n.e. [Ceramics from the burial grounds of Western Fergana. First millennium AD.]. Moskva: Izd-vo Nauka, 203 s.

Maksimova A.G, Mershhiev M.S, Vaynberg B.I, Levina L.M. (1968). Drevnosti Chardary (Arheologicheskie issledovaniya v zone Chardarinskogo Vodohranilishha) [Antiquities of Shardara (Archaeological research in the area of the Shardara Reservoir)]. Almaty: Nauka. 252 s.

Medvedskaya I.N. (1979). Raskopki v Shaartuze v 1974 [Excavations in Shaartuz in 1974] // Arheologicheskie raboty v Tadjikistane. Vyp. XIV. Dushanbe. 110 – 122 s.

Medvedskaya I.N. (1980). Raskopki v Shaartuze v 1975 [Excavations in Shaartuz in 1975] // Arheologicheskie raboty v Tadjikistane. Vip. XV. Dushanbe: 110 – 119 s.

Mirbabaev A. K. (1988). O rabote Chorkuiskogo hozyaystvenno-kontraktynogo otryada v 1981 godu [On the work of the Chorkuisky economic contract detachment in 1981] // Arheologicheskie raboty v Tadjikistane. Vip. XXI. Dushanbe: 56 – 73 s.

Manylov Yu.P. (1992). Kurgany Kokpatas [Mounds of Kokpatas] // Istoriya material'noi kul'tury Uzbekistana. Vip. 26. 59-69s.

Obel'chenko O.V. (1966). Sazaganskije kurgany [Sazagan mounds] // Istoriya material'noi kul'tury Uzbekistana. Vip. 7. 66 – 81s.

Podushkin A. N. (2000). Arysskaya kul'tura Yuzhnogo Kazahstana IV v.do.n.e. – VI v.n.e. [Arys culture of Southern Kazakhstan IV century BC – VI century AD].Turkestan: Izdatel'skii centr MKTU im. H.A.Yasaui. 201 s.

Podushkin A.N. (2019). Novye arheologicheskie komplekсы mogilnikov Kylyshzhar i Myntobe [New archaeological complexes of the Kylyshzhar and Myntobe burial grounds] // Margulan okulary – 2019. Kornekti kazakstandyk arheolog K.A. Akyshevtyn 95 zhyldygyna arnalgan Halykaralyk arheologiyalyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary. Nur-Sultan. 153-167 s.

Podushkin A.N., Donec A.G. (2018). O pervonachalnom issledovanii Arheologicheskikh obektov v urochishhe Myntobe [About the initial study of Archaeological objects in the Myntobe tract] // «Kazakstannyn tarihi – madeni murasy: Zertteu, tusindiriu

zhane saktau maseleleri» atty «X Orazbaev okulary» halykaralyk gylimi – adistemelik konferenciya materialdary. Almaty: Kazak universiteti, 2018. 99-104 s.

Sdykov M.N., Bisembaev A.A. (2004). Otchet ob arheologicheskikh raskopkakh mogil'nika «Buldurta» na territorii Syrymskogo raiona Zapadno Kazahstanskoi oblasti v polevom sezone 2003 g [Report on archaeological excavations of the burial ground “Buldurta” in the territory of the Syrym district of the West Kazakhstan region in the field season of 2003] // H.Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo 2639.

Sdykov M.N., Bisembaev A.A., Gucalov S.Yu., Mergaliev R.S., Maryksin D.V., Lukpanova Yu.A. (2005). Otchet ob arheologicheskikh raskopkakh kurgannogo mogil'nika Oblovka, Bylkyldak Isseledovaniya v okrestnostiyah s.Novaya Kazanka [Report on archaeological excavations of the burial mound Oblovka, Bylkyldak Research in the vicinity of the village of Novaya Kazanka] // H.Margulan atyndagy Arheologiya institutynyn arhiv materialdary. Delo №2723.

Sizdikov B.S., Kozha M.B., Seraliev A.A. (2023). Keles onirindegi ezhelgi Kultobe kalashygyynyn topografiyalyk kurylymy [Topographical structure of the ancient town of Kultobe in the Keles region] // Abay Atyndagy Kazak Ul'tyik Pedagogikalyk Universiteti Habarshysy «Tarih zhane sayasi-aleumettik gylymdar» seriyasy, № 3(78). 192-201 s.

Turgunov B.A. Ayr'tamskii mogil'nik [Ayr'tam burial ground] // Uzbekistonda izhtioii fanlar. №8. 1968. 50-53 s.

Tsagaan T. (2023). Kangju Type Ceramics from the Tamirin Ulaan Khosuu Xiongnu Funeral Site (Central Mongolia) // Halyhtardyn uly konys audaryu karsanyndagy dalalyk taypalar. Halykaralyk gylimi-tazhiribelik konferenciya materialdary. 23-24 karasha. Aktobe. 210-222 s.

Taleev D., Sizdikov B.S., Seraliev A.A. (2019). Keles onirinin tarihy [History of the Keles region] // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ul'tyik universitetinin Habarshysy. Tarihi gylymdar. Filosofiya. Dintanu seriyasy, 4(129). 48-62 s.

Әдебиеттер

Бернштам А.Н. (1940). Кенкольский Могильник. Ленинград: Типография. 33 с.

Багриков Г.И. (1966). Информация об археологической практике студентов Уральского педагогического института 1966 // Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №237.

Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. (2005). Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. Алматы: Баур. 224 с.

Елеуов М., Талеев Д., Есенов С., Молдахмет А. (2020). Ежелгі Құлтөбе қаласы мен Мыңтөбе қорымында 2017-2018 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «XII Оразбаев окулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жұматаев. Алматы: Қазақ Университеті. 195-199 бб.

Васильев В.Н. (2006). К хронологии вьючная фляг ранних кочевников Южного Урала // Южный Урал и сопредельные территории в скифо – сарматское время: Сборник статей к 70 – летию Анатолия Харитоновича Пшеничного. Уфа: Гилем. 258 с.

Гайдукевич В.Ф. (1952). Могильник близ Ширин-Сая в Узбекистане // Советская Археология. № XVI. 331 – 359 с.

Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Отчет археологические работы в Уральской области в 1979 г // А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1759. 1979.

Жетібаев К.М., Сиздиков Б.С., Гурсой М. (2020). Мыңтөбе қорымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси – әлеуметтік ғылымдар» сериясы. №3 (66). 409-419 бб.

Заднепровский Ю.А. (1960). Археологические работы в Южной Киргизии в 1957 году // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. Вып 78. 1960а. с. 43-52.

Заднепровский Ю.А. Археологические памятники Южных Районов Ошской области (середина I тысячелетия до н.э. – середина I тысячелетия н.э). Фрунзе: Изд-во Академии Наук Киргизской ССР. 173 с.

Интернет.http://www.turkcebilgi.com/%C3%A7an_%C3%A7alman%C4%B1n_tarih%C3%A7esi сайтынан 04.01.2024 ж. күні алынды.

Кожомбердиев И. (1963). Катакомбные памятники Таласской долины, в сборнике: «Археологические памятники Таласской долины». Фрунзе: Изд-во Академии Наук Киргизской ССР. 33 – 77 с.

Кушаев Г. А., Железчиков Б. Ф. (1974). Отчет о археологических исследованиях в Уральской области в 1974 год // А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело 1389.

Лоховиц В.А. (1979). Подбойно – катакомбные и коллективные погребения могильника Тумен – Кичиджик // Труды Хорезмской археолого – этнографической экспедиции XI. С.П.Толстов (ред). Москва: Изд-во Наука. 134 – 147 с.

Лунина С.Б. (1983). Погребальный инвентарь Актамского могильника (Пскентский район) // Материалы по археологии Средней Азии. Ташкент. 39 – 53 с.

Левина Л.М. (1971). Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. // С.П.Толстов (ред). Труды Хорезмской Археолого – Этнографической Экспедиции VII. Москва: Изд-во Наука. 250 с.

Левина Л.М. (1992). Памятники джетысарской культуры середины I тыс. до. н. э. – середины I тыс. н. э. // Археология ССР. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Москва: Наука. 61 – 72 с.

Литвинский Б.А. (1956). Раскопки могильников в Исфаринском районе в 1956 г. // Археологические работы в Таджикистане в 1956 году. Вып IV. Б.А.Литвинский (ред). Сталинабад: Изд-во АН Таджикской ССР. 73 – 85 с.

Литвинский Б.А. (1973). Керамика из могильников Западной Ферганы. Первое тысячелетие н.э. Москва: Изд-во Наука, 203 с.

- Максимова А.Г., Мершиев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. (1968). Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского Водохранилища). Алматы: Наука. 252 с.
- Медведская И.Н. (1979). Раскопки в Шаартузе в 1974 // Археологические работы в Таджикистане. Вып. XIV. Душанбе. 110 – 122 с.
- Медведская И.Н. (1980). Раскопки в Шаартузе в 1975 // Археологические работы в Таджикистане. Вып. XV. Душанбе: с. 110 – 119.
- Мирбабаев А. К. (1988). О работе Чоркуйского хозяйственно-контрактного отряда в 1981 году // Археологические работы в Таджикистане. Вып. XXI. Душанбе: 56 – 73 с.
- Маньолов Ю.П. (1992). Курганы Кокпатас // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 26. 59-69 с.
- Обельченко О.В. (1966). Сазаганские курганы // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 7. 66 – 81 с.
- Подушкин А. Н. (2000). Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. Туркестан: Издательский центр МКТУ им. Х.А.Ясауи. 201 с.
- Подушкин А.Н. (2019). Новые археологические комплексы могильников Кылышжар и Мынтобе // Марғұлан оқулары – 2019. Көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Нұр-Сұлтан. 153-167 с.
- Подушкин А.Н., Донец А.Г. (2018). О первоначальном исследовании Археологических объектов в урочище Мынтобе // «Қазақстанның тарихи – мәдени мұрасы: Зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми – әдістемелік конференция материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 2018. 99-104 с.
- Сдыков М.Н., Бисембаев А.А. (2004). Отчет об археологических раскопках могильника «Булдурга» на территории Сырмынского района Западно Казахстанской области в полевом сезоне 2003 г // А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело 2639.
- Сдыков М.Н., Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю., Мерғалиев Р.С., Марыксин Д.В., Лукпанова Ю.А. (2005). Отчет об археологических раскопках курганного могильника Обловка, Былкылдак Исследования в окрестностях с.Новая Казанка // А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №2723.
- Сиздинов Б.С., Қожа М.Б., Сералиев А.А. (2023). Келес өңіріндегі ежелгі Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымы // Абай Атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті Хабаршысы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, № 3(78). 192-201 бб.
- Тургунов Б.А. Айртгамский могильник // Узбекистонда ижтимоий фанлар. №8. 1968. с. 50-53.
- Tsagaan T. (2023). Kangju Type Ceramics from the Tamirin Ulaan Khosuu Xiongnu Funeral Site (Central Mongolia) // Халықтардың ұлы қоныс аударуы қарсаңындағы далалық тайпалар. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 23-24 қараша. Ақтөбе. 210-222 с.
- Талеев Д., Сиздинов Б.С., Сералиев А.А. (2019). Келес өңірінің тарихы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы, 4(129). 48-62 бб.

Авторлар туралы мәлімет:

- Багдаулет Сапарбаевич Сиздинов – Ph.D., доцент, археология институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ. E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
- Музаффер Гурсой – Ph.D., доцент, археология институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ. E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz
- Мэлс Маратович Бахтыбаев – Ph.D., археология институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ. E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

Сведения об авторах:

- Багдаулет Сапарбаевич Сиздинов – Ph.D., доцент, институт археологии, Международный казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясауи, Казахстан, г.Туркестан. E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
- Музаффер Гурсой – Ph.D., доцент, институт археологии, Международный казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясауи, Казахстан, г.Туркестан. E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz
- Мэлс Маратович Бахтыбаев – Ph.D., институт археологии Международный казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясауи, Казахстан, г.Туркестан. E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.

Information about authors:

- Bagdaulet Saparbaevich Sizdikov – Ph.D., Associate Professor, Institute of Archaeology, International Kazakh-Turkish University named after H.A. Yassawi, Kazakhstan, Turkestan. E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
- Muzaffer Gursoy – Ph.D., Associate Professor, Institute of Archaeology, International Kazakh-Turkish University named after H.A. Yassawi, Kazakhstan, Turkestan. E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz
- Mels Maratovich Bakhtybayev – Ph.D., Institute of Archaeology, International Kazakh-Turkish University named after H.A. Yassawi, Kazakhstan, Turkestan. E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.

Поступила: 19.09.2024

Принята: 30.11.2024

ҒЫЛЫМИ ӨМІР
SCIENTIFIC LIFE
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Т. Алланиязов

Жезказганский университет, г. Жезказган, Казахстан

ВСКРЫТЫЕ ЛИКИ БОЛЬШОГО ТЕРРОРА

В исторической науке Казахстана сегодня мы наблюдаем беспрецедентный историографический факт – появление смелой по замыслу, оригинальной по форме и новаторской по содержанию монографии в документах «Скрытые лики террора: История в документах и судьбах», авторами которой являются Ильяс Козыбаев и Альбина Жанбосинова (Астана, 2024, 340 с.).

Основанием нашего оценочного суждения является следующее: а) публикация большого массива впервые вводимых в научный оборот документов широкого жанрового диапазона, позволяющая увидеть лица непосредственных организаторов и конкретных исполнителей широкомасштабных репрессивных акций в эпоху так называемого «Большого террора» и после выхода из него; б) наличие в монографии двух вводных статей («Историографическая ситуация» и «Ежовые рукавицы» для чекистов. Эхо Большого террора», которые дают уникальную возможность ознакомиться с объективной характеристикой процесса изучения отечественными историками репрессивной политики (в первом случае) и содержательным анализом практики борьбы НКВД против НКВДшников в период так называемого «восстановления социалистической законности» (во втором случае).

Появление рецензируемой книги свидетельствует о том, что историки Казахстана вслед за российскими, украинскими, канадскими и германскими исследователями¹ также приступили к

разработке актуальной для Отечественной историографии проблематики, связанной с кампанией по чистке рядов НКВД Казахской ССР.

Начнем с основного раздела монографии «Документы свидетельствуют». Он состоит из следующих подразделов: «Кадровая политика и партийный облик работников НКВД», «Восстановление социалистической законности и эго-документы террора», которые соответственно включают в себя 30 и 22 документа. Подобное структурирование свидетельствует о продуманном авторском подходе к архитектонике основного раздела монографии, основанном на глубоком знании первоисточников, их жанрового разнообразия и информационного потенциала каждого отдельного документа и опирающегося на знание научной теории и исследовательской практики создания подобного рода монографий.

Представленные в основном разделе материалы, извлеченные из АПРК, СГА КНБ РК, СГА ДП ВКО и Алматы, документальных публикаций и личных авторских коллекций, являют собой широкую видовую палитру – от протоколов партийных собраний и оперативных совещаний работников НКВД Казахской ССР до документов ЦК КП(б) Казахстана, обвинительных заключений, доносов и заявлений подследственных чекистов во властные структуры. Бес-

¹ Эхо Большого террора: сб. док. В 3 т. Т.1. Партийные собрания и совещания сотрудников управлений НКВД УССР (ноябрь 1938 – ноябрь 1939, сост.: В.Васильев, Л.Виола, Р.Подкур. М.: Пробел-2000, 2017. 736 с.; Т.2. Документы из архивных уголовных дел на сотрудников органов НКВД УССР, осужденных за нарушения социалистической законности (октябрь 1938 г.- июнь 1943 г.) Кн.1. НКВД Молдавской АССР, Дорожно-транспортный отдел

ГУГБ НКВД Северо-Донецкой железной дороги, УНКВД по Житомирской области и УНКВД по Одесской области / составители Сергей Кокин, Джеффри Россман. М.: Пробел-2000, 2018. 720 с.; Т.3.: Чекисты Сталина в тисках «социалистической законности». Эго-документы 1938-1941 гг. /Сост. А.Савин, А.Тепляков, М.Юнге. – М.: Пробел-2000, 2018. 928 с.; Суржикова Н.В. «Я арестован и заключен под стражу совершенно незаслуженно...» Чекисты Сталина в тисках «социалистической законности» // Вестник архивиста, 2020, №4. – С.1273-1279.

прецедентные по своей новизне, оглушительные по содержанию и достоверности представленных в них сведений они, в своей совокупности, выводят на качественно новый уровень научные представления: о кадрах казахстанских чекистов; их реальном и придуманном облике; ожесточенной межгрупповой и межличностной борьбе внутри НКВД Казахской ССР аналогичной схватке скорпионов в стеклянной банке; малодушном, по своей сути, поведении в процессе превращения вчерашних злодеев в жертвы; ходе и результатах борьбы «добра» (партии) со «злом» (зарвавшимися чекистами). Тем самым эти материалы вносят существенный вклад в исследование специфики протекания «Большого террора» в республике и способствуют расширению проблематики истории органов госбезопасности Казахстана.

Документы в отдельности неравнозначны по своей информативности, но сгруппированные в соответствующих подразделах, во взаимодействии друг с другом полноценно вскрывают скрытые ранее лики тех, кто принимал участие в широкомасштабных террористических акциях против своего народа, а затем попавших под топор репрессий в силу логики средств и методов, использованных Сталиным для выхода из водоворота «Большого террора».

Особо следует выделить представленные в монографии эго-документы, которые дают возможность увидеть события глазами тех, кто по своей воле вначале был субъектом жесточайшей социального эксперимента, а затем стал объектом не менее жесточайшей кадровой чистки в собственных рядах.

Все документы сопровождаются архивной легендой и археографическими пояснениями. Однако лишь пятая часть из них сопровождается именными комментариями – №№ 21, 27, 29, 31, 38, 39, 40, 41, 51 и 52. Большая часть упоминаемых в текстах документов фамилий не прокомментирована, что снижает качество археографического оформления документов и их информативного потенциала.

В документе №41 отсутствует расшифровка аббревиатуры УМ при воспроизведении должности одного из подписантов (с.283). Из контекста вытекает, что это управление милиции. Кроме того, обращает на себя внимание неточности, содержащиеся в археографических пояснениях к документам №№ 22, 24, 39 и 41 (с. 215, 217, 273,

283). Здесь указано, что автографы сделаны «синей ручкой», а не «синими чернилами».²

Публикацию документов предваряет аналитический по содержанию, богатый по фактажу и ценный по тщательно выверенным суждениям и наблюдениям краткий исторический очерк, высвечивающий ключевые аспекты истории органов госбезопасности Казахстана в 1920-1930-е годы. В их числе – статистические выкладки касательно кадрового состава НКВД республики; характерные черты коллективного портрета казахстанского чекиста второй половины 1930-х годов; «кухня» внутренних разборок между сотрудниками НКВД; результаты межличностных отношений между подчиненными и руководителями; биографические зарисовки и послужные списки отдельных сотрудников госбезопасности; характер, содержание, направленность и последствия кадровых чисток в НКВД республики инициированных центральным аппаратом НКВД СССР; восприятие чекистами «борьбы с ежовщиной»; пути восполнения образовавшегося в результате репрессий дефицита кадров госбезопасности с характеристикой качественного и количественного состава оперативных работников, статистика кадрового обновления по вертикали. В основу очерка были положены творчески переработанные тексты четвертого, пятого и шестого разделов изданной в 2019 году авторской книги «Большой террор» в Казахстане».³

В тексте очерка автор приводит фрагмент из воспоминания зампреда СНК Казахской ССР В.Лазарева, который обратил внимание на то, что руководители областных управлений НКВД встречались с партийными работниками лишь на заседаниях, при этом «они были сухи и малоразговорчивы» (с.54). В противовес этому на районном уровне, как показывают протоколы пленумов и конференций Карсакапайского РК ВКП(б) за 1937-1938 годы наблюдаются частые и многословные выступления руководителей РО НКВД.⁴ Думается, что этот момент будет учтен при разработке данного сюжета в контексте истории органов госбезопасности Казахстана.

² Здесь остается лишь догадываться каким образом составители сборника разглядели цвет деревянной перьевой ручки, которой пользовались авторы документов.

³ «Приезд эмиссаров Берии в Казахстан», «Сотрудники НКВД: анфас и профиль», «Смена декораций».

⁴ См.: Государственный архив области Улытау. Ф.141. Оп.1. Д.Д. 337, 338, 339, 341, 361.

Касааясь очерка «Историографическая ситуация» отметим следующее. Выполненная по всем канонам историографической науки данная публикация привлекает внимание не только своим аналитическим содержанием, вскрывающем состояние изученности репрессивной политики в казахстанской историографии. Представленные сюжеты в части оценки процесса создания и деятельности Госкомиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 1920-1950-х годов написаны в острополюемическом ключе. Им предшествует критическая оценка деятельности общественного объединения «Қаһармандар» во главе с «неугомонным⁵ борцом за торжество справедливости» С.Касымовым, в том числе и его инициативы в части подготовки «эмоционально-сумбурного» письма во власть о необходимости реабилитации народных героев, боровшихся за свободу и независимость Казахстана, рассекречивании архивов и ряда других «больных» вопросов Отечественной истории 1920-1930-х годов; взвешенная характеристика Заключения «О полной юридической и политической реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане» подготовленного экспертами из числа ученых и общественных деятелей.

Подводя итоги деятельности Госкомиссии за 2021-2023 годы и ее рабочих групп в центре и на местах, автор отметил как заметные успехи, так и серьезные недостатки принципиального характера, вскрыв при этом ряд узких мест при реализации задач Госкомиссии. В их числе – качественный состав привлеченных специалистов, который оставлял желать лучшего⁶; популист-

⁵ Думается, что подобный термин, избранный автором очерка, больше годится для публицистических работ, а не для научно-исследовательских.

⁶ К середине 2022 года почти вдвое (из 55 осталось 26) был сокращен состав рабочих групп, а сами 11 групп были сведены в 3 группы с соответствующим расширением их проблематики. Это, на наш взгляд, было вызвано наступившим к тому времени прозрением руководства Проектного офиса в отношении качественного состава привлеченных ранее специалистов. Часть из них была представлена юристами весьма далекими от репрессивной тематики, остальную часть представляли историки и политологи со степенями, которые играли роль «свадебных генералов» и, по сути, являлись балластом, если взять во внимание то, ЧЕМ они занимались, КАК они выступали на различных форумах и ЧТО писали в своих «научных» статьях. Эти кадровые пертурбации не улучшили ситуацию, к тому же имели место случаи, когда под различными предлогами избавлялись от профессионально подготовленных историков, подменяя их разными прочими демографами.

ские действия отдельных членов Госкомиссии; кампанейщина и рапортомания вместо продуманной и организованной реализации задач поднятых в программной статье Президента «Независимость дороже всего»; узконаправленная деятельность рабочих групп, не охватывавших полностью хронологию репрессий и, к тому же, дублировавших друг друга; торпедирующая роль ошибочно декларируемого тезиса «о полной реабилитации жертв политических репрессий»; неготовность подавляющего большинства членов рабочих групп к работе с документами, отложившимися в результате деятельности органов госбезопасности, в том числе и в силу непонимания ими структуры репрессивного аппарата, специфики ведомственной документации и неспособности читать тексты, написанные с помощью арабицы и латиницы; слабовыверенный алгоритм работы Госкомиссии по реабилитации.

В последнем случае приведен ряд серьезных аргументов в пользу данного суждения, в том числе связанных с наличием дел по ряду категорий репрессированных граждан, расширением фронта поиска и применения оптимальных поисковых методов, забвении опыта работы комиссии А.Яковлева в годы перестройки.

Особо следует выделить суждения автора, касающиеся прогнозов возможных последствий работы Госкомиссии, которые наполнены оптимистическими нотками и сопровождаются конструктивными предложениями на перспективу.

Теперь о некоторых недостатках, упущениях и чрезмерно оптимистических надеждах автора очерка.

Критически высказываясь относительно качественного уровня кадров специалистов, привлеченных для работы в Госкомиссии ранее не занимавшихся репрессивной проблематикой и констатируя факт упущенного времени в силу их неподготовленности к погружению в суть проблемы, автор подчеркнул, что «вероятно целесообразнее было подключить к разработке темы *молодой, мобильный и специализирующийся на проблеме коллектив* (курсив наш. – Т.А.) при опоре на ученых старшего поколения в роли научных консультантов. Этим достигалась бы эффективность, методичность и планомерность в работе на долгую перспективу» (с. 34).

Альтернатива, предложенная автором, сама по себе привлекательная, но она заслуживала бы внимания в случае указания адресата находже-

ния подобного коллектива⁷. На наш взгляд, Отечественная историческая наука в силу многих объективных и субъективных факторов за последние три десятилетия настолько деградировала⁸, что сегодня ни в вузах, ни в специализированных научных учреждениях молодые (надо понимать в возрасте от 30 до 40 лет) квалифицированные историки практически не имеют места быть. И даже, предположим, если бы их отыскали, то при условии, что Госкомиссия с самого начала поставила жесткие хронологические рамки – 3 года – для выполнения поставленных задач о «работе на долгую перспективу» не могло быть и речи. Что касается ученых старшего поколения, которым уготавливалась роль научных консультантов, то они вряд ли согласились с такой «участью», учитывая их амбиции и роль материального фактора.

Касааясь авторского суждения относительно не использования опыта комиссии Яковлева, следует отметить, что в данном случае автор, вероятно, упустил из виду отсутствие в республике на современном этапе казахстанского Яковлева, обладающего необходимой харизмой организатора и руководителя, наличие достаточного числа высококвалифицированных и прекрасно мотивированных кадров, какими обладали общесоюзные научно-исследовательские учреждения⁹. К тому же, как нам представляется, ценный

⁷ Вряд ли к подобным научным центрам можно отнести Институт истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова (Алматы), Институт истории государства (Астана), Исторический факультет КазНУ имени Аль Фараби (Алматы), Исторический факультет ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, НИЦ «Ел тарихы» ЕНУ имени Л.Н.Гумилева (Астана), не говоря уже об Исторических факультетах периферийных вузов.

⁸ В РК в результате 30-летней провальной политики подготовки научно-исторических кадров так и не были возвращены молодые и профессионально дееспособные исследователи. Свидетельством тому, как сами научные руководители докторантов, имеющие в своем творческом арсенале в лучшем случае пару-тройку серьезных монографий, так и собственно их докторанты и кандидаты наук, подавляющее большинство которых после защиты так и не смогли подготовить серьезные монографические исследования, ограничиваясь лишь статьями в забытых Богом научных сборниках центральных и периферийных вузов.

⁹ Такой руководитель и такие возможности были в 1989 году, когда была создана Комиссия Верховного совета Республики Казахстан во главе с Манашем Козыбаевым, достигшая известных результатов к 1992 году и которая могла бы эффективно, методично и планомерно работать, наращивая необходимую теоретическую и фактическую базу по репрессивной тематике на перспективу, но в силу турбу-

и полезный опыт работы комиссии ЦК КПСС в условиях, когда исподволь декларируется тезис о «десоветизации и деколонизации» исторической науки, вряд ли был бы востребован теми, кто инициировал, сформировал, контролировал и направлял деятельность Госкомиссии.

От очерка «Историографическая ситуация», с учетом его целей и задач, правомерно было ожидать подробного анализа конкретных результатов работы Госкомиссии в виде опубликованных документальных сборников и монографий в количестве 33 штук, а также оценки проблематики и научного уровня докладов и статей в ходе работы трех (2021, 2022 и 2023 годах) профильных конференций. Однако автор очерка дипломатично обошел этот момент, отметив лишь отсутствие среди печатной продукции Госкомиссии «сюжетов в контексте данной монографии» (с.34.). Думается, что от наличия в очерке квалифицированной по характеру и емкой по содержанию оценки отмеченной выше научной продукции, как сам очерк, так и монография в целом, несомненно, находились бы в более выигрышной ситуации¹⁰.

лентности, в которой находился Казахстан в первой половине 1990-х годов, деятельность Комиссии была свернута.

¹⁰ Попутно заметим, что в подавляющем большинстве изданных документальных сборников качество опубликованных документов оставляет желать лучшего, сборники подготовлены на низком археографическом уровне, содержат целый ряд погрешностей грамматического и стилистического характера, имеются пропуски в названиях некоторых документов, нарушена хронология воспроизводства документов, слабо проработан научно-справочный аппарат, комментарии к документам даны в единичных случаях. Здесь, также как и в случаях с публикациями отдельных документальных сборников в постсоветской России, ярко проявился «феномен так называемой „ксероксной археографии“, заключающийся в поспешных публикациях „голых“, не откомментированных, с ошибками и опечатками воспроизведенных документов» // Тепляков А.Г. Деятельность органов ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД (1917–1941 гг.): историографические и источниковедческие аспекты: моногр. Новосибирск: НГУЭУ, 2018. – С.270. К тому же добавим, что в составе авторских коллективов целого ряда сборников разной тематической направленности фигурируют одни и те же фамилии. А это, в свою очередь, не может не вызывать соответствующих вопросов. Все это в своей совокупности заметно принижает место сборников в историографии и источниковедении рассматриваемой нами проблематики, существенно ограничивает их роль в осмыслении политической истории Казахстана 1920-1950-х годов. Более детально этот вопрос рассмотрен в нашей книге «Вооруженные восстания и повстанческие движения 1929-1931 годов в Казахстане: историография и источниковедение». – ТОО «Типография Арко», Караганда, 2024. – С. 97-106.

Я не разделяю оптимизма автора очерка относительно ожиданий дальнейшего изучения проблемы по тематике репрессий за авторством членов рабочих групп. По инерции опубликуют энное количество статей по отдельным сегментам истории политических репрессий 1920-1950-х годов за счет набранного в ходе работы в Госкомиссии архивного материала. Но для серьезного прорыва этого будет недостаточно. Поскольку проблематичным будет допуск в спецгосархивы, возможность скорого и полноценного изучения перемещенных в АПРК архивно-следственных и других дел, ну и активно начнет работать фактор «физической усталости и угасания энтузиазма исполнителей, их моральной неудовлетворенности от неосязаемых результатов труда, оставшегося без общественного признания». (с.37-38).

На мой взгляд, излишними выглядят отдельные пассажи, характеризующие посещения К. Токаевым ряда регионов в 2019 году от которых отдает сервильностью. И это при том, что перед этим автор позитивно оценивает суждение политолога Аскара Нурши о том, что с уходом Назарбаева «ученые и простые граждане уже не смотрят на отечественную историю глазами Елбасы» (с.25). Здесь автор вступает в явное противоречие с самим собой.

Подводя итог характеристике очерка «Историографическая ситуация» замечу, что он всецело претендует на то, чтобы его блестящее содержание было развернуто в полноценное монографическое исследование, в котором, наряду с историографией, будет представлено и источниковедение проблемы. Что, на мой взгляд, существенно обогатит не столь уж и объемную проблематику Большого террора.

Касаясь Предисловия, отмечу, что в нем следовало бы представить более детальную характеристику состава и содержания каждой группы документов, акцентируя внимание на репрезентативных возможностях не только самих групп, но и на отдельных блоках «профильных» документов, которые тематически связаны друг с другом. Такая практика общепринята при подготовке документальных сборников. Она позволяет более четко и выпукло высветить информационный потенциал публикуемых документов и материалов, оттенить общее и особенное выделяемых групп, ранжировать их по ценности и значимости в общем массиве представленных

источников. Общеизвестно, что решение этой задачи требует не просто досконального знания содержания документов и материалов, но и глубоких источниковедческих знаний и навыков. Выполненное в предложенных параметрах Предисловие намного повысило бы ценность книги и заложило бы основы для полноценного источниковедческого исследования документов и материалов, представленных в сборнике.

Что касается замечаний в целом по книге, то здесь следует обратить внимание на отсутствие перечня названий опубликованных во втором разделе документов и материалов, наличие которых в документальных сборниках является общепринятой традицией.

Также не лишним была бы размещенная в приложении к книге портретная галерея сотрудников НКВД, фамилии которых представлены в документах и материалах. Фотографии многих из них были опубликованы в российских изданиях не всегда доступных для отечественных читателей.

Думается, что второй раздел выглядел бы более полным при публикации в нем документов, положивших начало «чистки чистильщиков», а именно – постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия» от 17 сентября 1938 года и приказ Берии №00762 «О порядке осуществления постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 17 сентября 1938 года». Публикация этих документов, явившихся организационно-правовой основой «восстановления социалистической законности» позволила бы лучше представить подоплеку процесса «дисциплинирования» чекистских кадров.

В книге встречаются и досадные опечатки. Так, в именном указателе карагандинская исследовательница Елеуханова С.В. выведена под фамилией Елеуханов (с.333); в названии статьи Т.К.Алланиязова «Против дилетантизма в изучении истории народных восстаний 1929-1931 гг.» во втором слове имеется лишняя буква (с.45); Полномочные представительства ГПУ являлись координирующими надстройками, а не настройками (с.48).

Теперь несколько пожеланий на будущее.

Попытка авторов посредством содержания опубликованных документов донести до читателей индивидуальное и коллективное мирозерцание чекистов второй половины 1930-х годов,

их представления о ценности жизни и смерти, чем они руководствовались в своей работе, в своем повседневном поведении, как развивалась их служебная карьера, почему они осознанно шли на явные правонарушения, каков был духовный облик работника НКВД и иные составляющие портрета среднестатистического сотрудника силового органа нацеливает читательскую аудиторию на самостоятельный поиск ответов на перечисленные вопросы. Однако потребности исторической науки диктуют настоятельную необходимость в появлении монографического исследования, в котором будет представлена авторская версия ответов на эти вопросы в контексте исторического полотна раскрывающего вертикали и горизонтали Большого террора в Казахстане.

Наряду со многими сюжетными линиями истории Большого террора, которые нуждаются в дальнейшей углубленной разработке, хотел бы обратить внимание на следующий аспект. Разработка портретов сотрудников НКВД второй половины 1930-х годов будет более полной, если ей будет предшествовать аналогичная разработка «героического» облика сотрудников ПП ОГПУ в Казахстане конца 1920-х – начала 1930-х годов. Оперативные работники того времени принимали самое активное и непосредственное участие в силовом подавлении вооруженных выступлений казахских шаруа – как в составе воинских подразделений, так и в многочисленных спецоперациях в составе оперативных групп по нейтрализации руководителей и активных участников повстанческого движения. Эта практика существенным образом отличалась от тех действий сотрудников НКВД, которые имели место в период Большого террора. В первом случае чекисты с оружием в руках воевали против вооруженного противника. Во втором случае массовые операции проводились, как правило, против мирного гражданского населения. В этой связи выявление сходства и различия в портретах ГПУшников и НКВДшников, общего и особенного в их поведенческом стереотипе, психологии, безусловно, было бы выигрышным для исследований их биографий. На это меня наталкивает краткий послужной список упомянутого, причем в нейтрально-позитивном ракурсе, в очерке «Ежовые рукавицы» для чекистов. Эхо Большого террора» старшего лейтенанта ГБ Низюлько, который сделал блестящую ка-

рьеру – от рядового оперативника до замначальника УНКВД Гурьевской области. Этому во многом способствовала его деятельность в ходе подавления повстанческого движения в районах Семипалатинского округа в 1930-1931 года. Работая в тот период под руководством С.А. Бак¹¹, польский интеллигент Семен Николаевич продемонстрировал себя как усердного исполнителя приказов начальства нацеленных на зачистку карательными методами районов округа от верхушечных слоев казахского аула, принявших участие в силовых акциях протеста против политики скотозаготовок и коллективизации.¹² Здесь важно выяснить – КОГДА и КАК Низюлько и ему подобные чекисты-гпушники из «рыцарей без страха и упрека», каковыми они считали себя в бытность борьбы с участниками вооруженных выступлений стали обычными палачами широких слоев мирного населения в период Большого террора.

К этому добавлю необходимость создания исследований, в которых будут прослежены биографии казахстанских чекистов, начиная с 1920-х годов, для чего понадобятся дальнейшие изыскания различных источников – официальных документов, оперативных материалов, личных архивов и др.

В завершении отметим, что книга в целом демонстрирует образец нового подхода к изучению политических репрессий посредством фокусирования внимания к персональной истории тех, кто ее непосредственно проводил. Своим появлением она вывела на качественно новый уровень разработку репрессивной проблематики в республике. Безусловно, что она станет краеугольным камнем в складывающейся Отчественной историографии Большого террора, поскольку будет способствовать дальнейшему исследованию, обсуждению и осмыслению истории политических репрессий второй половины 1930-х годов в Казахстане.

¹¹ Самуил Аркадьевич Бак, начальник Семипалатинского оперсектора ПП ОГПУ в Казахстане.

¹² См.: Алланиязов Т.К., Таукенов А.С. Шетская трагедия (Из истории антисоветских вооруженных выступлений в Центральном Казахстане в 1930-1931 гг.). Алматы: «XXI век», 2000. – С.83-84, 103.

АВТОРЛАРҒА АҚПАРАТ

INFORMATION FOR AUTHORS

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Публикация материалов в «Вестник КазНУ. Серия историческая» осуществляется с использованием Open Journal System, системы онлайн-подачи и рецензирования. Регистрация и доступ доступны в разделе «Отправка материалов».

Требование для оформления статьи (для оформления статьи используйте ШАБЛОН):

Статья представляется в электронном формате (в форматах .doc, .docx, .rtf) ТОЛЬКО посредством ее загрузки через функционал сайта журнала (Open Journal System).

- Редакционная коллегия принимает ранее неопубликованные статьи по научным направлениям журнала.
- Кегль шрифта – 12 (аннотация, ключевые слова, литература – 10, текст таблиц – 9), шрифт – Times New Roman, выравнивание – по ширине текста, абзацный отступ – 0,8, интервал – одинарный, поля: верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см. и правое – 1 см.
- Рисунки, таблицы, графики, диаграммы и др. представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации и заглавия (Например, Рис. 1 – Название рисунка). Количество рисунков, таблиц, графиков и диаграмм не должно превышать 20% от всего объема статьи (в некоторых случаях до 30%).
- Объем статьи (без учета названия, сведений об авторах, аннотации, ключевых слов, библиографического списка) должен составлять не менее 3000 слов и не превышать 7000 слов для социогуманитарных направлений, и 1500 – 7000 слов для естественнонаучных и технических направлений.
- Авторы в ОБЯЗАТЕЛЬНОМ порядке должны указать в сопроводительном письме в системе Open Journal System о том, что направляемая статья/рукопись нигде ранее не публиковалась, и что в статье отсутствуют заимствованные фрагменты текста из других работ без ссылок на них.

Порядок оформления:

- с левой стороны с самом начале статьи указывать МРНТИ статьи;
- название статьи обычными жирными буквами (посередине страницы, не более 12 слов);
- инициалы и фамилии авторов (посередине страницы);
- название организации, страна, город в котором выполнена работа (посередине страницы);
- e-mail адрес и ORSID номер авторов;
- с красной строки – аннотации (не менее 150 слов, на трех языках с названием статьи), оно должна отражать цель работы, метод или методологию проведения работы, результаты работы, область применения результатов, выводы;
- с красной строки идут ключевые слова, отражающий смысл статьи (кілт сөздер, key words);
- текст статьи разделены по пунктам (введение, методология проблемы, основные разделы, заключения). Методологию можно включить на введение, можно дать как отдельную тему по решению автора;
- список литературы дается в алфавитном порядке в конце статьи и с латинском шрифтом дается повторный список и перевод литературы на английском языке (references). Например: Artomonov M.I. (1962) Istiriya hazar [History of the Khazars]. Leningrad.
- Список используемой литературы, или Библиографический список состоит из не менее 15 наименований для социогуманитарных направлений, и из общего числа наименований на английском языке должно быть не менее 50%. В случае наличия в списке литературы работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированным алфавитом (транслитерация).
  - Романизированный список литературы должен выглядеть в следующем виде: автор(-ы) (транслитерация – <http://www.translit.ru>) → (год в круглых скобках) → название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.
- Стиль оформления списка литературы на русском и казахском языке согласно ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» (требование к изданиям, входящих в перечень КОКСОН).
- Стиль оформления Романизированного списка литературы, а также источников на английском (другом иностранном) языке для социогуманитарных направлений – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).
- **В данном разделе необходимо учесть:**
- Цитируются основные научные публикации, передовые методы исследования, которые применяются в данной области науки и на которых основана работа автора.
- Избегайте чрезмерных самоцитирований.
- Избегайте чрезмерных ссылок на публикации авторов СНГ/СССР, используйте мировой опыт.
- Библиографический список должен содержать фундаментальные и наиболее актуальные труды, опубликованные известными зарубежными авторами и исследователями по теме статьи.

Примечание к сноскам:

сноски даются внутри текста статьи в обычных скобках, например, (Залесский 1991: 25)

Примечание к оформлению списка литературы:

Знаки –, // не используются, при ссылке на 2-3 труда одного автора, выпущенных одним годом издания, дополнительно к году издания пишутся буквы (Садуова, 2001а: 15; Садуова, 2001б: 22).

Книги

Залесский Б. (1991). Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: Өнер.

Аргынбаев Х. (1996). Қазақ отбасы. Алматы: Қайнар.

Сноска: например (Аргынбаев, 1996: 35)

Газеты, журналы

Қыр баласы. (1917). Би һәм билік. Қазақ газеті, №48, 3-4 б.

Диваев А. (1891). Поверье. Туркестанские ведомости, №25, с. 98

Сноска: например (Диваев, 1891: 98)

Материалы конференции, сборники

Аничков И. (1896). Забытый край. Сборник материалов для статистики Туркестанского края. Том V. Ташкент. С. 173 – 234.

Для оформления библиографических ссылок также можете использовать инструмент – **Mendeley Reference Manager**

Стоимость публикации – 2000 тенге/страница

Реквизиты:

Некоммерческое акционерное общество «Казахский национальный университет имени Аль-Фараби»

Индекс 050040

адрес: г. Алматы, пр. аль-Фараби 71

БИН 990140001154

КБЕ 16

АО «First Heartland Jýsan Bank»

ИИК KZ19998СТВ0000567141 – тенге

ИИК KZ40998СТВ0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Отан тарихы	Section 1 Domestic history	Раздел 1 Отечественная история
<i>И.Т. Шакирбаева</i> Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік ұғымдар мен категорияларды зерттеу мәселелері 4		
<i>М.Е. Абдрахим</i> Младшие помощники уездных начальников Семиреченской области во II половине XIX века: функции и персоналии 14		
<i>G.D. Bilyalova</i> Research of cult monuments of Saryarka in the era of Ulus Jochi 24		
<i>А.Ж. Султаниярова, Өзкүл Çobanoğlu</i> Этнокультурные особенности населения Алматы и Анкары: опыт сравнительного анализа..... 34		
2-бөлім Дүниежүзі тарихы	Section 2 World history	Раздел 2 Всемирная история
<i>Қ.Т. Жұмағұлов, Н.М. Абдуқадыров</i> Мәмлюк сұлтанлығының италиян мемлекеттерімен байланыстары (итальян материалдары бойынша)..... 46		
<i>Н.М. Оспанов</i> Корея Республикасының Еуропалық Одаққа қатысты саясаты 58		
<i>Е. Оразаев, Г. Сексенбаева</i> Regulatory framework for audiovisual documents: historical aspect..... 69		
<i>С.А. Оруджева</i> Историческая география Карабахского региона Азербайджана в послевоенные годы (1946-1950 гг.) 78		
<i>М. Бисембайұлы</i> 1930-1940 жылдардағы польшаның сыртқы және ішкі саясатындағы көші-қон үдерістері..... 86		
3-бөлім Археология және этнология	Section 3 Archeology and ethnology	Раздел 3 Археология и этнология
<i>Абдулина А.Т.</i> Наследие Халела Аргынбаева по традиционной семейной обрядности казахов 98		
<i>А.Б. Калыш, Е.К. Рахимов</i> Традиционные поселения и жилища северо-восточных казахов в ранних исследованиях Х.А. Аргынбаева 108		
<i>D. Taleev, I. Kamaldinov, V. Shulga</i> Results of research at the archaeological complex Simonovka 11 (Akkanburlyk) in 2023 118		
<i>Х.А. Айтқұл, Г.Р. Мухтарова</i> Шарын өзенінің орта ағысындағы археологиялық ескерткіштер 128		
<i>Мейірманова Г.А.</i> Тарбағатай өңірі қазақтарының қонақжайлық этикеті: тарихи салыстырмалы талдау 136		
<i>М. Gursoy, B.S. Sizdikov, M.M. Bakhtybayev</i> Absolute dating of the mound №12 at the Myntobe burial ground 147		
ҒЫЛЫМИ ӨМІР – SCIENTIFIC LIFE – НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ		
<i>Алланиязов Т.</i> Вскрытые лики большого террора 159		
Авторларға ақпарат..... 165		